

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**Folk
og
Kultur
1997**

Folk og Kultur

*Årbog for Dansk
Etnologi og Folkemindevidenskab
1997*

*Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder
København 1997*

Folk og Kultur er udgivet med støtte af Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter

Redaktion:

Tine Damsholt, Lykke Lafarque Pedersen, Iørn Piø og Birgitte Rørbye.

Abonnement, salg og forsendelse:

Ulla Herrmann.

Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder, c/o Dansk Folkemindesamling.

Adresse: Birketinget 6, 2300 København S.

Trykt hos:

Gullanders Bogtrykkeri a-s, Skjern.

ISSN 0105-1024

Foreningen Danmarks Folkeminders styrelse:

Museumsinspektør Inge Adriansen, Sønderborg; Lektor Karsten Biering, Institut for Arbejderkulturstudier, KU.; museumsinspektør Lene Floris, Nationalmuseet; museumsinspektør Birte Friis, Sydhimmerlands Museum, Hobro; arkivar Gustav Henningsen, Dansk Folkemindesamling; bibliotekar Else Marie Kofod, Dansk Folkemindesamling; arkivar Jens Henrik Koudal, Dansk Folkemindesamling; mag.art. Eske K. Mathiesen, Dansk Folkemindesamling; mag.scient. George Nellemann, Ørholm; lærer og forfatter Erik Kaas Nielsen, Glostrup; musiketnolog Svend Nielsen, Dansk Folkemindesamling; arkivar Iørn Piø, Dansk Folkemindesamling; museumsinspektør Alan Hjorth Rasmussen, Fjordmuseet, Jyllinge; lektor Birgitte Rørbye, Institut for folkloristik, KU.

Forfattere i denne årgang:

Helen Cliff, mag. art. i folkloristik 1982. Ph.d. 1994 (Danske jordemødres liv og arbejdsvilkår). P.t. ansat på Institut for Folkloristik ved et projekt vedrørende samarbejdet mellem jordemødre og læger.

Dorthe Vejen Hansen. 1995 cand. mag. i etnologi og minoritetsstudier, Københavns Universitet. Siden 1994 tilknyttet Frederiksværgekøgnens Museum som projektmedarbejder. Har publiceret og holdt foredrag, både i museumssammenhæng og på universitetet.

Johannes Møllgaard (f. 1930). Uddannet på Kunstakademiet 1948–52. Arbejdet med byplanlægning 1960–90. Mag. art. (europæisk etnologi) 1986. Ansat ved Københavns Universitet 1988–94. Har skrevet bøger og artikler om byplanlægning, livsformer og kulturlandskab. Adresse: Peblinge Dosseringen 18, 3. sal, 2200 Kbh. N.

Edith Mandrup Rønn er mag. art. i europæisk etnologi fra 1988 og Ph.d. fra 1996. Er i øjeblikket forskningsadjunkt og ekstern lektor på Institut for arkæologi og etnologi, Københavns Universitet.

Lene Skodborg (f. 1965). Mag. art. i europæisk etnologi 1992. Har arbejdet for Hjerl Hedes Frilandsmuseum, bl.a. med undersøgelser af håndværk og præstegårdsinteriører, været vikar på Greve Museum samt foretaget en undersøgelse af Nyere Tids kulturminde langs Frederikssundbanen for Museet Færggården. Har endvidere været medarbejder på Nationalmuseets 1968-udstilling »Frigjort eller forført«.

Bjarne Stoklund (f. 1928). Cand. mag. i historie og dansk 1955. Ansat ved Nationalmuseet 1949–71, fra 1958 som museumsinspektør ved 7. afd.: Frilandsmuseet. 1971–96 professor i Europæisk Etnologi.

Oversættelse til engelsk: Mag. art. Hanne Gliese, Ringsted.

Indhold

Johannes Møllgaard: Kulturhistoriens dannelsesrejse	5
Edith Mandrup Rønn: Den befriende død	14
Bjarne Stoklund: Etnologien, folkemuseerne og kampen om de nationale symboler . .	32
Helen Cliff: Forbudte planter i fødselshjælpen	52
Svend Nielsen: Lili Marleen under besættelsen	70
Dorthe Vejen Hansen: Jeg kan aldrig blive jugoslav igen	81
Lene Skodborg: Kollektivhuset Høje Søborgs kollektive islæt	95
Dansk folkekultur 1996	
En selektiv bibliografi. Af Else Marie Kofod. Redaktionen sluttet 1. februar 1997	111
Anmeldelser	
Inge Jessen: Folkeeventyrets univers 1-2 (Erik Kaas Nielsen)	129
Else Marie Kofod: Politikens Bryllupsbog (Holger Rasmussen)	129
Byhornet, 25. årg. »Rejse mod lys og luft« (Ena Hvidberg)	130
Hanne Mikkelsen: Kalkmalerierne i Birkerød Kirke (Eske K. Mathiesen) . . .	131
Svend Aage Sandahl: En gademusikants Dagbog (Anders Enevig)	131
Anne Majken Snerup Rud: Espergærdeliv (Ena Hvidberg)	132
Mikael Rothstein (red): Liv og virkelighed (Bjarne Stoklund)	133
Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: Middelfart – fra færgeby til broby (George Nellemann)	134
Palle R. Brandt: Terperi – Tavler – Tæv (George Nellemann)	134
Vivian Etting: Margrete den Første (George Nellemann)	135

Thorkil Høy og Jørgen Dahl: Danmarks søer. Frederiksborg Amt (George Nellemann)	135
Alfred Larsen – Peter Riismøller – Mogens Schlüter: Danske glas 1825–1925 (George Nellemann)	136
Birthe Hjorth, Dirch Jansen, Lisbeth Møller: Amagerdragterne – deres historie og brug (Esther Grølsted)	136
Kirsten Lindberg: Sirenernes stad København (Poul Strømstad)	137
Anna Rasmussen: Forsørget og forfulgt (Edith Mandrup Rønn)	140
Inge Adriansen: Sønderjysk kogebog (Lisbeth Haastrup)	141
Anette Rathje, Birger Storgaard og Lone Wrierdt Sørensen (red): Himmelsk vin og jordisk føde (Lisbeth Haastrup)	143
Thomas Højrup: Omkring livsformsanalysens udvikling (Johannes Møllgaard)	145
Palle Ove Christiansen: A manorial world (Johannes Møllgaard)	147
Niels Peter & Helle Blomquist: Sundhed, Byråkrati, Politik (Lene Otto)	148
Bo G. Nilsson: Folkhemmets arbeidarminnen (Lene Otto)	149
Edith Mandrup Rønn: De fattige i ånden (Lene Otto)	150
Bernhard Eric Jensen m. fl.: Erindringens og glemslens politik (Lene Otto)	152
Kirsten Rykind-Eriksen: Det tekstile orgie, 1880–1950 (Ingeborg Cock-Clausen)	153
Anders Enevig: Krucifikser i danske klosterhaver (Eske K. Mathiesen)	155
Ena Hvidberg: Keramik og traditioner (Ebbe Johannsen)	155
Æsops fabler (Eske K. Mathiesen)	156
Nina Fabricius: Landet med de store gårde (Johannes Møllgaard)	156
Lars K. Christensen: Smedesvend og Friherre (Torkil Adersen)	157
Peter Henningsen: Nøgne og Brødløse (Mette E. Havsteen-Mikkelsen)	159
Lars Heide: Hulkort og EDB i Danmark 1911–1970 (Flemming Steen Nielsen)	159
Johannes Pedersen: Erindringer fra et bondeliv (Mette Skougaard)	160
Birgit Andreassen: Prøven – en institution i Rødovre (Lykke L. Pedersen)	161
Nynne Helge: Familien Jensen og Vorherre (Lykke L. Pedersen)	162
John T. Lauridsen og Margit Mogensen (red): København – porten til Europa (Tine Damsholt)	164
Karl-Erik Frandsen (red): Kongens og Folkets København (Tine Damsholt)	165
Sidsel Eriksen: Stationsbyens Samfund (Poul Balle-Petersen)	167
Kjeld Kayser og Birgit Vorre: Lille Mølle på Christianshavn. Virksomhed og bolig 1669–1973 (George Nellemann)	168
Carsten Høgh: Eventyrleksikon (Birgitte Rørbye)	169
Flemming Mouritsen: Legekultur (Birgitte Rørbye)	169
Bognotitser	171
Peter Dragsbo: <i>Albert Egerens Saga</i> . – Gitte Kjær: <i>Livet på Kirkegården</i> . – Henrik Bertelsen: <i>Russiske flygtninge i Danmark</i> .	
Indsendt litteratur	172

Kulturhistoriens dannelsesrejse

Af Johannes Møllgaard

I dansk universitetshistorie blev de kulturhistoriske fag ret sent etableret ved knopskydning især fra fagene historie og filologi efter en lang periode, hvor den særlige kulturhistoriske indfaldsvinkel blev dyrket af engagerede lægmænd og akademiske enere, for hvem det ikke lykkedes at danne skole (1). Betegnelsen kulturhistorie er valgt som en samlebetegnelse for en række studier som europæisk etnologi, folkloristik, minoritetsstudier o.a. En faglig professionaliseringsproces kom aldrig rigtig i gang, så det har ikke været muligt for faget at afgrænse sin selvstændighed overfor nabovidenskaberne ved påberåbelse af en særlig synsvinkel, et særligt genstandsområde og/eller en egen metodologi. I det følgende vil et fags vellykkede etablering og modning blive opfattet som en dannelsesrejse i klassisk forstand, og inden for denne metafor vil kulturhistoriens svage professionalisering blive kritisk belyst.

1. Dannelsestemaet i moderne europæisk kulturhistorie

Med rangs- og privilegiesamfundets svækkelse og borgersamfundets vågnende selvbevidsthed opstod fra slutningen af 1700-tallet en fornyet interesse for humanisme og dannelse, som har holdt sig helt frem til vore dage. Adelsmand var noget man var eller ikke var, et dannet menneske var noget, man kunne blive.

Humanisme betegner først og fremmest den lære, der sætter menneskets dannelse som mål, og hermed mente man en opdragelses- og vækstproces, hvorved det enkelte menneske fik udviklet sine evner og talenter og blev bragt i harmoni med den verden og det samfund, som det var en del af. Goethes roman *Wilhelm Meisters læreår*, fra 1796 handler om købmands sønnen, der ville være en harmonisk personlighed, og som omsider fandt sin rette plads i samfundet, og hvorledes denne proces forløb. Den blev forbillet for alle senere dannelsesromaner.

Dannelseshistorierne har en ret fast opbygning. Til at belyse den vil jeg bruge librettoen til Mozarts *Tryllefløjten*. Derpå vil jeg ty til ord og tanke hos Hegel for at få rede på dannelsesbegrebets dybere idé og sammenhæng. Når dette grundlag er lagt, vender jeg mig mod mit egentlige emne og belys-

ser kulturhistoriens forsøg på at danne sig til en selvstændig disciplin og videnskab blandt andre universitetsfag.

2. Tryllefløjten

Tryllefløjten blev opført første gang i sommeren 1792 i Wien (2). Operaens handlingsforløb har følgende hovedtræk. En ung prins Tamino ønsker at udfolde sine følelser og sin forstand, det vil sige få prinsessen og blive optaget i visdommens rige, hvor Sarastro hersker. På sin dannelsesrejse er Tamino ledsaget af dronningens fuglefænger Papageno, som er hans oppasser. Papageno er antihelt, han er hverken modig eller tapper, og han fristes let til nu og da at lyve og prale. Han er magelig og kan godt lide livets nære glæder.

Under store vanskeligheder når de frem til den lille lund, hvor Sarastro og hans orden holder til. I lunden er der 3 templer, hvorpå der henholdsvis står indskrevet 'Visdommens tempel', 'Fornuftens tempel' og 'Naturens tempel'. Tamino ønsker at se ind i lysets helligdom og at blive optaget i fællesskabet. Sarastros folk lover ham prinsessen, men først skal han bestå en række hårde prøver, der kræver styrke, mod og udholdenhed. Tamino og hans oppasser bliver spurgt, om de er villige til at kæmpe for visdommen, og Tamino svarer kækt ja.

Da de overlades til mørket, bliver de fristede af smukke kvinder, der vil snakke. Netop denne prøvelse går ud på at tie stille og ikke lade sig friste, hvilket Papageno – fuglefængereren – har svært ved at overholde. Den sidste svære prøvelse overvindes ved tryllefløjtens hjælp. Da lukkes Tamino ind i de hellige haller og får prinsessen.

Vi har her følgende hovedtræk i fortællingen:

Tilegnelsen af dannelsen beskrives ved et billede af en rejse. Det er ingen lyst- eller opdagelsesrejse. Drivkraften beror på engagement, følelser, vilje til og higen efter humanitet og visdom. Under rejsen udsættes kandidaten for en række strabadser eller prøvelser af voksende sværhedsgrad, som kræver fysisk og åndelig styrke. Og så til sidst efter at have gået gennem ild og vand åbnes dørene til de hellige haller.

3. Hegels dannelsesrejse

Dannelsesrejsen som motiv tager Hegel op i sit første hovedværk *Åndens fenomenologi* fra 1807 (3). Værket handler om bevidsthedens vej gennem dens forskellige stadier, som de former sig i livet, fra den subjektive ånd til den objektive ånd og videre frem til den absolutte ånd, – kort sagt om en dannelsesrejse. Ånden gennemgår en fremadskridende selvuddannelse

under store vanskeligheder, der skildres i fabelens form, som en rejse ad omveje og med vanskelige passager. Hegel anvender dette dannelsesmotiv både ved den individuelle bevidstheds udvikling, ved en gruppes udvikling, ved nationernes – ja ved hele verdensåndens vandring.

I *Åndens fænomenologi* er Hegel optaget af, hvorledes vejen til videnskab – eller snarere til visdom er mulig. Vi kan ved denne lejlighed tænke på et fags opståen ved en gruppe mennesker, der forenes omkring drøftelse af en tanke – en idé. Og fra denne spæde start foldes faget ud i løbet af en lang dannelsesproces. Hegels dannelsesrejse begynder med det naturlige, empiriske 'jeg', den individuelle bevidsthed, der kun er opmærksom på sig selv og de genstande, der umiddelbart er for hånden. Vi begynder med dagligdagsviden, der tager verden omkring os med dens ting og sprog for givet og – i det store og hele – for uproblematisk. Denne ureflekterede, umiddelbare indstilling deler vi med andre som en common-sense erfaring.

Vi begynder med at forstå en fremmed kultur ved at leve os ind i dens dagligdag og lytte til dens udlægninger, idet vi tager dens egne redegørelser og ord for pålydende med en åben, imødekommende indstilling. Resultatet kan vi kalde den fænomenologiske og hermeneutiske beskrivelse, og som sådan er den udviklet fra Schleiermacher til Gadamer (4). Hegel anser denne vej som en nødvendig begyndelse, men han ville sige, at her må vi ikke stoppe.

Skepticisme og det negatives arbejde

Ved det næste trin sætter tvivlen ind: kan det nu være rigtigt, det, de siger? De gør eet og siger noget andet, og noget undgår de helt at tale om.

Nu udsættes den viden, vi har fra første trin på dannelsesrejsen, for en række prøvelser i form af en kritik af nærmest destruktiv karakter, der vil afsløre svagheder og selvmodsigelser. Hegel kalder denne virksomhed *det negatives arbejde* (Arbeit des Negativen) – og mener det positivt.

I den klassiske retorik finder vi også i inventio-fasen en prøvelse af det fremsatte, som gennemføres ved spørgsmål-svar metoden. Derfor blev denne fase kaldt dialektik (5). Men Hegel har været hos skeptikerne og fået inspiration dér til ideen om det negatives arbejde (6). Målet er at ødelægge den komfortable common-sense verden, det vil sige at fjerne dens fortrolighedskarakter. For alt det, der er indforstået kendt, er ikke ordentlig kendt, netop fordi det er så selvfølgelig. Skeptikerne kaldte denne indforståede viden for dogmatisk viden.

Det negatives arbejde er ikke en udvendig teknik. Det har som forudsætning et engagement, en nagende tvivl og en vilje til klarhed, der fører til denne uophørlige rastløshed og kritik. Hegel taler selv i denne forbindelse om *fortvivlelsens vej* (Weg der Verzweiflung). Her stoppede oldtidens skep-

tikere, de blev i det negative. Trods Hegels store anerkendelse af dem, kan han ikke gå med til at stoppe her. Han kritiserer dem netop for, at de gør det, og fortsætter dannelsesrejsen mod visdom med den næste etape, som vi kan kalde den positive skepticisme.

Den positive skepticisme

Efter skepticisomens rasen ved det negatives arbejde ligger tankebygningen eller problemområdet medtaget hen. Det næste skridt er at opbygge den bedre og sandere end før. Men udgangspunktet er det interne stof, uden til-sætning af hjælpemidler (Zutat) eller kriterier udefra (Masstab). Opgaven er svær, men den gennemføres ved det Hegel kalder *begrebets anstrengelse* (die Anstrengung des Begriffs).

Hegels dialektik kan i modsætning til skeptikernes kaldes for en positiv skepticisme, for den forsøger ikke blot at negere, den forsøger også at bekræfte. Den er kritisk, fordi den ikke bare uden videre accepterer en tankebygning eller det, en hel kultur siger om sig selv, men vedholdende har et åbent blik for tankebygningens såvelsom for kulturens egne indre spændinger og manglende sammenhæng. Den er konstruktiv, fordi feltet efter disse konfrontationer er i stand til at nå frem til endnu mere fuldstændige sammenhænge i tankebygningen såvelsom i kulturen. Der sker således en fremadskridende uddybning og berigelse. Det er åndens vækst på dannelsesrejsen (Bildungsprozess).

Ved vejs ende

Som i så mange romaner og fortællinger er den gode slutning lidt kedelig i forhold til rejsens strabadser. Således også her. Ved vejs ende bliver hegeliansk visdom mulig. Her bliver ånden absolut og Hegel nævner i denne forbindelse ånden, der træder frem i kunst, religion og filosofi.

4. Dansk kulturhistories egen dannelsesrejse

Retter vi nu opmærksomheden mod kulturhistorien og inddrager den i den fremlagte fortolkningsramme, da ser vi kulturhistoriens idé under vækst og udfoldelse på sin dannelsesrejse. Hovedtrækkene ved rejsen er os bekendt, så vi kan se efter, hvor godt kandidaten klarer sit dannelsesforløb.

Om de første skridt skriver Hegel, at når man skal erhverve sig dannelse og arbejde sig ud af det umiddelbare i det substantielle liv – dagligdagen –, så må man altid begynde med at erhverve sig kundskaber om almindelige grundsætninger og synspunkter. Jeg omtalte tidligere denne etapes arbejde som fænomenologiske og hermeneutisk prægede beskrivelser og tolkninger af hverdagslivet. Dette kulturhistoriens første dannelsesstrin gennemfører

fagets dyrkere uden nederlag eller problemer. Men denne begyndelse på fagets dannelse, siger Hegel, vil nu give plads for det fulde livs alvor.

Her er det så, kulturhistorikerne hører på med undren, idet de troede, at det, der her kaldes en god begyndelse, var afslutningen. Der, hvor hegeli-neren starter den næste etape, som går ud på at undergrave den selvføl-gelige dagligdag med det negatives arbejde, har den meste kulturhistorie for-længst sagt fra. Det er netop på dette sted, at kulturhistorien begynder at få problemer, for nu skal den retfærdiggøre sin afbrudte dannelsesrejse. Man vil ikke have sit arbejdsgrundlag ødelagt af det negatives arbejde, så man sætter sin lid til dagligsproget og common sense. Det var denne position skeptikerne kaldte dogmatisme. Det ord betyder jo netop en ukritisk fast-holden ved et grundlag, som ikke er yderligere begrundet.

Når man ikke vil have, der pilles ved den trygge verden, så forsøger man at fastfryse den. Herved får det, der er nærværende, en særlig virkeligheds-status, det man selv har set, feltarbejdet, primærkilden. Verden er, som den tager sig ud til daglig. Verden bliver et fast inventar af ting, der venter på registrering og beskrivelse. Sandheden kan udtrykkes i en sætning: denne stol, dette bord, dette skrift. Verden tingsliggøres. De perioder kulturhistori-kerne har arbejdet sådan, forsvandt mennesket og det levende. Den forsk-ning kom til at ligne geologi: tingene blev sten, grus og ler i bevægelse. Ved denne indstilling er verden bygget op af små overskuelige elementer. Den-ne opfattelse er blevet kaldt atomisme. Den står fjernt fra det holistiske syn, som kulturhistorikerne gerne har villet stå for.

Man kan spørge, om en holistisk kulturhistorie er mulig, når man fast-holder den dogmatiske position. Den holistiske tænkning står jo netop i opposition til en metodeopfattelse, der foreskriver, at man skal opløse sit objekt i de enkleste elementer og herfra opbygge resultater (7). Den går der-imod ud fra den grundantagelse, at menneskelivet, kulturen og sproget udgør en enhed, hvor hver del finder sin mening i kraft af dens plads inden-for helheden. Det at kende delen betyder at begribe dens plads indenfor det hele, hvoraf den er en del. Det at erkende hekse betyder at begribe heksens plads i 1500-tallets samfund, hvoraf heksene var en del. Herudover kan man fortælle nok så mange hekseberetninger fra Køge, Ribe, Thisted etc. Jeg tror kun, at kulturhistorien kan leve op til den holistiske præntention ved at gen-optage sin dannelsesrejse og blive kritisk kulturhistorie.

Den holistiske synsvinkel rejser et nyt problem. Holismen gik ud fra en helhed: kulturen og menneskelivet udgør en helhed. Det indebærer to afgørende ting. For det første må helheden nødvendigvis rumme gammelt og nyt, noget døende og noget, der bruser frem, spændinger og modsætning-er. Atomismen havde ikke det problem, den valgte selv noget ud af en uoverskuelig helhed. For det andet betyder det, at kulturhistorikeren selv er

en del af den helhed, hun studerer. Det fører frem til spørgsmålet om en neutral etnologi er mulig?

Med en neutral kulturhistorie forstår jeg en kulturhistorie, der ikke tager parti, hverken for eller imod. Modsætningen hertil er en kritisk kulturhistorie (hvor kritisk skal opfattes i formel og ikke i ny-marxistisk betydning). En kulturhistorie, som ikke er neutral, altså en kritisk kulturhistorie har en legitimerende funktion i samfundet: enten legitimerer den det, som er, eller også legitimerer den oppositionen mod det, som er. Eftersom etnologiens produktion i bred forstand ikke bare er om samfundet og kulturen, men i princippet også er et konstituerende moment i samfundet, så må kulturhistorisk produktion nødvendigvis være kritisk. Der findes ikke noget sted, hvor kulturhistorikeren kan stå udenfor denne helhed, hvorfra hun på egne betingelser og uforstyrret kan se det hele. Kulturhistorikeren er midt i det og tager selv del i det, hun taler om, medens hun taler. Det vil sige, at etnologien må reflektere sig selv med i helheden.

Et eksempel kan måske belyse dette forhold: P. Lauridsen har antagelig opfattet sin afhandling »*Om dansk og tysk Bygningsskik i Sønderjylland*« fra 1895, som et solidt stykke forskningsarbejde, der sagligt holdt sig til bygningsskikken (8). Begge dele er rigtige nok, men samtidig medvirkede afhandlingen uden tvivl til at skærpe de etniske modsætningsforhold i regionen, som i århundreder havde haft en blandet befolkning. Det er også påfaldende, at Lauridsen kun behandler dansk og tysk bygningsskik i regionen og således lader den frisiske bygningsskik, som også findes der, uomtalt. Tidsåndens ærende var at sætte grænser, hvilket i den pågældende region betød at sætte grænse mellem tysk og dansk, her var gårdtyperne udpegede til at være grænserelevante, og en påvist sydligere udbredelse af den danske byggeskik kunne legitimere en sydligere grænsedragning. Herved bliver Lauridsens saglige forskningsarbejde et kritisk bidrag til den ophedede politiske diskussion i samtiden. Konklusionen her må blive, at kulturhistorisk produktion og aktivitet nødvendigvis må være kritisk, for kun den er mulig. Men en kulturhistorie, der er præget af dogmatisme, kan kun være kritisk på andres vegne, ofte på folkets eller den lille mands vegne: fiskernes, landsbyboernes etc. At være kritisk på egne vegne forudsætter, at man bryder op og genoptager dannelsesrejsen. Det primære er ikke en kritik af andres standpunkter, men en kritisk sikring af ens eget standpunkt, som man kritiserer ud fra.

De antydede problemer har kulturhistorien som helhed skubbet fra sig og i stedet fastholdt det prisværdige i at være ensidigt udadvendt, objektrettet, medens man måske samtidig har plejet et tilhørsforhold til og næret den gode samvittighed ved at tale småfolks sag.

Museumsvirksomhed

Mine kritiske bemærkninger om kulturhistorien er gået på dens virksomhed i bred forstand. Kritikken omfatter derfor også den store del af virksomheden, der er knyttet til de kulturhistoriske museer. Alligevel vil jeg opholde mig lidt ved dagens betingelser for museumsvirksomhed.

Museion betyder som bekendt et tempel for muserne – eller en bygning, hvor der dyrkes kunst og videnskab. I samfundspraksis er de konkrete opgaver især blevet til det at bevare og formidle en kulturarv. Det er meget forståeligt, at det for mange både er fristende og ønskeligt at afbryde den videnskabelige dannelsesrejse efter første etape – opgive de følgende besværlige rejseetaper – og i stedet påtage sig en ordentlig og meningsfuld indsats omkring bevaring og formidling. Dette valg indebærer, at kulturhistorikeren ikke mere er styret af dannelsesrejsens logik, men nu må agere et andet sted i et samspil med en bevillingsgiver og et publikum – eller måske rettere et marked. Er denne kulturhistoriske formidling mulig i dag?

Formidlingstanken var oprindeligt forbundet med en oplysningsvirksomhed, hvor befolkningen blev delagtiggjort i forskningens seneste resultater: museet var oplysningens tempel. Denne idé er svær at opretholde i vore dage, hvor oplysningsbegrebet skrider mod underholdning og oplevelse, og hvor nye folkekære medier forlængst har set dagens lys. Folket hungrer ikke efter oplysning, som da den opvakte bondedreng Jeppe Aakjær lånte bøger af sin skolelærer. Det moderne publikum er blassert, overmættet. På oplysnings- og underholdningsmarkedet foregår der en larmende kamp om publikums opmærksomhed, og konkurrencen er hård. Lad mig blot opremse nogle mediebegivenheder fra fx sommeren 1994, som vandt nogen opmærksomhed. Folkemordet i Rwanda – ihvertfald da fjernsynet kom på, mediekongen Berlusconi's valgsejr i Italien, udstilling af døde grise i Esbjerg og den angivne kunstneriske skrotbunke af busser på Kongens Nytorv. Herudover har vi mere permanent underholdningsfristelser som Legoland, Disneyland, Vandland. Og mere privat video- og telefonsex etc. etc.

På dette marked må det være svært for kulturhistorikeren at finde en balance mellem det show-prægede og det dokumenterende folkeoplysende, som kan fange opmærksomheden og gøre sig gældende i konkurrencen. I dagens mediasamfund arbejder de kulturhistoriske museer under uhyre vanskelige vilkår og fristes til at slække på det faglige i en kamp for overlevelse.

5. Afslutning: H. C. Andersen: Klokken

Til afslutning skal jeg forsøge at sammenfatte de vigtigste punkter i min fremstilling, og det vil jeg gøre ved at inddrage endnu en dannelseshistorie,

nemlig H.C.Andersens æventyr *Klokken* (9). Her er visdomstemplet skiftet ud med en klokke.

I byen høres af og til hen under aften en dyb klokke – blot et øjeblik, så drukner dens lyd i byens larm. Disse korte opløftende øjeblikke fører til, at en del af byens beboere drager ud for at søge efter klokken, som man mener, må findes et sted ude i den dybe skov. ‘Vejen blev dem så underlig lang’, utålmodighed og træthed indfandt sig, så de gjorde holdt, inden de nåede skoven, ved en del piletræer. Der hvilede de sig i græsset og så op i de lange grene og formente, at de var rigtig i det grønne. Det viser sig snart, at der er så mange trætte og utålmodige, at der er kundeunderlag til først een, så to konditorer, og hos dem kunne man købe thevand og kage. Siden fristes de fleste til at opgive deres søgen efter klokken og dreje ind til konditorstedet før skoven. Her bliver gæsterne efterhånden indbyrdes enige om, ‘at klokken er jo egentlig ikke til, den er bare sådan noget, man bilder sig ind’.

Naturligvis er der nogen, der når frem til klokken – ellers var det ikke en rigtig dannelseshistorie. De må igennem uvejsomt terrain, torne, krat og forrevne klippestykker, inden de – og der omtales kun to – af hver sin vej når frem til højdedragene under klokken, med det pragtfulde syn fra højderne ud over det store landskab: naturens og poesens store kirke.

De kulturhistorikere, der er blevet trætte og lader sig friste, gør holdt ved piletræerne (bondens træer), nyder thevand og kage i det lille begyndende tivoli, og beroliger hinanden med, at klokken blot er noget, man taler om. Herved minder den kulturhistoriker mere om en fuglefænger end om en prins.

Noter

1 Denne artikel er en let revideret udgave af et debatoplæg, der oprindeligt blev holdt på *Etnologisk Forum's* årsmøde 24. september 1994 på Borups Højskole i København. Betegnelsen kulturhistorie er valgt som en samlebetegnelse for en række studier som europæisk etnologi, folkloristik, minoritetsstudier o.a. 2 Fremstillingen støtter sig til Christopher Raeburn indledning og den i sin helhed gengivne libretto (synopsis), der ledsager den af Decca Record Co. Ltd. ffrr, London 1970 udgivne pladeindspilning af Mozart, *Die Zauberflöte* (The Magic Flute) med Wiener Philharmonikerne dirigeret af Georg Solti. 3 Hegel på originalsproget er svær at læse. Nogle væsentlige uddrag af ‘Åndens Fænomenologi’ foreligger i dansk oversættelse i Berlingske Filosofi Bibliotek: *Hegel* ved Oskar Hansen, 1971. Heri er medtaget fortalen til ‘Åndens Fænomenologi’: ‘Om den videnskabelige erkendelse’ og indledningen til ‘Åndens Fænomenologi’: ‘Videnskaben om erfaringen af bevidstheden’ samt flere andre uddrag. En god indføring til Hegel er Steven B. Smith: ‘Hegel’s Critique of Liberalism’, 1989. Fra denne er her især anvendt kap.6: ‘Hegel’s Idea of a Critical Theory’. 4 Vedrørende fænomenologi se fx Alfred Schutz: *Hverdagslivets sociologi*, Kbh. 1975, og vedrørende hermeneutik se fx H.C. Wind: *Filosofisk hermeneutik*, Kbh.1976. 5 Se Jan Lindhardt: *Retorik*, Kbh. 1975. 6 Se Karsten Friis Johansen: *Den europæiske filosofis historie*, 1991, bd.1 s. 592-605. 7 Der tænkes her på Descartes-traditionen, som vendte sig imod aristotelisk tænkning og kom til at præge naturvidenskaben. Se Descartes: *Regler for anvendelsen af menneskets erkendemidler*, Berlingske Filosofi Bibliotek: *Descartes*, 1966, ved Poul Dalsgård-Hansen. 8 Se *Hist. Tidsskr.* 6. rk. VI, 1895, s. 43-113. 9 H.C.

Andersen, Samlede Eventyr og Historier, illustreret af Vilhelm Pedersen og Lorenz Frølich, jubilæumsudgave, 5. oplag 1989, s. 145-148.

Summary

A cultural Journey of Civilization

In the form of a fable, professional critique is levelled at the humanities and their scholars. The classic concept of the cultural journey is used as a metaphor for the development of different areas of research at university level as well as of the individual scholar. The image is one of a vital process of ever increasing insight, experience and maturity.

Based on this metaphor, this essay argues that the humanities are stalling in this process, and scholars are openly criticized for their lack of professional exertion. Seen in the historical perspective, scholars of cultural history appear to have settled for the mere rendering of an account of the world taken for granted as they and their contemporaries have perceived it. This phenomenological ethnology becomes an issue, however, when it refuses to provide the basis for its conclusions. It becomes dogmatic, lacking in critique and it makes a virtue of being open, pragmatic, and goal oriented. This dogmatism is compared to an interruption of the cultural journey and, as such it means delay and postponement for the flowering and maturity of the humanities.

Den befriende død

Døden på anstalt 1907-1963 (1)

Af Edith Mandrup Rønn

Der er et sært paradoks i den kendsgerning, at jo mere vi siges at fornægte og tabuisere døden, jo mere forskes der i holdninger til døden, ritualer omkring døden, nærdødsoplevelser o.s.v. Samtidig viser så godt som samtlige TV-nyhedsudsendelser eksempler på massedøden eller den potentielle massedød. Vi følger udmarvede flygtninge på støvede afrikanske veje og ved, at et sted undervejs venter en pinefuld død på grund af smitsomme sygdomme, udmattelse eller angreb fra fjender. Hvordan kan vi med en viden om denne uundgåelige død fornægte vor egen? Det synes ikke at være svært. Massedøden er for os en *unormal* død, som ikke hører hjemme i vor kultur, og vi hjælpes i vor fornægtelse af døden af de samme medier, som viser os den unormale død. Vi ser jo gang på gang, at det enkelte menneske (hende, der repræsenterer os) reddes fra døden. Det sker især i de dramatiske beretninger, hvor »et almindeligt menneske«, en person som en af os, kun er en hårsbred fra den definitive katastrofe. Trods de dårlige odds står hun dog alle kriser igennem: hun hentes op fra vilde bjergkløfter, overlever flykatastrofer og undgår (alligevel) at brænde inde. At det sker i prime time må være et indicium for, at der faktisk er mange seere, der følger historierne om, hvordan man overvinder døden. Det er næppe forbavsende, at hovedparten af disse dramaer om det udødelige menneske kommer fra U.S.A., hvor man synes at have en tilbøjelighed til endog at fornægte døden *efter* dens indtræden – bl.a. ved at gøre liget så uforgængeligt som overhovedet muligt (2).

Holdningen til døden

I sit tankevækkende essay »De døendes ensomhed« (3), hvor Norbert Elias polemiserer mod Philippe Ariès' meget roste »best-seller« »Dødens historie i Vesten« (4), gør han opmærksom på i hvor høj grad netop vore personlige »udødelighedsfantasier« får betydning for vor manglende evne til at håndtere også *andres* død. Når vi konfronteres med andres død, mindes vi smerteligt om vor egen dødelighed og fristes til at undvige den dødes nærmeste.

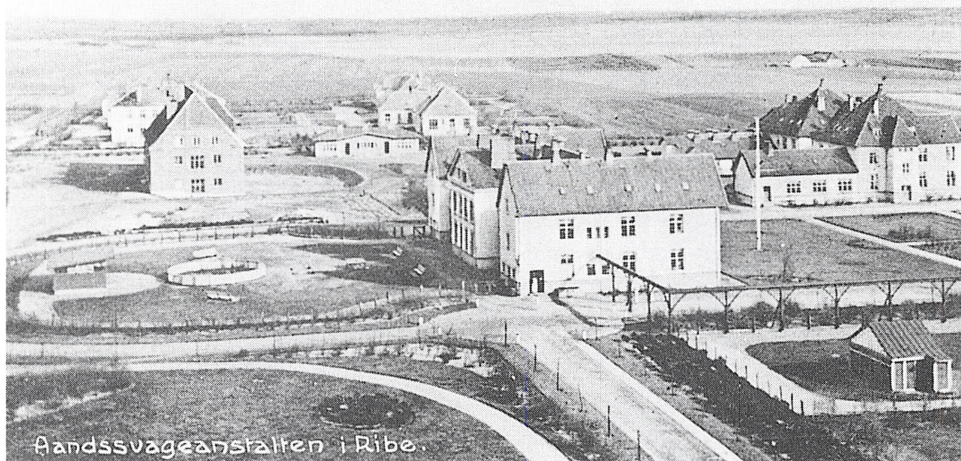
Vi kan heller ikke i vor kulturelle bagage hente de rette trøstende ord. På den måde bliver sorgen noget »unormalt«, som kun kan behandles som anden unormalitet: ved hjælp af en psykolog eller psykiater. Vi forestiller os ikke den mulighed, at man kan bære en sorg med sig og alligevel opnå livskvalitet.

Philippe Ariès' periodisering af holdningen til døden er ikke let at se bort fra: I et 1000-årigt forløb går han fra »den tæmmede død« til »den individuelle død« (»min død«) over »din død« til »den forbudte død«. Ariès har været brugt til megen moraliseren over vor »unaturlige« måde at dø på. Men det bør han nu næppe bruges til. Selv om han har et syn på »den tæmmede død«, der synes ganske særligt positivt (for ikke at kalde det nostalgisk!), lænker han som andre mentalitetshistorikere i høj grad holdningerne til bestemte kulturelle forudsætninger (5) og plæderer ikke, at nogle holdninger er mere »naturlige« end andre. Forandringerne synes dog træge, og perioderne med en strukturel »ubevægelighed« er meget lange. Dette kan måske skyldes, at Ariès på grund af manglende kilder omhandlende visse sociale grupper (de grupper, der ikke skriver eller frembringer billeder) uvilkårligt vil få et enhedskulturelt syn på holdningerne til døden. Det er overklassen og på andre måder synlige grupper (f.eks. kunstnere), der taler til Ariès. Ikke talende og skrivende grupper kommer ikke selv til orde i historien. De nuancer i tidsbillederne, som et mere varieret kildeudvalg kunne have givet, har det ikke været muligt at vise. Netop derfor er Ariès' fremstilling så oversigtlig!

Den sociale død

Der er næppe tvivl om, (hvad Elias også fremfører), at Ariès moraliserer mest over den moderne tids holdning til døden. Ikke fordi den er »unaturlig«, men netop fordi den er »kulturlig«. I Ariès' egen tid får hans historie karakter af kulturkritik. Det er ikke sært. Det er den tid, han lever – og skal dø – i. Den personlige optagethed af døden har han fælles med Elias og mange andre forskere i holdningerne til døden. Fælles med Elias har han også gruen over den langsomme »sociale død«, der kan gå forud for den fysiologiske død. I dag kan en person være så godt som glemt, når han for sidste gang trækker vejret – eller når der slukkes for respiratoren. Det betyder meget også for ritualerne omkring begravelse og bisættelse, hvor vi især i perioden 1960-85 så en tilbøjelighed til at afritualisere begivenheden (6).

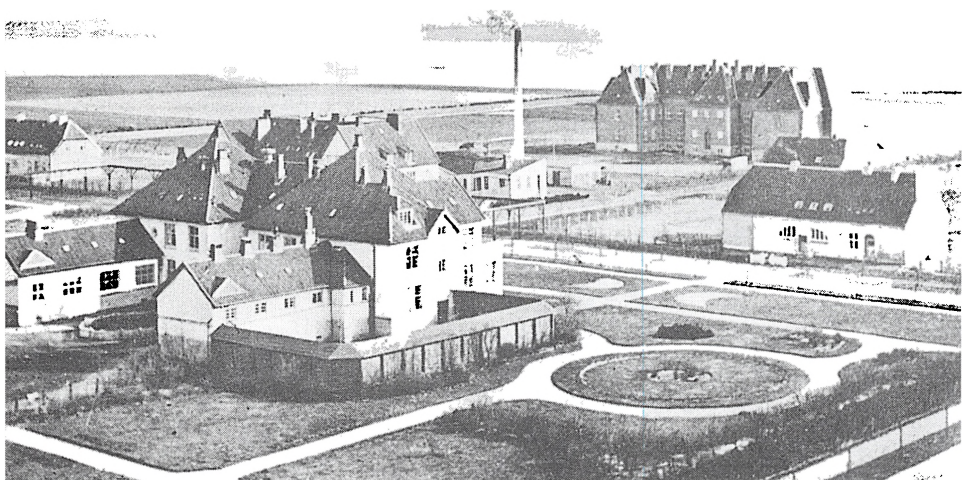
Man kan ikke hos de forskere, der beskæftiger sig historisk med holdningen til den konkrete død, i særlig høj grad finde eksempler på den fremadskridende proces, der fører til den sociale død kortere eller længere tid før den fysiologiske død. Det er næppe, fordi denne proces har været ukendt i

Aandssvageanstalten i Ribe fotograferet fra et vandtårn i et hjørne af grunden i 1915. (Ribe lokalhistoriske arkiv).

middelalderen og renæssancen (7). En af de forskere, der har haft det bedste greb om studiet af praksis og holdninger vedrørende de helt elementære livsprocesser (hvoraf døden jo må siges at være den ultimative!) er Michel Foucault, for hvem det er lykkedes at inddrage både den sociale og den fysiologiske død i analyser vedrørende det subjektets vilkår og de holdninger, det nødvendigvis må have (8). Her bliver »normalholdningen« ikke i så høj grad et postulat, som f.eks. hos Ariès (9).

Selv om ændringerne på alle sociale og kulturelle områder i de sidste 100 år er sket hurtigere end tidligere, og der givetvis i samfundet findes store holdningsmæssige forskelle, lader medierne os dog ikke i tvivl om, at der findes en »normalholdning« til døden og nogle »almindelige« måder at reagere over for døden på. På den baggrund har man da også på de danske anstalter for åndssvage i dette århundrede søgt at »normalisere« alumnernes udgang af denne verden ved at være i særlig grad trofaste over for de gængse ritualer omkring død og begravelse. Men ritualerne udøves over en person, der ofte allerede er socialt død for familie og bekendte. Jeg skal i det følgende beskæftige mig med holdningen til det erkendt »unormale« menneskes død, som den kan konstateres i breve og andre arkivalier vedr.

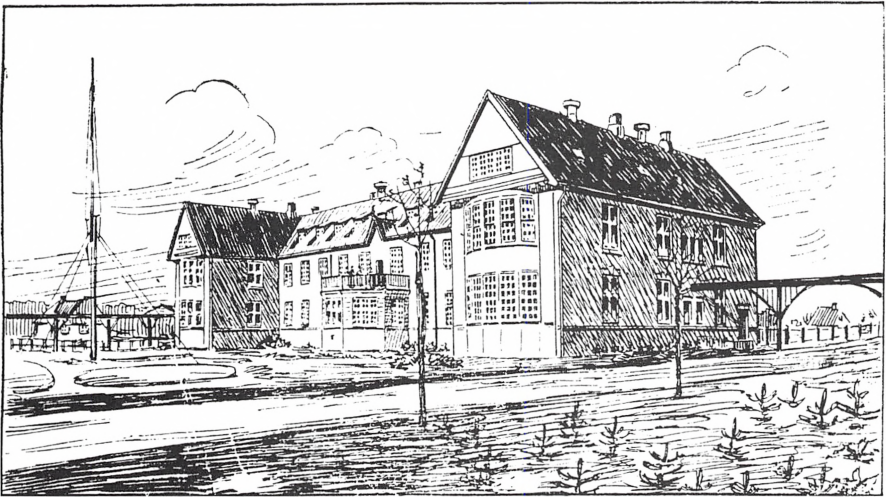
Aandssvageanstalten i Ribe i den omhandlede periode. I breve vedrørende en alumnes sygdom og død – og i svar- og takkeskrivelserne fra den dodes pårørende – får vi klare billeder af det normalitetssyn, der findes hos pårørende til de afdøde. Jeg vil endvidere komme ind på praksis omkring alumnernes begravelse.

Jeg har valgt at skildre perioden 1907-1963, fordi anstaltens oprettelse udgør et logisk startpunkt, og i 1963 sker der nogle fysiske ændringer på anstalten, som kan opfattes som repræsentative for et paradigmeskift (eller en kovending) inden for forsorgen(10). Samtidig er det i denne periode forældrene til de åndssvage accepterer anstaltsanbringelse som den eneste »fornuftige« løsning på deres og deres børns problemer.

»Herren gav, Herren tog...«

At alumner i realiteten kunne være totalt glemt af familien i årevis ses i mange patientsager. I Ribe har man været meget omhyggelig med at lægge alle offentlige og private forespørgsler i sagerne, men særlig i de første 3 årtier findes der mange sager, hvor der ikke er en eneste privat forespørgsel til alumnen(11). I 1920 svarer man en vestjysk lærer, der sender en forespørgsel på vegne af en søster til en alumne:

»Fra Den Kellerske Anstalt i Brejning har jeg modtaget Deres forespørg-

Børneafdelingen på Aandssvageanstalten som den så ud ved anstaltens indvielse i 1907. (Ribe Stifts-Tidende 4.11.1907).

sel af 8. d.M. til Besvarelse. M. blev nemlig overført hertil fra den nævnte Anstalt den 15. November 1907 og døde den 19. Juni 1917 af Lungebetændelse. Dødsfaldet blev i sin Tid meddelt Nørre-Felding Sogneraad med Anmodning om at lade Meddelelsen gaa videre til mulige Slægtninge. Hans aandelige Tilstand var under Opholdet her uforandret, som hans Søster vel sagtens kendte den hjemmefra. Der har iøvrigt aldrig været spurgt til ham, mens han var i Live. Han var Krampepatient, var graadig efter Mad, mishandlede og slog sig selv, særlig naar Spisetiderne nærmede sig. Kunne ikke tale, men kun udstøde uarticulerede Lyde....« (12).

Brevet fortsætter med en skildring af den på dødstidspunktet 39-årige mands tilstand under det 10-årige ophold i Ribe.

Alumnen har tidligere været på De Kellerske Anstalter i Brejning, og man er end ikke klar over, at han er blevet flyttet derfra. Det lyder måske sært, da netop Christian Keller, anstaltens navnkundige lægeforsander, gjorde en del ud af, at forældrene skulle have besked, da alumnerne fra bl.a. Ringkøbing amt blev flyttet til den nye anstalt i Ribe (13). Mange forældre ville gerne have, at deres børn kunne blive i Brejning, der var en anerkendt anstalt med videnskabelig ledelse, hvorimod den nye Ribe-anstalts oprindelige funktion var at være asyl for »de fattigste blandt de fattige i ånden« (14). Men der kan være mange grunde til uvidenheden om flytningen – f.eks. ses det i det sidst nævnte tilfælde, at de pårørende ikke selv har kun-

net eller villet skrive til anstalten. Og måske *har* de ikke fået besked. Der er eksempler på breve, hvor forældre beklager sig over ikke at være orienteret om deres børns flytning. Det er tilfældet i en brevveksling vedrørende en alumne, der bliver syg umiddelbart efter overførelsen fra en sjællandsk anstalt den 29. november 1907. Den 12.12. meddeler anstaltens læge forældrene, at den 19-årige unge mand er død efter 14 dages sygdom med »feber og døsigthed«. Faderen, der er husmand, svarer uden den ydmyghed, man så ofte mærker i brevene fra afdødes pårørende:

»....men vi vilde gjerne bede Dem oplyse os om hvordan han har pådraget sig den (den angivne dødsårsag er hjernebetændelse), tillige med de nærmere omstændigheder ved hans Død, om han ikke havde Ligfaldstilfældene endnu og om hvorlænge han laa syg. Det forundrer os meget at vi ikke har faaet Underretning om at han er flyttet til Ribe, da vi dog er hans Forældre....«.

De afsluttende kommentarer er dog meget karakteristiske for langt den største del af svarbrevene på dødsbudskaber vedrørende børn og andre nære slægtninge:

»...Vi vilde gjerne have været ud til hans Begravelse, men vi maa paa Grund af vore økonomiske Omstændigheder gøre Afkald herpaa, derimod sender vi en lille Krans som De nok vil være saa venlig at lægge paa hans Grav.

Eftersom han ikke var Aandsfrisk maa man jo betragte det som en glædelig Død, dog vil De nok forstaa at det er smertelig for vi at det skete saa langt borte, dog maa vi jo sige som Job: Herren gav, Herren tog, Herrens Navn være lovet!....« (15).

Intet Bibelsted er hyppigere citeret end dette. Men i realiteten har Herren taget sønnen fra forældrene længe før den fysiologiske død – og man har accepteret det som en fratagelse, mens sønnen endnu var i live. Ved dødsbudskabet ses dog ofte en ambivalent holdning. Man er splittet mellem en byrde af skyld og sorg – og lettelse. Det bliver meget vigtigt at forsikre sig selv om, at barnet har haft det godt, at man ikke kunne have passet ham bedre o.s.v. Og at man iøvrigt har gjort det fornuftigst tænkelige og det, man hele tiden blev opfordret til, ved at sende barnet på anstalt. Kritik af anstalten ses meget sjældent i disse svarbreve, hvor ord som »Godhed«, »Venlighed«, »kærlig Pleje« o.s.v. er ofte forekommende. Det er ikke sådan, at autoritetstroen er så stor, at kritik ikke findes i ganske høj grad i breve sendt i *anden* anledning, men den synes at forstumme efter dødsbudskabet.

Ud fra reaktionen på dødsbudskabet kan man ikke slutte, at der har været ingen eller ringe kontakt med forældrene. Derimod ses det af og til på for-

Handssvageanstalten ved Ribe
Sovestuen i Børneafdelingen

Sovestue på børneafdelingen, 1915. (Ribe lokalhistoriske arkiv).

muleringen af selve dødsbudskabet, om der har været god kontakt. Det gælder dog først og fremmest de meddelelser, der er sendt af forstanderen for Ribe-anstalten i årene 1907-35. Normalt sendte man et telegram, hvis man mente en person var døende, så de pårørende kunne nå at se vedkommende. Efter døden blev der samme dag sendt et personligt brev, som aldrig virker som en standardskrivelse. 29. marts 1917 skriver forstanderen om en 20-årig ung mand:

»Jeg maa hermed bringe Dem Meddelelse – i Fortsættelse af mit Telegram i Gaar Aftes – at Deres Søn døde roligt i Morges lidt før 9. Det viste sig jo, at han foruden sin Mavelidelse havde paadraget sig en svær Lungebetændelse, som havde bredt sig til begge Lunger. De sidste Dage spiste han kun lidt. Feberen var stadig stigende, han hostede meget og blev kortaandet. I Nat har han været nogenlunde stille; men ved 5 Tiden blev han daarligere. Lars havde jo nu været hos os i næsten 10 Aar og var fra en lille Dreng vokset op til at blive en ung Mand. Han var altid skikkelig, god og fredelig, saa vi vil savne ham. Paa den anden Side var han i aandelig Henseende ganske stillestaaende, saa der var ingen Fremgang at vente for ham. Hvis ikke andet bestemmes af Dem, begravnes han Onsdag den 4. April Kl. 12 paa Ribe Kirkegaard. Vil De meddele om De eller andre Paarørende kommer til Begravelsen.«

Faderen svarer den 1. april:

»Kjære Venner.

Vi takker mange Gange for Brevet som vi har modtaget om vor kjære Søns Død. Vi er glad for at han er Død, for han kunne jo ingen Ting lave. Vi er saa glad ved Deres sidste Brev vi kan se at i har holdt af ham og været god ved ham, den lille Stakkel, som var berøvet Forstandens Brug. Der kommer ingen herved at følge ham til Graven, for vi er syge og kan ikke komme ellers havde vi kommen. Vi siger eder alle mange Tak for eders Godhed ved ham« (16).

Det er tydeligt, at man fra anstaltens side sætter pris på, at slægtningene interesserer sig for alumnernes sygdom og død. Man opfordrer dem til at sætte en lille gravplade på graven på Ribe kirkegård (og fra 1919 på anstaltskirkegården). Alligevel fremgår det af begravelsesbogen, at mange alumner hverken følges til graven af slægtninge eller får en gravplade på deres sidste hvilested. Men det kan ske, at familien længe efter deres slægtninges død ønsker at markere, at den døde ikke er glemt. I 1912 får forstanderen et brev, hvor den skrivende beder om nummeret på sin broders grav:

»Sagen er nemlig, at vi Søskende ingen Krans sendte til vor Broders Begravelse fordi vi heller vilde have sat en lille Marmorplade på Graven saa at vi altid kan kende den naar vi kommer derned; men grundet paa at vi ingen Bekente har i Ribe og ingen af os har kunnet komme derned endnu er det trukket saa længe ud og af den Grund vilde vi saa gerne have Nummeret at vide. Jeg vil ogsaa gerne med det samme have Lov til paa Søskenes og egne Vegne at sige Dem rigtig mange Tak for Deres Godhed mod vor stakkels Broder i de Aar han har været i Ribe og i ligemaade alle de andre som har haft med ham at gøre, vi maa jo være glade ved at han fik Lov til at dø i den Alder da der jo er mange som bliver meget ældre (brevskriverens broder blev 26 år), og meget glade er vi fordi vi tror han har haft det godt jeg for min Part fik det bedste Indtryk forleden Aar da Moder og jeg var i Ribe og jeg tror ikke han kunne have haft det halvt saa godt herhjemme hvor den Slags stakkels Menneske jo altid er udsat for de mindre gode Menneskers Ondskab.«

Forstanderen opgiver gravnummeret og svarer iøvrigt, at brevet har »glædet ham meget« (17).

Jeg har valgt at bringe kommentarer i forbindelse med yngre menneskers død, og netop derfor bringer jeg ikke eksempler fra den sidste del af perioden – der var simpelthen ikke så mange unge, der døde! Dette skyldes dels den almindelige bedring af sundhedstilstanden og dels, at langt de fleste af de først indkomne var »asylister«, d.v.s. stærkt handicappede, der blev anset

for uunderviselige. Mange var, hvad vi i dag kalder multihandicappede, og blandt dem var dødeligheden overordentlig stor. Fra 1917 var Ribe Aands-
svageanstalt en almindelig anstalt, der ikke længere, som i starten, måtte forpligte sig til at modtage også kriminelle og personer, der led af både åndssvaghed og sindssyge. Når det alligevel er ganske klart, at der ikke er større ændringer i forældrenes holdning før omkring periodens slutning, er det, fordi det kan konstateres i andre former for korrespondance. Hos personalet derimod sker der tydelige holdningsændringer i løbet af perioden (18). Ændringer i forældrenes mere følelsesmæssigt baserede holdninger forekommer ikke så »pludselige« og umiddelbart synlige, som ændringer der er baseret på en ændring i videnskabelig praksis. De ovenfor nævnte eksempler er alle breve vedrørende alumner indkommet i anstaltens første år. Enkelte alumner har levet på anstalten i hele perioden, og her gælder den regel, at jo længere, de har været på anstalt, jo sjældnere har familien holdt forbindelsen vedlige.

Ved en gennemgang af kommentarerne i de enkelte sager, hvor der har ligget varme takkebreve, ser man, at ikke i alle tilfælde er anstaltsopholdet forløbet så ukompliceret – og næsten idyllisk – som takkebrevene kunne tyde på. Der synes at være ringe, eller ingen, sammenhæng mellem takkebrevenes indhold og alumnsens forhold på anstalten. Taknemmeligheden synes, når først alumnen *er* død, at være stor under næsten alle omstændigheder.

Ovenfor så vi, at de økonomiske omstændigheder blev brugt som begrundelse for, at man ikke kunne komme til begravelsen. Den mest almindelige undskyldning er sygdom, men at det reelt er de »økonomiske omstændigheder«, der spiller ind, kan udmærket tænkes. Sygdom bliver så hyppigt brugt som undskyldning for den manglende tilstedeværelse, at det er utænkeligt, at der var så megen sygdom i landet. Det ville være nærliggende at indlæse en uvilje mod at møde op, men i mange tilfælde ville det være alt for dristigt, og med hensyn til den sidst omtalte begravelse synes der kun at være den mulighed, at enten har man ikke haft råd til at komme – eller også har man virkelig haft sygdom i familien. Patientsagen vidner nemlig om en stor og varm interesse for sønnen, som man holder kontakt til gennem plejemoderen. Det var plejemoderens opgave at besvare alle forespørgsler fra forældrene. Forældrenes breve skulle dog stiles til forstanderen, der derefter besørgede dem til besvarelse hos plejemoderen. Når hun havde skrevet brevet (med kopi der blev indlagt i patientsagen), blev det sendt til godkendelse hos forstanderen, og det skete, at brevet kom retur med påtegninger, der medførte, at det måtte skrives om. Måske ikke mindst på grund af denne censur er brevene som oftest totalt intetsigende, men venlige. Og som antyd det kan det være svært at se en sammenhæng mellem de almindelige svar-

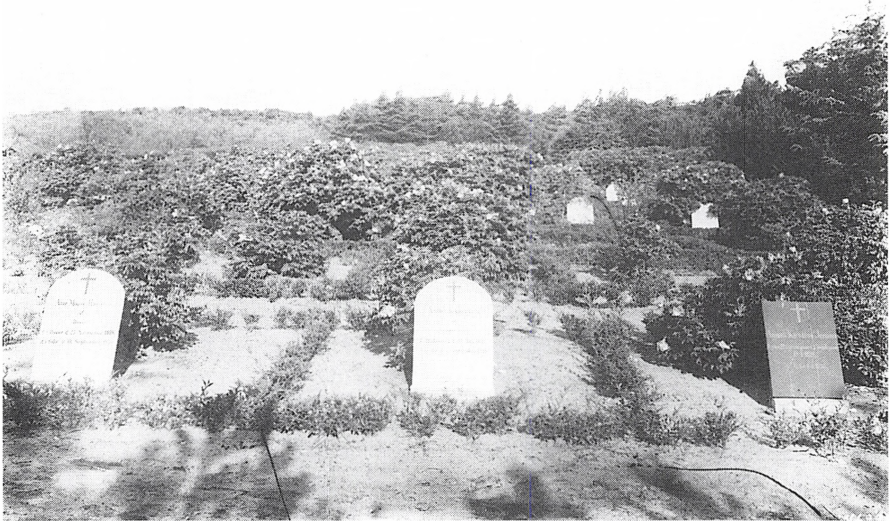
breve og alumnesagens øvrige oplysninger. Der er dog eksempler på, at der opstår et varmt »brevvenskab« mellem en plejemoder og pårørende til en alumne, og i disse tilfælde synes plejemoderen at have fået friere tøjler, selv om der var uskrevne regler for, at plejemor ikke burde omgås alumnernes pårørende alt for intenst!

Et særligt problem udgør børnene af de enlige mødre, som senere gifter sig og får ny familie. Her kan man se, at den nye ægtemand ligefrem nedlægger forbud mod, at hustruen holder kontakt til sit uægteskabelige barn (19). Fra anstaltens side kan man iværksætte et regulært detektivarbejde, når et sådant barn er døende, men iøvrigt har man hele tiden efterforskninger i gang, fordi udgifterne forbundet med anstaltsanbringelsen i de første årtier af århundredet skulle udredes af alumnens »hjemkommune«. Her kunne være et fortolkningsspørgsmål: var »hjemkommunen« den kommune, forældrene boede i, da barnet kom på anstalt – eller var det den kommune, hvor forældrene nu boede? Der synes at have været ret uigennemskuelige regler alt efter, om anbringelsen formodedes at være »varig«, eller den var midlertidig. I hvert fald er der utallige brevvekslinger med kommuner, der nægter at betale et beløb, fordi man påstår, at man ikke er alumnens hjemkommune. Det samme gør sig gældende ved udgifterne til begravelser, hvor der kan være tovtrækkerier om beløb på helt ned til 2 kr. I det hele taget var spørgsmålet om begravelser ret ømtåleligt. Forældrene kunne få den pårørende hjem, eller vedkommende kunne blive begravet på Ribe kirkegård, men der kunne være så store problemer forbundet med arrangementerne, at man tidligt udtrykte et ønske om at få en anstaltskirkegård. I 1919 lykkedes det at få etableret denne kirkegård.

Anstaltskirkegården

Man skriver i årsskriftet for 1919-1921, at man ved oprettelsen af kirkegården har fået opfyldt et »længte næret ønske«. Baggrunden for ønsket var ikke mindst de oven for nævnte besværligheder med at inddrive penge til begravelsen – det var også den almindelige holdning til anstaltsanbringelserne.

Omkring 1. verdenskrig diskuterede man internering og sterilisering. Den eugeniske interesse var stor, og åndssvage lægerne søgte (med held) at overbevise befolkningen om, at da åndssvaghed var arvelig i en grad, så man kunne være næsten sikker på, at åndssvage ville få åndssvage børn, så måtte man anstrenge sig for at få interneret så mange som overhovedet muligt. Og en sådan internering måtte blive livsvarig (20). Dette betød både en voldsom pladsmangel på anstalterne, og at mange forældre havde deres største traume i forhold til det åndssvage barn netop, når det blev afleveret

Anstaltskirkegården ved Ribe Aandssvageanstalt – sandsynligvis fotograferet i 1930-erne. (Ribe lokalhistoriske arkiv).

på anstalten. Det var den definitive afsked. Det var *dér*, man mistede barnet.

Man kan sige, at først med beslutningerne om indførelse af anstaltskirkegårde (der var også etableret kirkegårde ved andre anstalter) faldt startskuddet til indførelse af »totalinstitutioner« på åndssvageområdet (21). Især i 1920-erne og 30-erne blev anstalten de åndssvages hjem bogstavelig talt fra vugge til grav, og alumnerne »behøvede« ikke på noget tidspunkt at komme uden for anstaltens mure. Der *var* faktisk mur om anstalten netop i perioden indtil 1963, hvor kirkegården blev nedlagt. Det var ikke ganske tilfældigt, at de to ting skete omtrent samtidig!

At kirkegården blev nedlagt i begyndelsen af 1960-erne skyldtes først og fremmest et »magtskifte« på anstalterne, hvorefter lægerne måtte afgive det meste af deres dominans til pædagogisk og administrativt personale. Holdningsskiftet var centreret omkring synet på, hvad åndssvaghed var. Inden for de nye pædagogiske uddannelser afviste man den medicinske holdning til åndssvaghed som en sygdom. Et klart udtryk for de nye tider var N. Bank-Mikkelsens »normaliseringstese«, hvor han argumenterede for lige vilkår

for handicappede og erkendt »normale« (22). I Ribe kunne man dog samtidig begrunde nedlæggelsen med hærværk på kirkegården. Det almindelige holdningsskift til åndssvage familiemedlemmer bevirkede også helt tydeligt, at der kom mere kontakt mellem anstaltens beboere og deres familie. I det sidste tiår af kirkegårdens levetid, blev der hjemtaget langt flere afdøde til begravelse eller bisættelse på deres hjemlige kirkegård end i det første tiår. Af Ribelunds begravelsesbog fremgår, at mens der i tiåret april 1920-1930 blev begravet 142 af 196 døde på anstaltskirkegården, blev der i tiåret april 1953-63 kun begravet 84 af 171 døde (23).

Ribelunds begravelsesbog, som har været i brug i hele anstalts/institutionens tid, oplyser navn, alder og fødested for den døde. Der er også plads til en lille vedtegning. Fra 1919 drejer den sig først og fremmest om, hvorvidt der har været slægtninge eller bekendte til stede ved begravelsen. I det første tiår har der ikke været bekendte eller slægtninge til stede ved begravelsen ved 66 af de 142 anstaltsbegravelser, i det sidste tiår har man ikke interesseret sig for dette punkt, og man har i det hele taget brugt muligheden for vedtegning yderst lidt. I det første tiår interesserer man sig så meget for de tilstedeværende ved begravelsen, at man (med meget lille og fin skrift, for pladsen er minimal!) skriver evt. tilstedeværende familiemedlemmer og bekendtes navn og af til endda stilling. Man finder også plads til at skrive ud for de alumner, der er hjemsendt som lig, hvordan transporten til hjemmet har fundet sted. Selv om Ribe iflg. gamle meddelere var »fuld af bedemænd« skete transporten på denne tid ikke i ligvogn. Ligbiler er først omtalt i 1920-erne, og den hestetrukne ligvogn har været for dyr og pompøs til en hjemsendelse over lange afstande. Her var det mere almindeligt, at liget blev sendt pr. jernbane fra Ribe station. Ved kortere afstande kunne det blive hentet med hestevogn af faderen. Når det blev sendt pr. jernbane, anbragte man tilsyneladende en kasse rundt om kisten for ikke at volde jernbanefunktionærerne ubehag. Denne kasse skulle returneres, da den kunne bruges igen. I 1920-erne blev liget ofte sendt pr. lastbil, og i enkelte tilfælde oplyses det, at det blev sendt med »almindelig bil«. Der findes i de første år overhovedet ingen eksempler på ligbrænding, og i 1950-erne er der ganske få (24).

Det blev anset for vigtigt at få de pårørende til at komme tilstede, og det var almindeligt, at der blev serveret kaffe eller mad for dem efter begravelsen, men som nævnt ovenfor kunne bl.a. de økonomiske omstændigheder være en hindring for tilstedeværelsen. Dette ændrede sig efter socialreformen i 1933, hvor anstalterne blev statslige. Herefter kom der generelle regler for tilskud til, at forældre kunne besøge barnet på anstalten 1 og senere 2 gange om året, og det blev også muligt at få tilskud til at rejse til begravelsen, uden at dette skulle betragtes som en almisse. Til gengæld fik man gen-

nemført bestemmelser, hvorefter udgifterne ved aandsvages begravelse kun kunne afholdes af statskassen, hvis de pågældende blev begravet på anstaltens kirkegård. Det var dog en forudsætning, at den pågældendes inddragelse under særforsorg havde karakter af en »egentlig livsvarig Forsorg« (25).

Slutningen af 1930-erne blev den periode, hvor de åndssvage ikke længere fandtes i de »normales« synsfelt. Planerne om internering og sterilisering var blevet gennemført med held (26). For de åndssvage betød den eugenisk inspirerede lovgivning efter socialreformen i 1933 skærpede restriktioner – man blev ganske vist sikker på forsørgelse, men også på internering, sterilisering og konstant overvågning! (27).

Om begravelserne på anstaltskirkegården findes der beretninger fra flere meddelere – bl.a. fra en præst, der selv har begravet adskillige alumner fra 1950-erne til 1963:

»Det er en af de ting, jeg husker med megen veneration: den måde det blev tacklet på med de begravelser, der foregik fra forsorgscentrets kapel (28).

Fordi det var den daværende inspektørs syn og hans praksis, at det skulle foregå ved, at han selv var tilstede.....«

»....Og med skriftord og med gode, gedigne salmer. De blev ikke kortet af på nogen verdens ting....« (29).

Man havde etableret et kvindekor af gode sangere, og de 6 mandlige ligbærere havde det ærefulde hverv at bære kisten fra kapellet til graven. Der var ret langt, og man måtte medbringe skamler, så der blev mulighed for hvil undervejs (30). Det drejede sig normalt om de samme velfungerende mænd, der altid var iført pænt, mørkt tøj.

Da denne artikels forfatter i 1990 startede en mindre kulturhistorisk undersøgelse vedrørende Ribelund (31), vidste adskillige af de ansatte på boinstitutionen ikke, at der engang for 27 år siden havde været en anstaltskirkegård. På det sted, hvor den har været, er der usædvanlig fredeligt og smukt, og stedet udgjorde da også et dejligt »udflugtssted« for en nærliggende børnehave. Man skulle vide, at der havde været en kirkegård for at se konturerne af de gamle grave og »tolke« betydningen af taks- og tujabepantningen, der havde fået lov til at vokse op til stor højde. Man må have haft megen hast med at sløjfe også de sidst etablerede grave – det skete få år efter kirkegårdens nedlæggelse – men som tidligere nævnt havde der jo også været hærværk imod gravene begået af »drengene fra byen for ingen herfra kunne finde på den slags«, sagde en af de tidligere ligbærere (32). Nogle af de ens plader endte som fyld i havegangene, men på et tidspunkt for få år siden kom man dog i tanke om kirkegårdens mulige kulturhistoriske vær-

Den tidligere anstaltskirkegård fotograferet i efteråret 1996. (Stig Jensen).

di, og der blev rejst en (meget stor!) mindesten på den tidligere kirkegård. Interessen for de gamle anstalter har i løbet af det sidste tiår betydet, at der er blevet oprettet mange små museer, studiesamlinger og historiske samlinger, og lige så intenst, man for 30 år arbejdede på at glemme »totalinstitutionen« – lige så intenst arbejder man i dag på at bevare noget af erindringerne om den!

Der findes kun uhyre få billeder fra anstaltskirkegården i Ribe, og det har slet ikke været muligt at finde billeder fra begravelser på stedet. Det sidste er der intet ejendommeligt i. I denne periode fotograferede man anstændigvis ikke ved en begravelsehandling på andre kirkegårde og selvfølgelig heller ikke på en anstaltskirkegård.

Begravelsesbogen viser at langt over 400 mennesker ikke alene levede deres liv på anstalten – heller ikke efter deres død kom de til at forlade dens område.

Normaliteten og den befriende død

Når den spedalske i middelalderen skulle forlade det kristne fællesskab, blev han i Wiens kirker af præsten ført baglæns ud samtidig med, at man

forsikrede ham om Guds nåde, fordi han blev straffet for sine synder i denne verden. Så meget desto sikrere måtte han være på frelsen efter døden (33). Hos ikke så få af de vestjyske forældre til børn på Aandssvageanstalten i Ribe, mærker man den samme fortrøstning og tro på, at hverken de eller deres søn eller datter har lidt forgæves. I december 1914 skriver moderen i et gratulationsbrev i anledningen af 14-års-fødselsdagen til en åndssvag tvillingepige, at nu går hendes raske søster jo til præst: »Ja, lille Anna du staar jo tilbage her paa Jorden, men i Himlen har du jo første Ret, Gud tager ikke mere end han giver...« (34). Selv om langt de fleste forældre ikke havde noget inderligt forhold til kristendommen, viste de tydeligt deres taknemmelighed, når den fysiologiske død endelig befriede både deres barn – og dem selv – fra den byrde, der hvilede over dem.

»Jeg er glad for, at han er død« kunne man sige i 1914. I dag ville man nok sige: »Det var godt for ham, at han døde«, selv om man på ingen måde tænker på hans sjæls frelse! Men man kan have sine tvivl om, hvor stor forskellen på de to udtalelser egentlig er? Døden blev – og bliver stadig – anset for befriende, når det gælder personer, der har været udsat for den »sociale død« som en langvarig dødsproces så ofte betyder. Efter normaliseringsbestræbelserne i 1960-erne (og især efter udflytningen af beboerne på institutionerne inden for særfor sorgen i 1970-erne og 1980-erne) er fokus ikke længere i så høj grad på de udviklingshæmmedes liv og død. Man ofrer mere debat på »forebyggelsen« af, at de i det hele taget fødes. Her er en parallel til den mest rabiate eugeniske interesse i 1930-erne, som man nok kan føle sig utilpas ved. Til gengæld er der i dag langt flere marginale grupper, der udsættes for den samme type »social død«, som de åndssvage tidligere var udsat for, og derved er der også mange flere personer, der har behov for at fortrænge tabet af deres pårørende længe før disses fysiologiske død.

Man kan konkludere, at den »sociale død«, som er et skræmmebillede i nutiden holdt frem ikke mindst af forskere i holdningen til døden, i mange år har eksisteret forholdsvis upåagtet af både forskerne og offentligheden, før den for alvor kom til debat i 1960-erne. De anstaltsanbragte blev med deres fysiologiske død endelig udfriet af det, som deres pårørende følte var en lang dødsproces. (Der er intet, der tyder på, at der altid var overensstemmelse mellem de åndssvages egen holdning og de pårørendes på dette punkt!) Ved den fysiologiske død blev alumnerne »normaliserede« – uanset, at de i mange år også som døde blev inden for murene. Deres endelige død befriede de pårørende for den byrde af skyld og tvivl som, uanset alle forsikringer om, at man gjorde det rette, erkendt eller uerkendt hvilede over dem. Verden faldt på plads igen.

Noter og henvisninger

1 Kildematerialet til nærværende artikel vedrører Boinstitutionen Ribelund (tidligere Aandsvageanstalten ved/i Ribe), og det er fortrinsvis indsamlet under forfatterens arbejde med sin ph.d.-afhandling (Rønn 1996c). Se også Rønn 1996 a og b. 2 Se bl.a. Mitford 1978. 3 Elias 1983. 4 Ariès 1986. Betegnelsen »best-seller« anvendes af Wolfgang Brückner (Brückner 1984). 5 Her tænkes ikke mindst på det bekendte temanr. af »Annales« (nr. 1, 1975). Se iøvrigt Tamm 1992 for en kort, men mangesidet, behandling af den vestlige holdning til døden, hvor også danske forhold er taget i betragtning. 6 Se Bringeus 1981. M.h.t. begrebet »jordfæstelse i stilhed«, se Pleijel 1983. 7 Den »sociale død« kunne også ske hurtigt og voldsomt. En af de bedste beskrivelser findes i indledningen til »Dekameron«, hvor Boccaccio fortæller om pesten i Firenze. Her beskrives det, hvordan selv mødre lader deres børn i stikken. Der er i det tilfælde tale om en meget konkret beskyttelse af moderens liv. Ved den langsomme, »sociale død«, som kendes i nutiden, kan det dreje sig om det psykiske ubehag og den skyldfølelse og medlidenhed, som elendigheden påfører os. (Se Boccassio 1970). Elias angriber bl.a. Ariès for at se bort fra dødsfrygten over for middelalderens voldelige og voldsomme døds måder samt i nogen grad fra frygten for straffen efter døden. 8 Et særlig godt eksempel er Foucaults indledning til *Herculine Barbin: »Af en hermafrodis erindringer«* (Foucault 1981). I denne lille erindringsbog illustreres en udstødnings- og nedbrydningsproces, der ender i den konkrete død. Se desuden Foucault 1986 og 1994 og Rønn 1996c og 1997. 9 Foucault var dog (ikke mindst i sine sidste år) ganske optaget af Ariès. Han skrev – umiddelbart før sin død i 1984 – en vigtig og skarpsynet nekrolog over Ariès, hvor han bl.a. kalder Ariès »praksishistoriker«. Det er næppe nogen hel tilfældighed, at Foucaults epistémér kan minde lidt om Ariès meget grove kronologi? (Se f.eks. Macey 1993). 10 Jeg har i Rønn 1996c argumenteret for at kalde den type ændringer inden for forsorgen for »kovenninger« snarere end paradigmeskift. 11 Den officielle betegnelse for personer indlagt på anstalt var i mange år »alumne«, men sideløbende brugtes ordet »patient«, der kom til at dominere helt i Ribe i løbet af 1930-erne i takt med den voksende medicinske indflydelse på anstalten. Jeg har her brugt termen »alumne«, selv om »patient« er almindeligst brugt i sidste halvdel af perioden. Men »alumne« bruges dog også af og til i denne periode – især når det drejer sig om administrative forhold. I en periode i 1970-erne var »klient« hyppigst anvendt. Efter særfor sorgens udlægning 1980, har termen »beboer« været den almindeligst anvendte. Termen »åndssvag« er blevet brugt i hele perioden, men fra 1960-erne har skiftene i termer for anderledeshed accelereret voldsomt. (Se essayet »Fra idiot til udviklingshæmmet« i Rønn 1996c). 12 58/1991/72. 13 58/1990/19. 14 Beretning 1907-09. 15 58/1991/72. 16 Ibid. 17 Ibid. 18 Disse ændringer i den diskursive praksis i forbindelse med åndssvagebehandlingen er nærmere behandlet i Rønn 1996c. 19 Et tilfælde, hvor moderen særlig udtrykksfuldt beskriver denne situation er skildret i Rønn 1996a. 20 Se Rønn 1996c. 21 Betegnelsen »totalinstitution« er lanceret af Ervin Goffmann (Goffmann 1961). 22 Bank-Mikkelsen 1959. Man kunne ikke samtidig plædere for et »normalt« liv for åndssvage og acceptere, at de helt ind i døden havde andre vilkår end »normale«. 23 Ribelunds begravelsesbog. Da åndssvageanstalten i 1959 blev til forsorgscenter (se note 28) blev navnet samtidig ændret til Ribelund. 24 Ibid. 25 Brev fra anstaltens bestyrelse til forstanderen for åndssvageanstalten 24.9.1934 (58/1990/18). 26 Se love af 1925, 1929, 1934 og 1935 på litt.list. 27 Se Rønn 1996c. 28 Efter lov 192 af 5.6.1959 inddeltes landet i forsorgscentre. Et af disse forsorgscentre blev etableret på den tidligere åndssvageanstalt. 29 Se Rønn 1991a. 30 Kapellet, hvor der også fandtes sektionsrum, er nedrevet. 31 Forud for ph.d.-projektet gik en undersøgelse iværksat af Den antikvariske Samling i Ribe. 32 ASR 818.0.17. 33 Foucault 1986. 34 58/1991/72.

Litteratur:

Annales nr. 1, 1975.

Ariès, Philippe: *Dødens historie i vesten*, Århus 1986.

Bank-Mikkelsen, N.: *A Metropolitan Area in Denmark*, I: Kugel/Wolfensberger: *Changing*

- Paterns in residential services for the mentally retarded. President's Committee on Mental Retardation. 1959.
- Boccaccio, Giovanni: Dekameron, København 1970.
- Bringeus, Nils-Arvid: Vår hållning til döden speglad genom begravningsseden för och nu. I: Tradisjon 11, 1981.
- Brückner, Wolfgang: Das alte Thema Tod im Boom der neuen Literatur. I: Bayerische Blätter für Volkskunde 2, 1984.
- Elias, Norbert: De døendes ensomhed, København 1983.
- Foucault, Michel: Indledning til Herculine Barbin: Af en hermafrodits erindringer, København 1981.
- Foucault, Michel: Vansinnets historia under den klassiska epoke, Lund 1986.
- Foucault, Michel: Overvågning og straf, Oslo 1994.
- Goffmann, Ervin: Anstalt og menneske, København 1961.
- Macey, David: Michel Foucault, London 1993.
- Pleijel, Hilding: Jordfästning i stillhet. Lund 1983.
- Rønn, Edith Mandrup: Åndssvageanstalten i Ribe i 1930-erne – plejepersonalet og anstaltens ånd. I: Mark og montre, udg. af Ribe amts museumsråd. 1991b.
- Rønn, Edith Mandrup: Fortidens synder og behandlerkulturen. I: Handicap og samfund 2, 1994.
- Rønn, Edith Mandrup: Livshistoriens rolle i handicaphistorien: I: Kirkebæk, Birgit og Markussen, Ingrid: Livshistorien, Danmarks Lærerhøjskole 1996a.
- Rønn, Edith Mandrup: Handicaphistorie som kulturfænomen: I: Handicap og Samfund, 1996b.
- Rønn, Edith Mandrup: De fattige i ånden. Essays om kultur, normalitet og uformuft, København 1996c.
- Rønn, Edith Mandrup: Hvordan glemmer man Foucault? I: Kirkebæk, Birgit og Markussen, Ingrid: Diskurs, diagnose og konstruktion, Foucault-baseret forskning i Norden, Danmarks Lærerhøjskole (udk. febr. 1997).
- Tamm, Ditlev 1992: Dødens triumf, København.

Andre kilder

- Rønn, Edith Mandrup 1991a: Institution under afvikling – en etnologisk undersøgelse af Ribelund. Rapport fra Den antikvariske Samling i Ribe.
- Beretninger fra Aandssvageanstalten i Ribe 1907-1921.
- Ribelunds begravelsesbog.
- Landsarkivet for Nørrejylland. Arkivalier beroende på Ribe Amtsgård: Soc. 58 – 1991/17 (stambog) + 1990/72 (alumner indkommet i 1907). Arkivalier beroende i Viborg: Soc. 58 – 1990/17/18 og 19 (korrespondance + diverse 1907-1953).
- Interview ASR818.0.17 (foretaget for Den antikvariske Samling i Ribe).
- Love:
- Lov nr. 133 af 11. April 1925 om Sikkerhedsforanstaltninger mod visse Personer, der udsætter Retssikkerheden for Fare.
- Lov nr. 130 af 1. Juni 1929 om Adgang til sterilisation.
- Lov nr. 171 af 16. Maj 1934 om Foranstaltninger vedrørende Aandssvage.
- Lov nr. 176 af 11. Maj 1935 om Adgang til Sterilisation og Kastration.
- Lov nr. 192 af 5. juni 1959 om for sorgen for åndssvage og andre særlig svagt begavede.

Summary

Deliverance – Dying at Institutions 1907-1963

Over the past few decades a number of researchers have examined our attitude towards death, the rituals surrounding death and dying, out-of-body experiences, etc. It would seem, however, that

contemporary Danes are still lacking in clarification regarding their own mortality and that of their family members. Particularly frightening is »the social death« that strikes a person with isolation in connection with illness of longer duration. Many researchers believe that »the social death« is characteristic of this day and age.

The point of departure of this article is correspondence relating to the death of a child or relative at the home for mentally deficient persons at Ribe. Letters of thanks from relatives testify to the joy and relief at the departure of a relative and profound gratitude toward the institution for having accepted the task to care for a poor soul who was severely handicapped.

Many children and teenagers have had only sporadic or no contact at all with their parents and as commitment to a institution during the period in question in most cases meant internment for life, the parents did in actual fact take leave of their child for ever upon entering the institution. The biological death many years later means a »normalization« of the deceased. He or she is no longer held captive in a prolonged death process. The parents are free to get on with their lives without the feelings of guilt or doubt one detects behind the profuse gratitude.

During this period a separate cemetery was established at the institution, and it is evident towards the end of the period that a shift is underway. Several of the dead are brought home for burial and from the beginning of the 1960's when revised legislation and the shift of power among the staff demands visible change a phenomenon such as an institutional cemetery becomes unthinkable and it is promptly removed.

When »the social death« is viewed as characteristic of the present time, the reason is obviously that so many different groups of people have become victims of this long and deplorable process of death. And we have finally become aware of it! So many years went by before the general public and scientists became aware of »the social death« of the large group of mentally retarded that especially in the 1920s and 1930s were made invisible to the rest of society through institutionalization because of their families' blind faith in the wisdom of scientists.

Etnologien, folkemuseerne og kampen om de nationale symboler

Et stykke faghistorie i etnologisk belysning (1)

Af Bjarne Stoklund

For et kvart århundrede siden, helt nøjagtig St. Bededags-aften i det Herrens år 1971, holdt jeg min tiltrædelses-forelæsning som professor i det fag, som ved den lejlighed også havde premiere på sit nye navn: Europæisk etnologi. Forelæsningen – som iøvrigt kan læses både i en dansk og en tysk version – havde titlen »Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis«. Jeg så det unge fag i »den herlige helt« Odysseus' skikkelse, i færd med at navigere sit skib gennem det vanskelige farvand ved Messina-strædet. Dér lurede farerne på begge sider. På den ene side det syvhovedede uhyre, Skylla, som jeg gjorde til symbol på den truende opløsning i specialdiscipliner: agraretnologi, urbanetnologi, gastroetnologi, retsetnologi og andre »forstavelsetnologier«. På den anden side lurede samfundsvidenskaberne i skikkelse af Charybdis, en malstrøm, som sugede alt til sig og sprøjtede det op igen som en homogeniseret masse. Den kurs, jeg afstak for etnologien, blev ved den lejlighed at sejle så tæt på samfundsvidenskaberne som muligt uden at blive opslugt, miste vores faglige identitet.

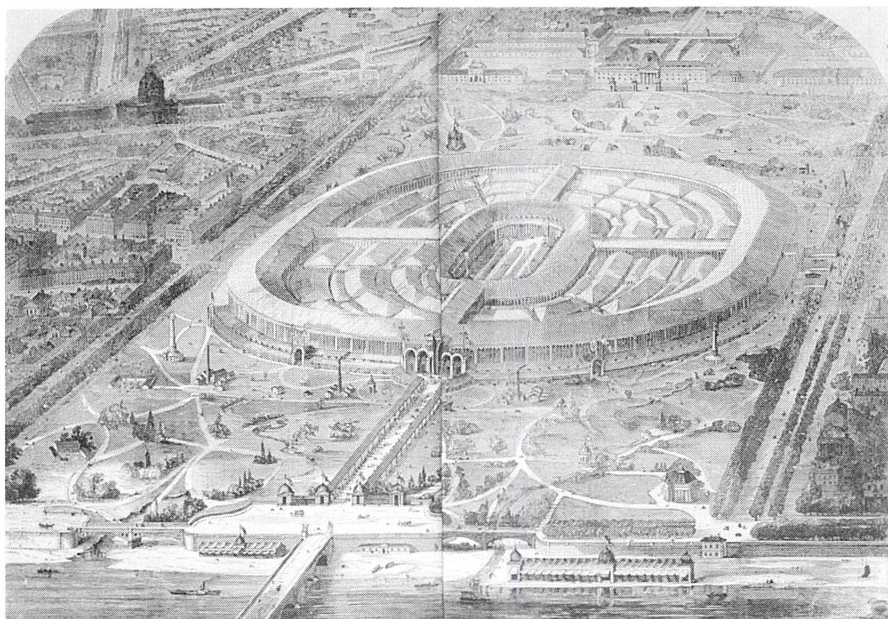
Det havde måske været oplagt idag at holde en ny Odysseus-forelæsning, denne gang med titlen »Europæisk etnologi – vel hjemme i Ithaka«. Det vil jeg af forskellige grunde ikke gøre. Dels kunne jeg få alvorlige tolkningsproblemer med hensyn til blodbadet på Penelopes bejlere. Dels kan man ikke sige, at etnologien er »kommet vel hjem til Ithaka«, hvorved jeg vil forstå: er faldet til ro i et dominerende paradigme i Thomas Kuhns forstand. Tværtimod. Vi er stadig på vej, der lurer farer ligesom før, og rorgængerne er ikke altid enige om, hvordan kursen skal udstikkes. Men sejlet bliver der, skuden er holdt flydende i de 25 år, er ikke gået ned med mand og mus, som mistrøstige sjæle nu og da har ment at kunne forudse. Der er i øjeblikket kraftig medbør. Det går fremad, og der er brug for etnologien i dagens samfund, måske mere end nogensinde før.

Men hvordan kursen fremover skal være, tilkommer det ikke mig at afgøre. Det er den tiltrædende professor, der skal komme med visionerne og udstikke kursen. Den afgående tilkommer det at se tilbage, og det kunne selvfølgelig have form af en statusopgørelse. Det bliver det imidlertid ikke. I stedet vil jeg se lidt på etnologiens brogede og spændende forhistorie. Det er nemlig et krydsfelt, hvor nogle af de ting, som jeg i de senere år har været optaget af i undervisning og forskning, mødes, nemlig på den ene side museumshistorien og relationerne mellem museum og samfund, og på den anden side det mærkelige kulturfænomen, som vi kalder *det nationale*. Det er et fænomen, som vi længe er vejet udenom, men som er uomgængeligt, hvis vi vil prøve at forstå vort eget og det nærmest forudgående århundrede.

Ved at vælge dette tema kan jeg imidlertid også knytte an til nogle af mine egne forudsætninger. Jeg kom til professorstolen fra en verden, som på mange måder var vidt forskellig fra universitetets: museernes. En god halv snes år var jeg ansat på en af de nationale institutioner, som blev skabt ved udgangen af det 19. århundrede: Frilandsmuseet i Sorgenfri. Det var i den gode tid i 60'erne, hvor statsmidlerne flød ret rigeligt til kulturformål, og hvor sponsorer var et ukendt begreb. Der blev næsten hvert år indviet en ny bygning på det stærkt forøgede museumsareal. For mig var det et herligt livsafsnit, for jeg var fri for økonomiske og administrative byrder og kunne nøjes med at lave alt det sjove. Da jeg blev ansat på Frilandsmuseet, var jeg egentlig ikke særlig interesseret i bygninger, men interessen kom gennem arbejdet. Bygninger er ikke nogen dårlig indgang, hvis man vil forstå samfund og kultur – og jeg er slet ikke blevet færdig med dem endnu. Bondehuse og bondestuer vil da også i denne forelæsning komme til at spille en hovedrolle.

Når vi i det følgende skal beskæftige os med den rolle, som den såkaldte *folkekultur* kom til at spille i nationsopbygningen i Europa, så må vi begynde med nogle præciseringer. Den har ikke spillet den samme rolle overalt; det er først og fremmest i de nordiske lande, i det tysktalende Centraleuropa samt i Østeuropa, at folkekulturen har været dyrket i national sammenhæng, mens dens rolle mod vest og syd i Europa har været minimal. Stort set falder denne forskel sammen med forekomsten af to hovedtyper af nationsopbygning: Den »etnisk-kulturelle« mod øst og den »borgerligt-territorielle« mod vest.

Men der er også nogle vigtige kronologiske forskelle, som man må være opmærksom på. Folkekulturens rolle, og det indhold, der lægges i den, har ikke været den samme hele 1800-tallet igennem. I århundredets første del samler interessen sig næsten udelukkende om folkesprogene og om de sproglige kulturudtryk: folkeviser, folkesagn, folkeeventyr og lignende. De materielle kulturtræk kommer derimod først til at spille en rolle efter århun-

Verdensudstillingen i Paris 1867. I den store park omkring den ovale hovedbygning blev de deltagende nationer opfordret til at bygge nationale »pavilloner«. – Efter Leslie 1876.

dredets midte – og det gælder både i den almindelige bevidsthed og i forskningen. Hvordan kan vi forklare denne forskydning i interessen for de to sider af folkekulturen?

Jeg har i anden forbindelse peget på betydningen af de store udstillinger, som hører hjemme efter midten af forrige århundrede, og som iøvrigt i sig selv er nogle af det sene 1800-tals centrale kulturtræk (2). Det startede med den første store udstilling i London 1851, og derefter gik det slag i slag med et par verdensudstillinger pr. tiår og dertil et mylder af nationale og regionale udstillinger. I den første tid var udstillingerne først og fremmest en konkurrence mellem de fremvoksende industrinationer om teknologiske nyheder og om kvaliteten af industriprodukterne. Men det udviklede sig hurtigt til også at være en kulturel kappestrid. Enhver nationalstat, som ville være med i det gode selskab, måtte kunne dokumentere, at den besad en særlig historisk forankret og æstetisk værdifuld nationalkultur. Og hvad var – inden for rammerne af en romantisk idéverden – mere ægte national end folkekulturen med dens tidløse tradition, dens dybe historiske rødder og dens formodede uafhængighed af internationale modestrømninger.

Disse kvaliteter måtte imidlertid på udstillingerne kunne kommunikeret

Dette lille, meget frit opfattede bondehus i bindingsværk var Danmarks »pavillon« på 1867-udstillingen.- Efter Ducuing 1867.

visuelt, og det egnede de hidtil foretrukne sproglige udtryk sig af gode grunde ikke til. På en udstilling måtte det ske gennem materielle kulturelementer, og navnlig sådanne, som samtidig var æstetisk tiltalende: folkedragter og andre tekstiler, folkelig arkitektur og bondens stuer med de rigt udsmykkede brugs- og pyntegenstande, som omkring århundredskiftet fik betegnelsen »folkekunst«.

Sådanne ting så man ikke noget til på de første verdensudstillinger. Om 1851-udstillingen i London sagde man bagefter, at de deltagende lande i deres udstillede genstande lignede hinanden alt for meget. Men nationer er pr. definition forskellige, og på de følgende udstillinger søgte man derfor bevidst at understrege forskellene. Fra udstilling til udstilling udviklede der sig en fælles national »retorik« og et internationalt regelsæt for, hvordan nationalitet kunne eller skulle kommunikeres. Og til dette nationalstaternes repertoire hørte i sidste fjerdedel af det 19. århundrede materielle elementer af folkekulturen, som fik rollen som nationale symboler.

Den i denne sammenhæng vigtigste verdensudstilling er så helt klart den, der blev afholdt i Paris 1867. Den blev bestemmende for de følgende både med hensyn til form og indhold. Det virker lidt som skæbnens ironi, at folkekultur-elementerne lanceres i udstillingssammenhæng netop i Paris, al den stund Frankrig er blevet fremhævet som et skoleeksempel på den »borgerligt-territorielle« nationsmodel. Det skyldes imidlertid i stor udstrækning en enkelt mand, mineingeniøren og socialreformatoren Frederic le Play, som jeg iøvrigt ikke skal komme nærmere ind på. Han er ellers en meget spændende skikkelse i den tidlige etnologis historie – såvel pioner på feltarbejds-området som nyskabende udstillings-arrangør.

Le Play synes at have undfanget ideen til det »pavillon«-system, som ses på fugleperspektivet af 1867-udstillingen i Paris på side 34, og som siden er videreført i alle de følgende udstillinger frem til Sevilla 1992. Han lod den store centralhal supplere med en omliggende park, hvor hvert af de deltagende lande kunne erhverve et areal med opfordring til at opføre noget for deres land nationalt karakteristisk. De fleste stater mødte med et stykke folkelig arkitektur eller lignende, men ikke alle. Det er symptomatisk for den skitserede øst:vest forskel, at de praktiske englændere mødte med et elektrisk fyrtårn. Iøvrigt var de udstillede bygninger selvfølgelig ikke ægte – på autenticitet blev der endnu ikke tænkt. De var tilmed meget frie kopier, som det f.eks. fremgår af det lille danske bindingsværkshus på side 35. Husene skulle ikke dokumentere virkelige forhold, men snarere anslå en national stemning.

Østrigerne havde på Paris-udstillingen en hel lille klynge af egnstypiske huse, og da den næste verdensudstilling fem år senere blev afholdt i Wien, havde man gjort repræsentanterne for den folkelige byggeskik til et selvstændigt indslag i udstillingen. Herfra var skridtet ikke langt til den permanente udstilling af sådanne huse, som blev realiseret i 1890'erne med de såkaldte friluft- eller frilandsmuseer i de tre nordiske lande.

Denne type museum vandt imidlertid først indpas uden for Norden i det 20. århundrede. Derimod finder vi bondestue-interiører som et yndet indslag i de to andre museumstyper, som voksede frem i kølvandet på de store udstillinger: kunstindustrimuseerne og folkemuseerne (»volkskundliche Museen«, siger man i Tyskland og Østrig). Med en vis ret kan også bondestuerne ledes tilbage til 1867-udstillingen. Arrangørerne opfordrede de deltagende stater til at indsende folkedragter på voksfigurer til udstillingen. Mange fulgte opfordringen, men svenskerne løb med hele opmærksomheden, fordi de mødte med nogle meget naturtro figurer, arrangeret i små grupper med anekdotisk præg, de fleste kopieret efter genremalerier. Denne idé tog Artur Hazelius op i det »skandinavisk-etnografiske « museum, som han 1873 åbnede i Stockholm. De var nu udbygget til befolkede stuer,

Tegninger af ni svenske dragtgrupper, som var med på verdensudstillingen i Philadelphia 1876. Nederst ses den berømte »Lillans sista bädd«, som gerne sættes i forbindelse med Artur Hazelius succesrige medvirken på verdensudstillingen i Paris 1878. Gruppen, som gengav et genremaleri af Amalie Lindegren, var imidlertid med allerede på verdensudstillingen i Paris 1867. – Efter Leslie 1876.

som publikum kunne kigge ind i gennem den fjerde, manglende væg, og sådan fremviste han dem også på den næste verdensudstilling i Paris i 1878. Men på den udstilling mødte hollænderne op med en stue fra Hindelopen, som havde alle 4 vægge, og som publikum kunne gå ind i. Det var den idé, som den danske museumspionér, Bernhard Olsen, tog i brug på det folke-museum, som han åbnede i 1885 (3). Sådanne bondestuer – med to, tre eller fire vægge og ofte befolket med folkedragtklædte dukker – blev fra da af et fast indslag i museer af den type i det meste af Europa.

Som det fremgår af denne skitse af skiftet i vægtningen af folkekulturen og dens indhold i sidste halvdel af 1800-tallet, så er folkemuseernes store Gründer-periode årtierne omkring 1900. Det er også på anden måde en afgørende periode i nationsopbygningens historie, præget af en stærk, ån-

Artur Hazelius »skandinavisk-ethnografiske« museum (det senere »Nordiska Museet«) i Stockholm var bygget op om »tredimensionale« genrebilleder som dette af en bondestue fra Ingelstads herred i Skåne. – Tegning af R. Haglund.

delig national oprustning før det store militære opgør under 1. verdenskrig. Perioden er karakteristisk ved, at det nationalistiske hovedprincip – at national og politisk enhed bør være ét og det samme, eller sagt på en anden måde: at enhver nation har et rimeligt krav på at få sin egen stat – i stigende grad bliver ført i marken. Meget få af de europæiske stater kan som bekendt leve op til princippet nation = stat, men da sproglig eller etnisk heterogenitet er en uorden i en ordentlig nationalstats hus, så betød det, at man benægtede forekomsten af etniske forskelle og søgte at skabe en ensrettet national befolkning. Sådanne tendenser gør sig gældende mange steder i tiden omkring århundredskiftet. Herhjemme er vi nok mest fortrolige med det preussiske forsøg på fortyskning af det danske mindretal i Slesvig,

De »befolkede« bondestuer blev et fast indslag i den anden generation af danske lokalmuseer, som voksede frem i årtierne omkring 1900. Her et parti fra Hedebo stuen på Køge Museum. – Foto fra før ca. 1940 i Køge Museum.

den såkaldte Köller-politik, men den falder tidsmæssigt sammen med forsøg på magyarisering af mindretallene i Ungarn og russificeringspolitik i storfyrstendømmet Finland og i Baltikum.

Det logiske modstykke til denne politik er, at de nationale bevægelser i en række større mindretal begynder at formulere politiske krav, igen under henvisning til princippet om hver nation sin stat. Begge parter kunne i denne sammenhæng bruge folkekulturen og folkemuseerne: De uafhængighedssøgende mindretal for at profilere sig kulturelt, de etablerede stater for at vise, at mangfoldigheden i det kulturelle udtryk er en naturlig del af den nationale enhed. Hvad sker der i denne skærpede »nationalisering« eller »etnisering« af kulturen med de etniske grupper, som ikke deltager i kapløbet om egne stater? I stor udstrækning bliver deres kultur taget til indtægt af de stridende parter, hvorved de selv så at sige usynliggøres. Jeg skal prøve at vise dette med nogle eksempler fra den frisiske sproggruppe: vestfriserne i Holland og nordfriserne i Slesvig. Begge grupper har spillet en stor rolle økonomisk og kulturelt, men aldrig politisk.

Vi kan tage vort udgangspunkt i den allerede omtalte stue fra Hindelopen på verdensudstillingen 1878. Denne stue, som kommer fra en af de små vestfrisiske kystbyer ved Zuidersøen, blev i 1877 opbygget til en frisisk udstilling i hovedbyen Leeuwarden. Det følgende år blev den så sendt afsted til verdensudstillingen i Paris, for – befolket med dragtklædte voksmannequiner i svensk stil – at repræsentere Holland i den kulturelle kappestrid – og med held, må man sige, for stuen blev meget populær på udstillingen (4). Et stykke frisisk boligkultur var således forvandlet til en repræsentant for hollandsk nationalitet.

Men der var andre, der havde appetit på de smukke stuer fra Hindelopen. Adriaan de Jong har påvist, at mindst tre tyske museer har haft en stue fra denne lille by ved Zuidersøen. Hvordan kan nu det være? En del af forklaringen finder vi i følgende citat fra »Kölnische Zeitung« i udstillingsåret 1878: »Der Freund deutscher Geschichte und deutschen Lebens richtet mit Vorliebe den Blick gerade auf das holländische Westfriesland, der alten Wohnsitz des Friesenstammes, der zwischen Rhein und Ems und Nordsee angesiedelt war, weil er deutsche Art länger unverfälscht bewahrt hat als irgend ein anderer Germanenstamm«(5).

Læg mærke til hvorledes der i denne artikel sættes lighedstegn mellem tyskhed og germanske stammer. Ideen om sammenhængen mellem folkevandringstidens germanske stammer og en senere tids folkekultur har sat sit spor på den ældre etnologiske terminologi i betegnelser som sakserhuset, den alemanniske rive eller burgunderkaminen, og den spillede en stor rolle i den tyske nationsopbygning. Som forståelsesmodel var stammeteorien

perfekt i forbindelse med skabelsen af national enhed i Tyskland, som jo netop bestod i sammensvejsningen af et stort antal større og mindre stater med hver deres særpræg. Men modellen kunne som bekendt også give argumenter for en ekspansionspolitik, som vi har set det såvel i det 19. som det 20. århundrede.

Et af de museer, som havde en Hindelopen-stue, var det tyske folkemuseum i Berlin, grundlagt 1889 med direkte inspiration fra Artur Hazelius' »Skandinavisk-etnografiske museum« i Stockholm af ingen ringere end Rudolph Virchow, en af førerskikkelserne i medicinens historie, kendt som grundlægger af patologien, men også fysisk antropolog og raceforsker. Det erklærede mål for hans »Museum für deutsche Volkstrachten und Erzeugnisse des Hausgewerbes«, som det hed i starten, var at vise »die Eigenart der deutschen Stämme in Tracht und Geräten«. Det betød, at museets indsamlinger straktes ud over Tysklands grænser til Schweiz f.eks. og, som vi har set, til Vestfriesland (6).

Virchows museum samlede også ind i Nordfrisland. I det hele taget var Vestslesvig i 80'erne og 90'erne en af de meget søgte jagtmarker for samlere af folkekultur-genstande. Her fandtes ikke blot en rig nordfrisisk boligkultur, men i det tilstødende område omkring Ostfeld kunne man finde nogle af de mest gammeldags gårde af den såkaldte saksiske type, og her kunne man gøre gode fund af kister og skabe med gotisk foldeværk eller renæssance-skæringer.

Det var sådanne ting, som lokkede de tidlige samlere, herunder også Heinrich Sauermann fra Flensborg. Sauermann var ikke blot samler og museumsgrundlægger, men også kunsthåndværker og møbelfabrikant. Han er en typisk repræsentant for historismens epoke på den måde, at han omsætter stiltræk fra de vestslesvigske bondemøbler, som han samler på, til moderne, »altdeutsche Möbel«. Han begyndte da også at indsamle helt til egen fornøjelse og til eget brug, men ud af det voksede ret hurtigt et »Gewerbemuseum« med tilhørende håndværkerskole, som ved mange andre af de tyske kunstindustrimuseer (7). Siden ændredes museet til et almindeligt kulturhistorisk museum, som idag hedder »Städtisches Museum«. Disse transformationer viser iøvrigt, hvor nær de to typer af museer stod hinanden. Indholdet var langt hen ad vejen det samme – de borgerlige dannelsesidealer faktisk også.

Som nævnt blev hele bondestuer et yndet indslag i begge museumsformer, og de manglede da heller ikke i den Sauermann'ske institution. Nogle af de smukkeste kom fra Nordfrisland, og det var sådanne rum, der sammen med de store samlinger af renæssance- og renæssanceprægede møbler var udgangspunktet for Sauermanns egen produktion. I 70'ernes nyetablerede tyske kejserrige var nyrenæssancen gjort til den sande tyske nationalstil,

Heinrich Sauermanns »Nordfriesisches Zimmer« på den tysk-nationale kunstindustri-udstilling i München 1888 – Efter kataloget til udstillingen om Heinrich Sauermann 1979.

ligesom man i det hele taget dyrkede renæssancetiden, som man følte sig åndeligt i slægt med. Det er inden for denne dominerende renæssancestil, Sauermanns møbler er at finde, men tilsat et særligt folkeligt, frisk anstrøg, navnlig i de hele stuer, som han kreerede, og som han viste på tidens mange udstillinger i Tyskland og uden for landets grænser. Med udgangspunkt i den frisiske bondestue skabte han nogle repræsentationsrum med nationalt tilsnit, som blev meget yndede.

Et af de første var med på den såkaldte tysk-nationale kunstindustri-udstilling i München 1888. I kataloget kaldes det et »nach alten Motiven entworfene und ausgeführte Nordfriesische Zimmer«. Det kaldes altså nordfrisisk stue, men er Sauermanns frie parafrase over forlægget, selvom dimensionerne ligger tættere på originalerne end i de senere eksempler. Det er ganske pikant, at denne stue på udstillingen i München blev erhvervet af ingen ringere end Artur Hazelius med henblik på Nordiska Museet, hvor den aldrig har været opstillet, men stadig skal være magasineret (8). Hvad

ville Hazelius med dette stykke kunstindustri? Tog han det for en ægte nordfrisisk stue, eller accepterede han blot, at forskellene såmænd ikke var så store mellem dette moderne håndværksprodukt og de gamle stuer, som fantasifulde museumsfolk havde rekonstrueret?

Tre år senere blev Sauermann bedt om at designe et opholdsrum til verdensudstillingen i Chicago i 500-året for Columbus' opdagelse af Amerika. Inspirationen var stadig den samme, men nu havde rummet fået mere imponerende dimensioner. Den øgede væghøjde klarede Sauermann ved at indsætte prøver på den særprægede slesvigske billedvævning, den såkaldte »Beiderwand«, over panelerne, et træk som står helt for hans egen regning. Nu hedder dette rum imidlertid ikke mere nordfrisisk, men kaldes »Holsteinisches Zimmer«, og på en landsudstilling i Kiel 1896 har et tilsvarende pragtrum fået betegnelsen »Niederdeutsches Wohnzimmer«. Udgangspunktet er stadig den frisiske boligkultur, men nu præsenteres den under mere almene betegnelser, så man forstår, at det her drejer sig om en national tysk stil.

Men danskerne kunne også bruge den frisiske folkekultur. I 1892 stiftede en kreds af unge arkitekter »Foreningen af 3. December«, som bl.a. havde til formål gennem opmålinger af gode ældre eksempler på dansk byggeri at skabe inspiration for tidens danske arkitektur (9). 1907 blev virksomheden udvidet til også at omfatte opmålinger af gamle danske landbygninger. Og hvor begyndte man? I Nordfrisland, syd for den danske grænse. I teksten til de publicerede opmålinger betones det, at der i virkeligheden ikke eksisterer nogen særlig frisk byggeskik. Den bygger i alt væsentligt på de samme traditioner som den danske. Men da alt er så velbevaret, navnlig på de frisiske øer, så er det oplagt her at hente inspiration til en ny national byggestil på landet i Danmark, således som det sker i de følgende år med landsforeningen »Bedre Byggeskik«.

Disse nordfrisiske eksempler fortæller lidt om de selektionsprocesser, som sætter ind i 1800-tallets slutning, da kulturen for alvor blev »etniceret« eller »nationaliseret«. Nogle folkeslag ekspanderer kulturelt på andres bekostning, mens disse må se sig berøvet de nationale fjer, som de med god ret kunne have pyntet sig med. Dette sidste har været nordfrisernes lod. De er altid blevet usynliggjort i nationalitetskampen mellem dansk og tysk og spændt for enten den enes eller den andens vogn. C.F.Allen skrev i 1848, at friserne engang havde været »et stærkt og mandigt folkefærd«, men at de nu var en »hensygnende og hendøende stamme« (10), og i Claus Eskildsens hundrede år yngre »Dansk Grænselære« (11) vil man spejde forgæves efter nordfrisernes i tekst, kort og billeder.

De foregående eksempler handlede om kampen om retten til at tilegne sig en given folkekultur og integrere den i nationalkulturen. Det sidste eksem-

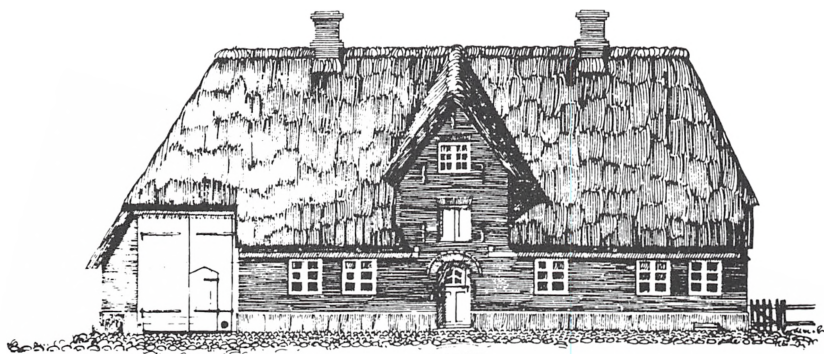
pel fra århundredskiftets nationale modsætninger belyser derimod striden om selve de konkrete museumsgenstande. Den er i høj grad en kamp med nationale undertoner, men den er også en kappestrid mellem samlere og museumsfolk om at få fingre i de bedste folkelige antikviteter, som mange steder var på vej til at blive knappe goder. Der udfoldedes i 1880'erne og 90'erne en hektisk indsamlingsvirksomhed i store dele af Europa, men ikke overalt. For mens nogle egne fik lov til at være i fred, så var der andre, der tiltrak sig opkøbere fra nær og fjern, fordi de blev udpeget som særlig interessante – af nationale eller kulturhistoriske grunde eller oftest begge dele.

Fra Sydtyskland søgte man til det romantiske Tyrol. Herfra taler en kommissionsbetænkning 1888 om, at der allerede gennem 30 år har gået et næsten ubrudt tog af vognladninger over Grænsen til Tyskland, hvor man navnlig i Bayern vidste at værdsætte »diese Kunstschatzen der stammverwandten Tyroler« (12). Artur Hazelius havde sine opkøbere inde i afsides norske dale, hvor sand nordisk folkekultur skjulte sig. Grundlæggeren af museet i Lillehammer, Anders Sandvig, har i 1886 observeret en karavane på 5 vognlæs gamle sager, som nogle telemarkinger havde købt op til Artur Hazelius' museum i Stockholm (13).

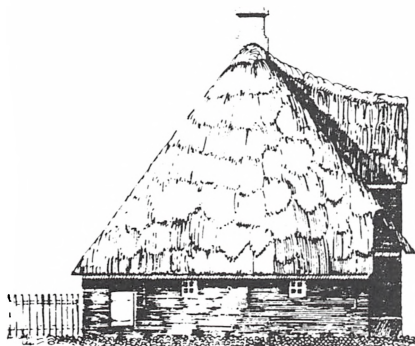
Til de helt store jagtmarker hørte som nævnt Vestslesvig. Det var ikke blot samlere fra København, Flensborg og Hamburg, der trak vod her. Der kom også opkøbere fra museerne i Berlin og Nürnberg, ligesom Artur Hazelius viste interesse for også denne eksotiske landsdel. Da Dansk Folkemuseums skaber, Bernhard Olsen, i 1890'erne begyndte at interessere sig for området, var det allerede hårdt afgræsset, lod hans kontaktmænd ham forstå. I 1899 købte han til sit nyetablerede frilandsmuseum i Sorgenfri en gård af såkaldt saksisk type fra Ostenfeld i Vestslesvig. Hans motivering for at erhverve en gård af denne type, som klart blev rubriceret som tysk, er ikke helt gennemskuelig, men som altid er nationale og kulturhistoriske argumenter sammenblandet. For Bernhard Olsen repræsenterede denne gård første trin i en udviklingsrække, fordi mennesker og dyr stadig levede i samme rum, og fordi huset havde åbent ildsted uden skorsten. Men gården kommer også fra det sydøstligste hjørne af Slesvig, hvor der har været talt dansk, og kan altså ses som et symbol på den tabte danskhed. Jeg kunne imidlertid godt forestille mig, at Bernhard Olsen også har kunnet lide tanken om, at denne – efter hans mening – primitive gård netop er en tysk boligform; det viser, at civilisationen stiger, når man bevæger sig nordpå!

Da Bernhard Olsen indledte jagten på en gård i Ostenfeld havde han allerede erhvervet to stuepaneler med tilhørende møbler fra gårde i denne gammeldags landsby; det ene kom fra en finere opholdsstue, et såkaldt »dørns«, det andet fra en storstue, som her kaldtes »pesel«. Bernhard Olsen forsøgte først at købe stuehuset til den gård, som gik under navnet Peter Heldts gård,

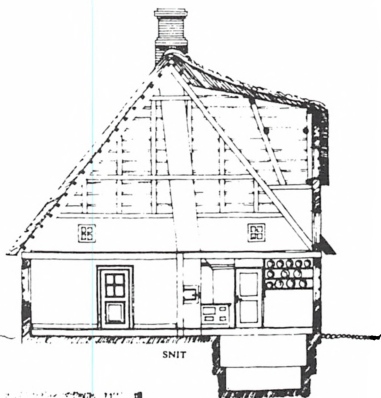
LÆRERBOLIG I OLDSUM, FØR

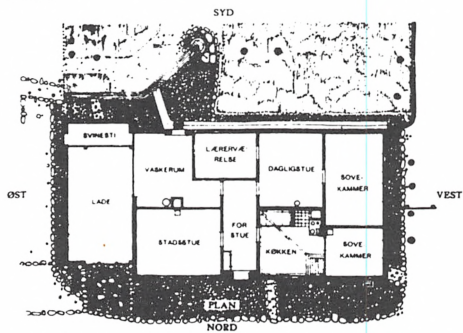
NORDSIDE

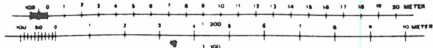
ØSTSIDE

SNIT

MAALT I MAJ 1912 AF
CHR. KASPERSEN OG HAAJ TILBÆ
EJENET AF HAAJ TILBÆ

TGN:40

Et eksempel på Foreningens af 3. Decembers opmålinger på de nordfrisiske øer: Lærerbolig i Oldsum på Før. – Efter Opmaalinger. Et festskrift 1992.

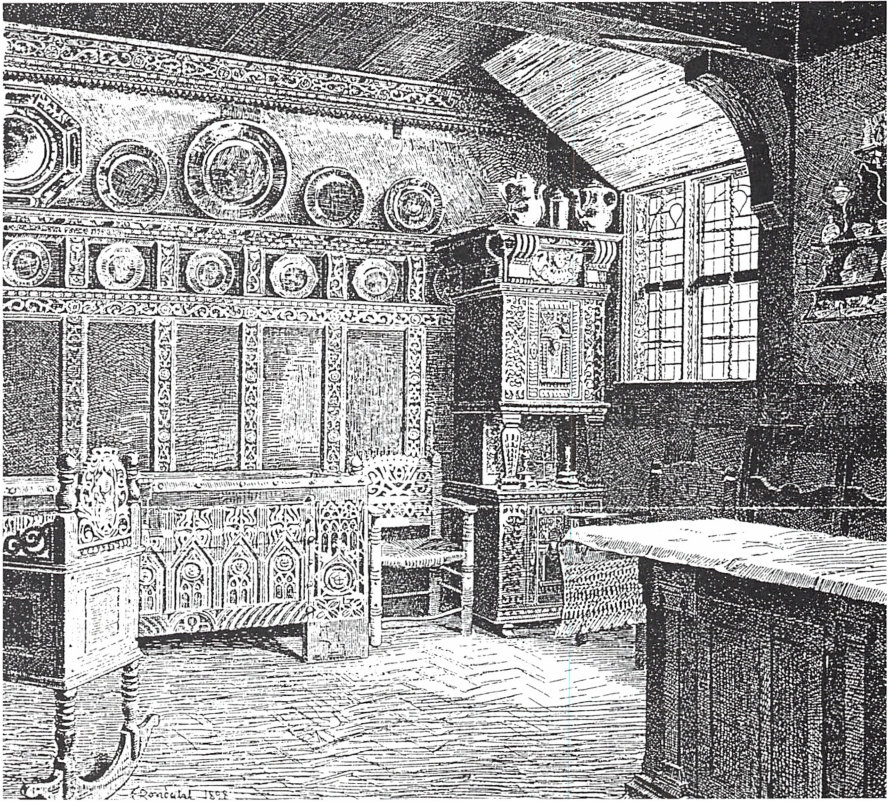
for her stammede det store pesel-panel fra. Forhandlingerne om dette køb blev imidlertid forpurret af lokale folk, som ikke ønskede gården solgt til Danmark. De fik i stedet udvirket, at den blev købt af borgmesteren i Husum og flyttet dertil. Bernhard Olsen koncentrerede sig nu om at erhverve den såkaldte Reimer'ske gård, hvorfra hans dørn-panel kom. Og denne gang lykkedes forhandlingerne, selvom der også her var lokal modstand (14).

De to stuer fra Ostenfeld havde Bernhard Olsen erhvervet fra en tysk samler, Ulrich Jahn. Han lod straks efter købet pesel-panelet opstille i Folkemuseet og præsenterede sin nyerhvervelse i en stor artikel i »Tidskrift for Kunstindustri« (1898). Ulrich Jahn var imidlertid ikke nogen tilfældig person; han var Rudolph Virchows nærmeste medarbejder under opbygningen af folkemuseet i Berlin, og han synes at have været en gudbenådet indsamler med et udpræget handelstalant. Han havde en doktorgrad i Volkskunde, men forlod snart det stilfærdige forskerliv for at koncentrere sig om nogle store udstillingsprojekter. Det første var en såkaldt »German Exhibition« i London 1888, hvortil Jahn havde arrangeret et indslag med tyske folkdragter og bl.a. et nordfrisisk hus med to stuer. Disse to stuer var bygget op om dørn- og pesel-panelerne fra Ostenfeld, som Jahn havde erhvervet med henblik på netop denne udstilling. London-udstillingen gav Jahn blod på tanden, og han forberedte i de følgende år en stor indsats i form af en hel tysk landsby på verdensudstillingen i Chicago. Bakket op af Virchow lykkedes det ham at rejse de fornødne midler, og han foretog – som det hedder i en nekrolog – et veritabelt »Beutezug von Friesland bis Südtirol und in die Schweiz« for at tilvejebringe de nødvendige samlinger (15).

»The German Village« på Chicago-udstillingen i 1893 bestod af ialt 36 bygninger, som omfattede et rekonstrueret rådhus, en romantisk borg samt typiske bondehuse fra forskellige egne af Tyskland. Det vides ikke med sikkerhed, om de to Ostenfeld-stuer var med her, men det er meget sandsynligt. Sikkert er det imidlertid, at de midt i 1890'erne var at finde som en del af den permanente udstilling på folkemuseet i Berlin; de optræder nemlig i museets vejleder fra 1895. Identifikationen er ganske sikker, for dels er peselen knyttet til navnet Peter Heldt, og dels synes mange af de omtalte møbler at være de samme som dem, der i dag står i Ostenfeldgårdens stuer på Frilandsmuseet (16).

Hvordan er disse stuer fra museet i Berlin da havnet i et konkurrerende museum i København? Nøglen til svaret på dette spørgsmål ligger i et lille LS, som i vejlederen fra 1895 er føjet til bl.a. stuerne fra Ostenfeld. LS står for »London Sammlung«, d.v.s. det materiale, som Jahn havde indsamlet til udstillingen i 1888, og som han åbenbart kun betragtede som et depositum. I hvert fald fjernede han efter en strid med Rudolph Virchow disse ting fra

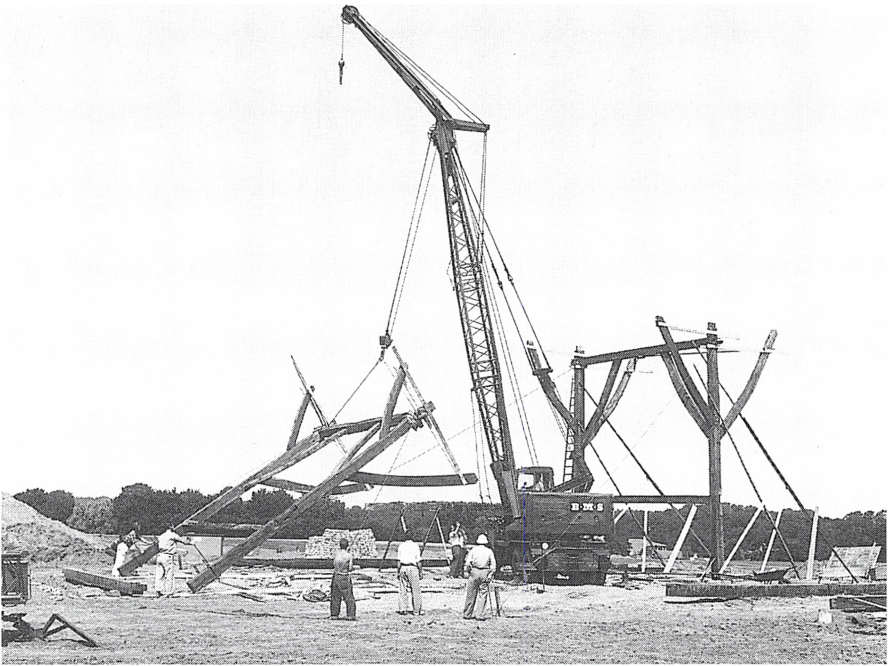

Panelerne fra Peter Heldts pesel i den foreløbige opstilling i Dansk Folkemuseum. – Tegning i Tidsskrift for Kunstindustri 1898.

museets udstilling og opmagasinerede dem andetsteds i Tyskland. Noget tyder på, at han har søgt at afsætte disse genstande til andre tyske museer, men han ender med at kontakte Dansk Folkemuseum i København. Bernhard Olsen var straks interesseret, rejste til Leipzig og besøgte samlingerne, som da var opmagasineret i Grazzi-museets kælder, og han endte med at købe 400 numre, heriblandt de to panelstuer fra Ostenfeld, for ialt 9000 mk. (17).

Det er stadig godbidder fra Jahns samling i form af gotiske kister og renæssancemøbler, der præger interiørene i Frilandsmuseets Ostenfeldgård. De fortæller et spændende stykke kulturhistorie om velstand og konservatisme hos storbønder i Vestslesvig; men jeg må indrømme, at jeg p.t. fascineres mere af disse genstandes 2. liv som samlereobjekter og museums-

Støttet til sin stok overværer Kai Uldall rejsningen af hovedkonstruktionen til Frilandsmuseets store gård fra Ejdersted i sommeren 1958. – Foto i Frilandsmuseet.

genstande. De vidtberejste Ostenfeld-stuer fortæller en mærkelig historie om menneskers omgang med ting. De åbner for indblik i et hjørne af 1800-tallets borgerlige kultur og i de strategier, som blev taget i anvendelse ved opbygningen af de nationale kulturer i tiden omkring det sidste århundredskifte.

Lad mig føje en kort efterskrift til ovenstående kapitler af fag- og museumshistorien. To år efter min ansættelse på Frilandsmuseet i 1958 gik museets leder, Kai Uldall, af på grund af alder. Han var startet som grøn student på Dansk Folkemuseum, mens pioneren Bernhard Olsen endnu havde ledelsen. På mange måder var Uldall en moderne museumsmand – han startede f. eks. etnologisk filmdokumentation så tidligt som i 1927 – men meget af grundlæggerens ånd var stadig levende. Planerne om på Frilandsmuseet at vise et større Danmark var ikke skrinlagt. Min første tjenesterejse gik til Gotland efter et hus, som dog heldigvis blev opgivet igen.

Men Kai Uldalls afgang kom til at forme sig med manér. Et heldigt grundkøb havde fordoblet museumsarealet, og ude på det nye, åbne areal rejste sig nu skelettet til Frilandsmuseets hidtil største bygning: Haubargen Rothelau fra Ejdersted i Vestslesvig. Med den var det Uldalls erklærede mål at overgå Bernhard Olsen, og det var selvfølgelig Ostentfeld-gården, han sammenlignede med. Kai Uldall var en dreven forhandler, og han spillede sine kort godt. Men situationen var også gunstig for en sådan erhvervelse – med et Tyskland, som 10 år efter krigen endnu ikke havde overskud til at tage vare på sine egne kulturelle værdier. Den lokale modstand var imidlertid stærk, som den havde været det ved Bernhard Olsens erhvervelse af Ostentfeld-gården. Museumslederen i Husum betragtede Rothelau som en »skændet jomfru«, som han ikke ønskede at gense i nedværdiget tilstand på Frilandsmuseet. Det røre, som sagen vakte, banede imidlertid vejen for skabelsen af et frilandsmuseum for landet Schleswig-Holstein i Kiel.

Således gentog historien sig, og jeg kom til at opleve et sidste udslag af den nationale kamp om folkekulturen, en kamp, der egentlig hører hjemme i det 19. århundrede, men dette århundrede er jo efter manges mening også først forbi i 1960'erne! Med dette har jeg imidlertid også knyttet den faglige forhistorie til min egen professionelle historie, som denne forelæsning danner en formel afslutning på.

Noter

1 Artiklen er den afskedsforelæsning, som forf. holdt ved sin afgang som professor i Europæisk etnologi ved Københavns Universitet 20/9 1996. Tilrædelsesforelæsningen om »Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis« er publiceret på dansk i *Fortid og Nutid* XXIV 1971 og på tysk i *Ethnologia Scandinavica* 1992. 2 Stoklund 1993, 1994. 3 Holger Rasmussen 1979; de Jong & Mette Skougaard 1993. 4 de Jong & Skougaard 1993. 5 Citeret efter de Jong & Skougaard 1993: 168. 6 Om Museum für deutsche Volkskunde i Berlin, se Steinmann 1964 og Heidi Müller 1992. 7 Redlefsen 1976; Heinrich Sauermann 1979. 8 Redlefsen 1976. 9 Gamle Bygninger paa Landet 1911 f; om Foreningen af 3. Dec., se iøvrigt Opmaalinger. Festskrift 1992. 10 C. F. Allen 1848: 71. 11 Eskildsens Dansk Grænselære udkom 1936, skrevet som svar på den nazistiske »Blut- und Boden«-ideologi; den genudsendtes i talrige nye oplag før, under og efter 2. verdenskrig. 12 Meixner 1992: 99. 13 Holger Rasmussen 1979: 132. 14 Ostentfeld-gårdens erhvervelshistorie er behandlet i Peter Michelsen 1976 og Mette Skougaard 1995. 15 Om Ulrich Jahn, se Weinhold 1900 og Steinmann 1967. 16 Führer durch die Sammlung 1895. 17 Holger Rasmussen 1979: 200-202.

Litteratur

Allen, C. F. 1848: Om Sprog og Folke-Eiendommelighed i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, i: *Antislesvigholstenske Fragmenter* 8.
Bringéus, N.-A. 1972: Artur Hazelius och Nordiska Museet. In: *Fataburen*.
de Jong, A.A.M. & Mette Skougaard 1993: The Hindelopen and the Amager Rooms: Two Examples of an Historical Museum Phenomenon. In: *Journal of the History of Collections* 5 no. 2.
Ducaing, M. Fr. ed. 1867: *L'exposition universelle de 1867 I-II*. Paris.

- Eskildsen, Claus 1936: *Dansk Grænselære*. København.
 Führer durch die Sammlung des Museums. Museum für deutsche Volkstrachten und Erzeugnisse des Hausgewerbes. Berlin 1895.
- Gamle Bygninger paa Landet*, udg. af Foreningen af 3. December 1892. København 1911 f.
 Heinrich Sauerermann (1842-1904). *Ein Flensburger Möbelfabrikant des Historismus*. Begleitheft zur Ausstellung im Städtischen Museum Flensburg 1979.
- Leslie, Frank ed. 1876: *Illustrated Historical Register of the Centennial Exposition 1876*. Philadelphia, reprinted New York 1976.
- Meixner, Wolfgang 1992: Mythos Tirol. Zur Tiroler Ethnizitätsbildung und Heimatschutzbewegung im 19. Jahrhundert, i: *Geschichte und Region/ Storia e regione I, 1*.
- Michelsen, Peter 1976: *Ostenfeldgården på Frilandsmuseet*. København.
- Müller, Heidi 1992: Die Sammlungskonzeption des Museums für deutsche Volkskunde von der Gründung 1889 bis zum ersten Weltkrieg, i: *Jahrbuch der Berliner Museen, Neue Folge 34. Bd.*
- Olsen, Bernhard 1898: Peter Heldts Pesel og dens Indbo. In: *Tidsskrift for Kunstindustri. Opmaalinger. Foreningen af 3. December 1892. Festskrift i anledning af 100-årsdagen*. 1992. København.
- Rasmussen, Holger 1979: *Bernhard Olsen. Virke og værker*. København.
- Redlefsen, Ellen 1976: Heinrich Sauerermann – ein Möbelfabrikant und Museumsgründer vor 100 Jahren. In: *Nordelbingen* 45, 9.
- Schmidt, Leopold 1960: *Das österreichische Museum für Volkskunde. Werden und Wesen eines Wiernermuseums*. Wien.
- Skougaard, Mette 1995: The Ostenfeld Farm at the Open-Air Museum: Aspects of the Role of Folk Museums in Conflicts of National Heritage. In: *Nordisk Museologi*.
- Steinmann, Ulrich 1964: Die Entwicklung des Museums für Volkskunde von 1889 bis 1964, i: *75 Jahre Museum für Volkskunde 1889-1964*. Berlin.
- Steinmann, Ulrich 1967: Gründer und Förderer des Berliner Volkskunde-Museums, i: *Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte Bd. 9. Kulturhistorische Beiträge*. Berlin.
- Stoklund, Bjarne 1993: International Exhibitions and the New Museum Concept in the Latter Half of the Nineteenth Century. In: *Ethnologia Scandinavica* 23.
- Stoklund, Bjarne 1994: The Role of the International Exhibitions in the Construction of National Cultures in the 19th Century. In: *Ethnologia Europaea* 24.
- Weinhold, Karl 1900: Ulrich Jahn , i: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 10. Jahrg.*

Summary:

On Ethnology, Folk museums and the Struggle to Claim the National Symbols

The article is the writer's retirement lecture as professor of European Ethnology at the University of Copenhagen. The introduction recalls his inaugural lecture twenty-five years ago in which he attempted to chart the course of a young science. That kind of declaration is the task of an acceding professor, not a departing one. Instead he is by this occasion looking back at the motley and interesting history of ethnology and the significant role it has played in the formation of a national identity. It provides the writer with an opportunity to relate both his own past as museum man and to touch upon topics from his research and teaching in later years.

Folk culture has not had the same significance in all parts of Europe, just as there are significant chronological differences. In the first half of the 19th century the oral tradition prevailed; only well past the middle of the century did material elements come into play.

At the root of this change is the influence from the great Exhibitions that gave rise to two new kinds of museums, i. e., the museums of applied art and the »folk museums« with their collections of national costumes, furniture and decorated objects and tools for everyday use, the so-called »folk art«.

The main period for the founding of the folk museums spans the two decades around the year 1900. It is also otherwise a period of national mobilisation leading to the military showdown of World War I. The period is marked by the predominant national principle that political and national unity should agree, with oppression of minorities as well as their mobilization as consequences. How is this development mirrored in the uses of folk culture? Among other things in the way that ethnic groups without a proper state of their own become providers of national symbols for the dominant nations. This is exemplified by the Fries people as traits of Frisian culture was used by the Dutch, the Germans as well as the Danes in their respective nationbuilding.

Besides this struggle for the right to employ the expressions of a given folk culture, the period around the turn of century also sees a national struggle to possess desired treasures from the so-called folk art.

A case in point are the interiors from the Ostefeld farm at The Open Air Museum at Sorgenfri north of Copenhagen. Originally acquired for a German exhibition in England and subsequently exhibited as part of the permanent collections at the Folk Museum in Berlin, they finally became part of the interior in the Ostefeld farm, which Bernhard Olsen recreated at the Danish Open Air Museum.

The survey concludes in the authors own period as curator that saw one of the final examples of the struggle about national symbols in this between Denmark and Germany, namely the Ejdersted Farm at The Open Air Museum that was acquired shortly after World War II despite vehement local opposition. Its acquisition, however, gave rise to the establishing of a German open air museum in Schleswig-Holstein.

De forbudte planter i fødsels- hjælpen

*Katost, kamilleblomst og hørfrø gør blød og smidig
til fødslen*

Af Helen Cliff

Denne artikel om lovforbud mod plantebrug i fødselshjælpen handler om mødet mellem to faggrupper; læger og jordemødre, på godt og ondt. Via forbud i love og jordemoderinstrukser blev det i 1700-tallet forbudt de danske jordemødre at bruge planter og planteafkog.

Danske jordemødres historie har rødder i gamle kvindetraditioner og har sit udspring i hjemmenes sygdoms/sundhedsbehandling. Fødsler indgik oprindeligt i en større sammenhæng af behandling og pleje i hjemmene, var kvindernes gebet og var noget, som mænd ikke blandede sig i. Mange af de midler og metoder, som blev anvendt i hverdagen for eksempel planteudtræk, blev også brugt ved fødslerne. Netop fordi tilknytningen mellem hjem og fødselshjælp oprindeligt har været så tæt, indgik fødselshjælpen i hjemmets private sfære.

Derfor blev forbudene mod brug af planter og planteafkog et alvorligt indgreb mod jordemødrenes selvstændighed, fordi jordemødrene blev frataget vigtige behandlingsmuligheder.

Forbudene mod jordemødrenes plantebrug var primært et resultat af lægernes interesse for og stigende indsigt i fødselshjælpen. Lægerne havde kontakt til lovgivere og statsmagten. De fik derfor mere indflydelse på udformningen af lovene end jordemødrene. Jordemoderkommissionen, som blev nedsat i 1713, bestod af læger. Det var denne kommission, der udarbejdede den første egentlige jordemoderlov i 1714.

Forbud mod jordemødrenes plantebrug havde også en nær tilknytning til provokerede aborter eller fosterfordrivelse, som det også hed. I Danmark blev fosterfordrivelse kriminaliseret i 1600-tallet.

Jordemødrene, præsterne og lægevæsenet før 1700

Med kirkeordinansen i 1537 nævnes jordemødrene for første gang i lov-mæssig sammenhæng i Danmark.

Ifølge ordinansen skulle præsterne undervise og overhøre jordemødrene. Denne kirkelige kontrol med jordemødrene skal ses i direkte forlængelse af reformationens indførelse i Danmark, hvor en generel kontrol af befolkningens religiøse sindelag og adfærd skulle sikre, at der ikke blev blandet katolske eller hedenske elementer ind i folks liv. Der var dog ikke tale om faglig kontrol, men snarere om en religiøs sindelagskontrol (1).

Jordemoderen, som var det første menneske, der modtog det nyfødte og udøbte barn, bliver nu en nøgleperson, hvis religiøse adfærd får ny betydning i brændpunktet mellem katolicismen og protestantismen. De faglige metoder for dette eller hint i fødselshjælpen har derimod ikke myndighedernes bevågenhed endnu.

Med medicinalforordningen i 1672 udvides den kirkelige kontrol med et begrænset lægeligt tilsyn. Det pålægges lægerne med forordningens paragraf 6, at: »De skal have flittig og tilbørlige Omsorg, at Staden [København] med gode og forfarne Gjordemødre blive forset, hvilke og af dem skal overhøres, og undervises, førend de maa lade sig bruge; i de andre Steder skal sligt skee af Medicis approbatis loci eller de nærværende« (2).

Lægerne skulle med andre ord sørge for, at der var jordemødre nok, og at disse fik en i hvert fald nødtørftig undervisning i fødselshjælp og forståelse for den kvindelige anatomi. Derudover var fødselshjælpen fortsat et kvindearbejde, som byggede på traditioner og mundtlig overlevering af forskellige gode råd til vanskelige situationer. En væsentlig del af den praktiske viden har endnu på det tidspunkt sandsynligvis omfattet brugen af planter. Det er forbavsende, at jordemødrene ikke omtales i 1672 -forordningens § 4, som tildeler de universitetsuddannede medicinere et monopol på ordination af midler til indvortes behandling – »medicamenta indvortes« og udstedelse af recepter. Ingen andre, det være sig : »apotekere, bartskeerer, kymister, okulister, broksnidere, kvaksalvere, emperici, i hvad navn de kan have, mænd eller kvinder, skal sig derfra endholde....« (3).

Et problem var kontrollen, ikke kun med jordemødrene, men også med apotekere, barberkirurger og andre. Antallet af læger var langt fra tilstrækkelig til at håndhæve og forsvare de privilegier, som de universitetsuddannede medicinere havde tilegnet sig med forordningen.

Opbygningen af landets lægevæsen var endnu i begyndelsesfasen, og modsætningerne mellem de universitetsuddannede medicinere og de håndværksuddannede barberkirurger var en bremse for mange gode intentioner

for udviklingen af et sundhedsvæsen. Planer for opbygningen af en ordning for hele landet med fastansatte læger gik trægt.

Først i af slutningen af 1700-tallet nåede antallet af distriktskirurgater op på 50, som dog langt fra var tilstrækkeligt. I 1915 var tallet vokset til 99, og siden da har benævnelsen været embedslæger.

Det var embedslægernes pligt både at holde opsyn med og at undervise jordemødrene. En ordning som fortsatte også efter Jordemoderskolen var oprettet i 1787, og indtil antallet af skoleuddannede jordemødre i løbet af 1800-tallet var tilstrækkeligt (4).

Udviklingen af statsforvaltning og lovgivning var endnu i slutningen af 1600-tallet i udstrakt grad et kirkeligt og religiøst anliggende, selv om ene-vælden var indført. Djævelangst og ugudelighed synes at spille en større rolle end jordemødrenes faglighed.

Med kirkeritualet fra 1685 tager myndighederne det første skridt mod restriktive påbud til danske jordemødre med en advarsel om, at de skal holde sig fra djævelskab. Samtidig tildeles de en rolle som myndighedernes kontrollører, der skal observere og anmelde såvel kendskab til som mistanke om fosterfordrivelse, og »Skal I intet andet bruge enten til Moderen eller til Barnet, end Bønnen, og med Bønnen saadanne Midler, som ere naturlige, brugelige og christelige, og, naar nogen Nød er paa Færde, søge de nærmeste Medicos eller Badskere om et godt Raad; andre uchristelige, ulovlige, ja afgudiske og djevleske Midler, skal I ikke alene entholde Eder fra, men endog, om I saadant hos andre fornemme, give Øvrigheden og Præsten det strax tilkjende, at de tilbørligen derfor kan straffes;« (5).

Selv om lægerne i 1672 – altså 13 år tidligere - havde fået monopol på den indvortes behandling, så er der i kirkeritualet af 1685 tilsyneladende ingen problemer med jordemødrenes brug af de »naturlige, brugelige og christelige midler«, når blot de holder sig fra fosterfordrivelse, og påbudet var således mere et udfald mod kvinderne med de »uchristelige og ulovlige« hensigter end mod jordemødrene.

Lægerne og planterne før 1700

Oprindelsen til brugen af planter i sygdomsbehandling, fødselshjælp og som abortmiddel fortøner sig i fortidens tåger. Vi ved ikke hvordan – eller hvem, der begyndte. I Danmark blev mange planter indført af de katolske munke, som dyrkede dem i klosterhaverne blandt andet som lægeplanter. Men også i sagalitteraturen findes spredte oplysninger om lægeplanter, men det vil være umuligt at skille planterne alt efter, om de hører hjemme i folkemedicinen eller i skolemedicinen (6). De danske jordemødre opnåede

efterhånden kontaktflader til begge discipliner. Oprindeligt til folkemedicinen via tradition og mundtlig overlevering og senere til skolemedicinen via den undervisning og oplæring, som nogle jordemødre ifølge medicinalforordningen fra 1672 modtog fra lægerne (7).

Både læger, de kloge folk og jordemødre har brugt planter. Vor viden om den kvindelige brug af planter er desværre begrænset. Hvorimod en bred vifte af skriftlige dokumentationer om brugen af planter er beskrevet af læger – mænd.

Det er altså ikke muligt at udrede trådene eller finde frem til, om viden om plantebrug er en mundtlig overlevering, en jordemoders egen opfindelse, eller om det er noget, hun har læst om. Interaktionen mellem viden/erfaring, som er overleveret mundtligt og »opdaget« af lægerne, og derefter formidlet i skrift til de jordemødre og kvinder, der kunne læse, er et ukendt område i fødselshjælpens historie.

Vi ved ikke, om jordemødre har benyttet sig af de skriftlige kilder. Vi ved heller ikke, hvor mange danske jordemødre, der kunne læse og skrive. Men vi ved, at mange jordemødre tilhørte almuen eller byernes proletariat, og det er et tilbagevendende klagepunkt så sent som i 1800-tallet fra lægerne, at eleverne på Jordemodderskolen ikke, eller kun meget dårligt, kunne læse og skrive. Mundtlig overlevering har haft stor betydning i hvert fald indtil midten af 1800 – tallet, da kravet om, at jordemodereleverne skulle kunne læse og skrive, blev et optagelseskriterium på Jordemodderskolen (8).

Danske håndskrifter fra middelalderen er et vidnesbyrd om kendskab til og interesse for lægeplanter. Henrik Harpenstrængs (død 1244) hovedværk er en urtebog, hvori han blandt andet beskriver en række planter og deres virkninger. Botanikeren J. Lind mener dog, at man skal være varsom med at drage den slutning, at fordi en plante er nævnt, for eksempel hos Henrik Harpenstræng, er det dermed ensbetydende med, at den voksede vildt eller blev dyrket her i landet. Lind påpeger nemlig, at Harpenstrængs værker hovedsageligt er oversættelser af udenlandske lægebøger, og at Harpenstræng tilsyneladende ikke har interesseret sig for, hvordan hans læsere skulle skaffe de omtalte lægemidler. Og, mener Lind, først efter bogens fremkomst begyndte munke og læger at bestræbe sig på at skaffe de »anbefalede Stoffer«. Mange af de planter, som Harpenstræng nævner, har end ikke danske navne, andre har danske navne, der tydeligvis er afledt af latinske benævnelser. De danske plantenavne, som Harpenstræng anbefaler, mener Lind, er »det eneste originale fra hans Haand« og har stor værdi som målestok, for hvorvidt man på Harpenstrængs tid har haft de respektive planter her i landet (9). Det er derfor også vanskeligt at vide, om de planter, hvoraf mange

er af sydlandsk oprindelse, virkelig har været tilgængelige og været anvendt i sygdomsbehandlingen eller i fødselshjælpen.

Med opfindelsen af bogtrykkerkunsten i 1400-tallet fulgte en række europæiske urtebøger. På dansk udgav Henrik Smith (1495-1563) en række lægebøger, som han kaldte for URTEGAARDE. Hans fjerde URTEGAARD, udkom i 1546 og havde undertitlen »Quindfolkernis och unge Spædbørns Siugdomme« (10). Ligesom Henrik Harpenstræng var Smith en flittig læser – og oversætter af udenlandske lærebøger. Han angiver sine kilder til blandt andet de tyske såkaldte »Kräerterbücher«. Men han gjorde mere end at oversætte, idet han selv indsamlede og undersøgte planterne (11).

En botanisk have til lægerne

Det var i løbet af 1600-tallet, at lægernes interesse for planterne voksede, og de brugte i stor udstrækning planteudtræk i deres behandlinger. I året 1600 anlagde man i København den første botaniske have i Norden. Her kunne læger studere og udforske nye anvendelser af planterne. Oprindelig fremstillede lægerne selv deres plantemedicin, men efterhånden overgik dette arbejde til apotekerne (12).

I 1639 tiltrådte Simon Paulli (1603-1680) et embede som professor i botanik og medicin ved Københavns Universitet. Botanikken var da et bifag til medicinen. Først i 1752 blev plantestudiet en selvstændig videnskab. Paulli tog sine studerende med på botaniske studieture i omegnen af København for at studere vildtvoksende planter, som havde medicinsk interesse. Paullis livsværk blev udgivelsen af FLORA DANICA med oversigt over danske planter med beskrivelser og anvendelsesmuligheder, »kraft og brug«. Ambitionen med det store illustrerede værk var at sprede kendskabet til planterne og deres helbredende virkning og »nytte«, ikke kun blandt læger, men også i befolkningen hos den »gemeene mand, på landet boende, som ikke altid har middel og råd til at søge doktorer mod forskellige sygdomstilfælde« (13).

Et andet vigtigt vidnesbyrd om interessen for behandlingsmuligheder med plantedroger er de gamle farmakopeer. I den første danske farmakopé fra 1772 er der medtaget 500 plantedroger, mens undervejs blev mange planter frasorteret, og lidt mere end 100 år senere er der kun 120 planter medtaget i den danske farmakopé, der udkom i 1893. I den tid de respektive farmakopeer var gældende, skulle læger kende de nævnte planters virkemåde (14). Den viden om planterne, som lægerne efterhånden udviklede, fik betydelig indflydelse på jordemodervæsenet, for med en større indsigt forstod lægerne, at planterne ikke altid blev brugt efter hensigten, at en for-

kert dosering af de meget stærke midler kunne have fatal virkning og sidst men ikke mindst, at flere planter, der blev brugt ved fødsler, også kunne virke fosterfordrivende.

Den videnskabelige forståelse for grænserne mellem hjælp og katastrofe, som lægerne udviklede via studier i løbet af 1600 og 1700-tallet, har imidlertid næppe været kendt i befolkningen eller af jordemødrene. Med den stigende forståelse for planternes virkninger, blev bivirkningernes negative sider imidlertid også tydeligere. Det manifesterede sig i lovgivningen, for eksempel i jordemoderloven af 1714. Hensigten med forbudene har utvivlsomt været at forebygge tragedier, men forbudene betød også en indskrænkning i jordemødrenes muligheder for at hjælpe de fødende kvinder.

1700 og 1800- tallets jordemodervæsen

I begyndelsen af 1700-tallet herskede der endnu nærmest anarki i fødsels-hjælpen. Jordemødre med forskellige uddannelses-og vidensniveauer hjalp kvinderne med fødslerne. Selv om det var lægernes erklærede mål at få jordemodervæsenet organiseret, så måtte de erkende, at der slet ikke var kvalificerede jordemødre nok. Det var målet at skaffe fagligt kvalificerede jordemødre og en formaliseret jordemoderuddannelse for alle kvinder, som ville beskæftige sig med fødselshjælp. Men flere planer om oprettelse af jordemoderskoler både i København og i provinsen forliste.

Det væsentligste skridt, der blev taget, var nedsættelsen af den såkaldte Jordemoderkommission i 1713, der bestod af læger. Det var kommissionen, der udarbejdede den første egentlig lov om dansk jordemodervæsen, nemlig: »Forordning af 30. november 1714. I § 10, angaaende Jordemødres Eksamen, Antagelse og Forhold saavel i Kjøbenhavn, som overalt i Danmark«.

Der ligger en erfaring om forkert – eller mistænkelig – brug af planter bag udformningen af teksten i 1714 -forordningen. Forbud mod brug af planter er meget klart formuleret og en straffebestemmelse i § 10 er møntet direkte på jordemødre: »Skal de ei give Nogen, enten hun er gift eller ugift, noget Medicament, Drik, eller Pulver eller deslige, hvorved Fosteret i Moderens Liv kunne beskadiges, dræbes, levende eller dødt uddrives, ei heller præparere saadanne Medicamenter, lade dem præparere, give dem selv eller give Andre Anslag derpaa, *under deres Bestillingers, Æres, Gudsers, ja Livs Fortabelse* efter Sagens Beskaffenhed«.

Og § 11: »Skal det ei heller være dem tilladt at give Nogen udi Fødselen *drivende Medicamenter*, men hellere kalde en Medicum til raads, hvilken bedst kan give tilkjende, om det i saadant Tilfælde gjøres fornødent og hvorvidt man dermed kan gaa.« (mine fremhævelser).

Men overholdt jordemødrene de nye bestemmelser – og kendte de overhovedet til forbudenes eksistens?

De bedste kilder til at belyse disse forhold vil utvivlsomt have været jordemoderkommissionens arkiv. Men den ældste del af arkivet eksisterer ikke og formodes at være gået tabt under Københavns brand i 1728. Dokumenter fra arkivet, for eksempel anklager mod jordemødre for at have overtrådt bestemmelserne, kunne yderligere have belyst kontrollen med jordemødrenes fødselshjælp. Især forholdet mellem de »stærkt drivende midler« med fosterfordrivende virkning og de utallige andre former for planteekstrakter, der har været anvendt.

I 1714 havde medicinalordningen eksisteret i mere end 40 år. Hvor stor effekt, den har haft på den enkelte jordemoders arbejde og hverdagsliv, må forblive et ubesvaret spørgsmål. Men perioden fra medicinalforordningens indførelse i 1672 til jordemoderkommissionens nedsættelse og jordemoderforordningen i 1714 må betegnes som forberedelsesfasen til organisering, hvor meget måtte accepteres, fordi ændringer og forbedringer tog tid. Det var ikke alle kvinder, der beskæftigede sig med fødselshjælp, der havde fået den påbudte undervisning – endsiige var blevet eksamineret af en læge. Selv om der ikke eksisterer dokumentation i dag, må det formodes, at en stadig strengere kontrol med jordemødrenes plantebrug har været under udvikling efter 1714.

Tankevækkende, men alligevel en mindre parentes i historien om jordemødre og læger, er et forslag, som jordemoderkommissionen fremsatte i 1742 om en tilføjelse til Forordningen af 1714, nemlig at det blev forbudt: »Jordemødre under Straf og Kassation eller Børnehuset, at ordinere Medicin udover hvad *der var nævnt i Joh. de Buchwalds seneste udgivne jordemoderbog,*” og da »Kun saadanne Midler som ej er af drivende og stærk virkning.« (min fremhævelse) (15).

Johan de Buchwald (1658-1738) var en dygtig anatom og botaniker. Han begyndte sin uddannelse på barberstuerne, opnåede den medicinske doktorgrad i år 1700 og blev i 1717 professor i anatomi, kirurgi og botanik. Han havde desuden studeret kirurgi i udlandet. Han var den første, der holdt obstetriske forelæsnings i Danmark. Hans bog »Ny Jordemoderskole eller kort Undervisning udi Jordemoderkunsten« udkom første gang i 1725 og igen i 1735 (16). Det er tænkeligt, at Buchwald selv har været med til at udforme forslaget i 1742, idet han selv var medlem af kommissionen. Forslaget tilkendegiver kommissionens holdning til jordemødres brug af planter og bestræbelserne på at skabe fælles formaliserede rammer for fødselshjælpen. Forslaget blev ikke ophøjet til lov; men indirekte kan det godt have haft betydning for udformningen af teksten i et senere reglement.

Et nyt reglement

I 1810 indledtes endelig en omfattende organisering af jordemodervæsenet i Danmark med : »Reglementet for Gjordemodervæsenets Indretning og Bestyrelse i begge Rigerne, Kjøbenhavn undtaget af 21 november 1810«, som blandt andet indeholdt planer for oprettelse af jordemoderdistrikter overalt i landet.

Også her blev der udformet bestemmelser om jordemødrenes brug af planter og i § 40 hedder det, at: »Ingen Gjordemoder maa forordne andre Lægemidler for Barselkoner eller deres Børn, end saadanne, om hvis rigtige Brug, hun afhendes Lærere er blevet underrettet,« og »Forseer hun sig herimod, straffes hun som Qaksalverske efter Anordningerne« og i § 41: »Befinder nogen Gjordemoder enten ved Raad eller Daad at have bidraget til, en Frugtsommelig Qvindes Foster kunde vorde fordrevet, da bør hun straffes med Tugthuusarbeide på Livstid.« (mine fremhævelser).

Siden 1714 har det således været danske jordemødre forbudt, at: »Give, præparere eller lade præparere noget Medicament, og kun af stor nød, og når ingen læge kunne faaes måtte de, ifølge 1714 forordningens §12: give barselkonen eller det spæde barn et simpelt medicament fra apoteket« [håndkøb] (17):

Apotekerne måtte ikke »udgive Nogen Purgans eller Vomitorium til mistænkte Personer, hvorved Foster fordrives eller nogen fordærvelig Skade paaføres kunde« [Forordning af 22 dec. 1672 § 22]. Jordemødre kunne således ikke købe andre midler på apoteket end, hvad enhver anden borger kunne købe i håndkøb.(18).

Maren, Marie og Kirstine

De hårde strafammer for overtrædelse synes dog ikke at være blevet udnyttet af myndighederne. Enkelte sager fra sidste halvdel af 1700-tallet giver os et fingerpeg, om hvordan forordningen af 1714 blev forvaltet, og at strafudmålingen for overtrædelse var relativ mild. Retshistorikeren Inger Dübeck omtaler tre eksempler på anklager mod jordemødre. Mod Maren Hansdatter i 1760, Maria Porsch i 1765 og Kirstine Köhler i 1772.

Jordemoder Maren Hansdatter var i 1760 uheldig med et »medicament, som bestod af en blanding af coloqvint« som »bekient en farlig og drivende medicin«. Men Maren var heldig, »da sagen imod formodning lykkelig er udfalden og konen berget Livet«, blev bøden på 4 sl.da. (19).

I 1765 blev jordemoder Maria Porsch anklaget for at : »have fordristet sig

til at ordinere og indgive den fødende drivende Medicamenter«. Maria Porsch havde ved samme lejlighed overtrådt en anden alvorlig regel. Hun havde nemlig forladt den fødende kvinde, »da veerne blev flere og kraftigere« og havde overladt ansvaret til en af de tilstedeværende koner. For denne »sin forsømmelige og uvenlige forholds skyld« blev hun idømt en bøde på 4 Rdl. til »Cassen« og 4 Rdl. til barselkvinden »med trussel om strengere straf i gentagelsestilfælde« (20).

Det sidste tilfælde, Inger Dübeck omtaler, er sagen i 1772 mod jordemoder Kirstine Köhlerts, der var anklaget for at have givet den ugifte tjenestepige Inger et [ikke nærmere angivet] medicament, »hvorefter denne var blevet så dårlig, at hun døde natten efter«. Kirstines bøde blev på 8 rigsdaler til Københavns Almindelige Hospital og 8 rigsdaler til justitskassen (21). Altså en bøde dobbelt så stor som Maria Porsch's bøde syv år tidligere. Hvor stor betydning det havde, at Inge var en ugift tjenestepige, og at hun døde dagen efter, kan vi kun gisne om.

Jordemoder og klog kone

Det er beklageligt, at de danske jordemødre ikke har efterladt sig skriftlig dokumentation for, om de har dyrket eller indsamlet planter selv. Men det er nærliggende at antage, at danske jordemødre, før forbudene satte ind (og i nogen tid efter) har dyrket i hvert fald nogle planter selv.

Det er der dokumentation for at jordemødre har gjort i andre lande, nemlig England og Amerika. Der er to udmærkede eksempler fra henholdsvis Amerika og England. En amerikansk og en engelsk kvindehistoriker har taget udgangspunkt i kvinders dobbeltfunktion som klog kone/sygdomsbehandler og jordemoder. Sådanne kvinder har brugt planter så sent som i 1800-tallet.

En væsentlig forskel er dog, at både i Amerika og i England har der været en mere tolerant holdning til provokeret abort, end her i landet (22). I England var provokeret abort ikke strafbart, når blot indgrebet fandt sted før kvinden mærkede fosterbevægelser. Man kan fundere over, hvordan det har været muligt at håndhæve den lovregel. Først i 1803 blev provokeret abort forbudt ved lov i England, og i Amerika indførtes abortlove først i 1821 (23). Tilsyneladende har hverken læger eller myndigheder i de to lande haft videre interesse for jordemødrenes remedier.

Marthas planter

Den amerikanske jordemoder og kloge kone Martha Ballard beskriver i sin dagbog fra årene 1775 til 1812, hvordan hun indsamlede, dyrkede og brug-

te planter. Martha, der havde en omfattende virksomhed som sygdomsbehandler og jordemoder, levede og praktiserede i Hallowell ved floden Kennebec i staten Maine (24). Det er et lykketræf at Martha's dagbog er blevet bevaret. Udover utallige andre informationer om, hvordan en amerikansk klog kones og jordemoders hverdagsliv formede sig på den tid, har Martha skrevet om sin beskæftigelse med planterne.

Martha indsamlede vilde planter, men dyrkede også selv. For eksempel skriver hun, at den 28. oktober 1809 »Set out 100 young sager roots« [Salvie rødder] og den 18. juli 1791 samlede hun årets anden høst af kamille i sin have, hvor hun blandt andet dyrkede koriander (25). Ligesom hendes europæiske kolleger må formodes at have gjort, brugte Martha sine planter, både de vilde og de dyrkede i fødselshjælpen og til sygdomsbehandling, men hun solgte også både frø og færdige produkter og handlede eller byttede sig til andre planter eller færdige medikamenter og salver (26). Til fødsler nævner Martha, at hun brugte: hjertensfryd, koriander, kamille, humle, alrune, salvie, rabarber og rue. Planter, som også nævnes i de danske lægebøger, som velegnede i fødselshjælp.

Englen fra Alsace Street

Et andet – senere -skriftligt vidnesbyrd om plantebrug i fødselshjælp er bogen om »Old Wifes Tale«, om de engelske »handy women«. Forfatteren Mary Chamberlain er inspireret af sin oldemors historie. Oldemoderen virkede i London i 1800-tallet under tilnavnet »The Angel of Alsace Street.«

Når en kvinde havde veer, kom hun med sine fæde og sine klude, tog imod barnet og plejede moderen. Når nogen blev syge, var det »old grandma«, de henvendte sig til. Når en nabo døde, var det hende, der ordnede dem til ligfærden. Hun tog vare på medlemmerne i lokalsamfundet både ved fødsler og ved død – og i mange tilfælde ind imellem. Det gjorde hun for en lille – eller slet ingen betaling. Hun var »Old wife« – eller »Handy women« (27).

Englen fra Alsace Street havde, ligesom Martha og et ukendt antal af andre kvinder, en dobbeltfunktion som klog kone og jordemoder, hvor sygdomsbehandling og fødselshjælp indgik i deres hverdag. Ligklædning har også hørt til de danske jordemødres arbejdsområde. At det var den samme person, der modtog den nyfødte i denne verden og også klædte folk til den sidste rejse ind i døden, var vel helt naturligt. Men da antisepikken vandt frem i 1870'ernes danske fødselshjælp, måtte jordemødrene opgive denne indbringende forretning (28). Både Martha og Englen fra Alsace Street har, ligesom de danske jordemødre, haft mulighed for at supplere deres planteviden med anvisninger fra bøger, for eksempel den bog Nicholas Culpeper skrev på 1600-tallet, og som kan have været kendt

og brugt af jordemødre (29). Såvel Marthas dagbog som bogen om »Old Wifes tale« giver et udmærket billede af, hvordan datidige jordemødre har anvendt planter.

Hjælpen i planterne

Selv om det ikke er muligt at give en beskrivelse, af hvad der tidligere ske- te omkring brugen af planter i den danske fødselshjælp, kan vi via de skrift- lige kilder danne os et indtryk af udbuddet af muligheder.

I plantemedicinen kunne jordemødre (og læger) hente hjælp både til smertelindring og febernedsættelse; men også ved vanskelige fødsler kunne jordemødrene ty til planterne. Mulighederne var mange og meget varierede. Nogle planteekstrakter har givetvis været både effektive og smertelindren- de, mens andre planteekstrakter har været den rene misforståelse. De fød- selshjælpere, der kunne læse, kunne lære af Henrik Harpestræng, at mynte kunne fremskynde fødslen, og at kornblomst var godt mod fødekrampe, den såkaldte eklampsi, og at »denne Urtis Blomster kølner og tørrer« (30). Kornblomsten har også været udnyttet til andet end sygdomsbehandling, for eksempel blev den brugt til fremstilling af blåt blæk. Henrik Smith anbefa- ler et vinafkog af blomst og frø som modgift mod bid fra edderkopper og skorpion, og de knuste frø uddriver galen. Blomsterne køler og tørrer og destilleret vand af blomsterne dryppes i betændte øjne (31). Lavendel synes også at være nyttige til flere ting. Paulli angiver, at lavendelfrøes pulver er »gavnligt udi vanskelig og farlig Fødsels-Nød«. Det er også, skriver Paulli, et »kvinde raad«, at koge fire eller fem lavendelvipper i en pægl vin, tilsætte drikken en skefuld honning og give den til frugtsommelige kvinder, »thi dersom Fødselens Tid er nær, og om Fosteret er stærkt, da forøges straks Fødselens Smerter«. Men var »den Tid endnu langt borte, da fornemme de slet ingen Pine«. Derved kunne kvinden og hendes jordemoder få en for- nemmelse af, om fødslen var nært forestående eller ej. Desuden anbefales lavendel mod tandpine (32). For at være vel forberedt til fødslen anbefaler Henrik Smidt: »Tolv eller Fjorten Dage før end Fødselens tilstunder, oc Kvinden føler nogen Ve og Pine føler, da skal hun lade siude udi Vand Katost, Kamillieblommer, Amur, Steenrude, Hørfrø, Fenum Grecum oc andre saadanne Urter, som bløde oc smidig gjøre, her aff gøres it Karbad, i hvicket Quinden skal offte oc idelige bade oc skal sidde der i, saa at Van- det gaar offuer hendis Navle«.

Hun må dog ikke overdrive det. Er hun for svag til at tåle et sådant bad, skal hun dyppe en svamp eller ulden klud i vandet og dermed bade »sine Lænder; Fødder, begge Rører og den lønlige Lem«.

Når hun er badet, skal hun smøre de samme steder med lillieolie, man-

delolie eller i nødsfald gaase-, hønse- eller anderester. »Saadanne Bade og Smørelser skulle især unge, magre og tørre Kvinder bruge« (33).

»Dersom Fødslen er meget haard, og Quinden synis ey at kunne føde, da maa man gifve hende et lidet Pulver af hvid Raf, Borax og Safran stødt og mænget tilsammen udi en skeefuld Caneel-Vand eller Petersilie-Vand. Mand kan ogsaa gifve hende 3 eller 4 Draaber Raf-Olie ind udi lidet Vin.« (34).

Et andet godt råd var at bruge nysemidler. »Fødslen gjøres let ved Nysemidler, f.ex. Peber – og hvis Fosteret ikke vil komme, kan jordemoderen væde silkebomuld i en urteblanding, som derefter føres op i »fødselsveien« (35).

Nysemidler af forskellige styrker anbefales til at uddrive fosteret enten levende eller dødt, og »Fødslen gjøres let ved Nysemidler, f.ex. Peber«- »It eller tu Peberkorn ædne giøre Fødselen læt, oc udriffue den anden Fødsel« [efterbyrden] (36).

Et tilbagevendende problem i fødselshjælp var – og er – netop problemer med efterbyrden. Hvis den ikke kommer »af sig selv«, kan det være nødvendigt at fjerne den manuelt. Et alvorligt indgreb, som man med datidens hjælpemidler næppe haft gode muligheder for at gennemføre med held. I stedet kunne man så følge Henrik Smiths anvisning og bruge: »En blanding af Bebergelmyrrhe, Canelbar oc Safran« som stødes til et pulver, som lægges på varme gløder, som stilles under, fødestolen så samme »Røg kand gaa vel udi hende« (37).

Nogle midler skulle drikkes, ofte blandet op i varm vin eller øl. Når fødslen var vel overstået, var det nyttigt, at huske at: »Naar Barnets Navlestreng er afskaaren fire Fingersbred fra Underlivet og er vadsket, rensed og tørt, da skal Jordemoderen strø paa Saaret et Pulver, tilberedt af tørrede Urter. Man lægger derpaa en lille linned Pude, dannet af nogle Gange sammenlagte Klude, på Navlen og derover bindes et Linnebændel. Derved stilles Blodet og Navlen beskærmes.« (38).

Hvis der har været en indbygget logik i de mange anvisninger på planter, der er gode til det ene eller det andet i sygdomsbehandling og i fødselshjælp, så er den logik eller det mønster vanskeligt at få øje på i dag. Eksempelvis er skillelinjerne mellem »de mildtvirkende« og »de stærkt drivende« planter vanskelig at trække op, fordi mange droger er sammensatte blandinger af begge dele.

De stærkt drivende midler

Bestemmelserne i 1714 – forordningen ramte jordemødrene hårdt, fordi mange plantedroger netop anbefales som »drivende«, både når veerne synes

at være gået i stå, når et foster ikke kunne fødes, for eksempel på grund af et snævert bækket eller i de tilfælde, hvor et dødt foster ikke kunne uddrives. Men det var de samme »stærkt drivende midler«, der også blev brugt til fosterfordrivelse.

De drivende midler var de farligste, fordi de med voldsomme virkninger kunne skade både moderen og fosteret. For eksempel har gråbynke så fatale virkninger, at overdoseringer bevirker, at veerne kan blive så stærke, at livmoderen brister eller drives med ud. Planten indeholder stoffet thujon i en relativ høj koncentration. I mindre doser kan thujon kontrahere glat muskulatur, mens større doser kan fremkalde kramper og give varige lamelser (39).

Gråbynke, sevenbom og meldrøje

Der er tre planter, som har en særlig interesse i denne sammenhæng, nemlig: gråbynke, sevenbom og dens beslægtede arter blandt andet enebær, taks og tuja, og endelig meldrøje. Fælles for disse er, at de har været anvendt ved fødslerne, at de er kendt for at »fremme veerne« – fremme fødslen og uddrive fosteret – men de er også kendt som abortmidler. Henrik Harpenstræng, Henrik Smidt og flere andre af de ældste forfattere og udgivere af lægebøger lægger ikke skjul på, hvilke planter, der er særlig egnede til at »drive kvindens tider«, – eller menstruation og altså også kan fremkalde abort.

Sevenbom, der »driver menses« og kan uddrive dødt foster, kan også fremkalde alvorlige betændelse og frygtelige livmoderblødninger. Yderligere er sevenbom ... »i stand til at bevirke føtus' uddriven under omstændigheder, der bringer moderens liv i den største fare.« (40). Som abortfremkaldende regnes sevenbom som den mest virksomme plante. Den har mange navne, blandt andet »pigernes træ« eller den »Kriminelle busk« og hedder det: »Sevenbom giver slatten vom« (41).

Mod »ophørt« menstruation indtages sevenbom med myrra, rav og safranessens. Men sevenbomkviste kunne også bages ind i rugdejskager og spises mod hjerteonde og roden indgår i middel mod gulsot (42).

Meldrøje er en svamp som snylter på græsarter, især rug. Meldrøjen har været anvendt til fremstillingen af sekale, der endnu i dag bruges i fødsels-hjælpen i en syntetisk form (43). Sekale (*Claviceps Purpurea*) indeholder et giftstof, cornutin, som bevirker sammentrækninger af muskulaturen i blodkarrene og navnlig af livmoderens muskulatur. Den blev derfor benyttet som illegal abortivum. Man har givet meldrøje til køerne under vanskelig kælvning, eller når efterbyrden ikke ville komme. (44). Det var tilladt lægerne at ordinere sekaledråber. I Tidsskrift for Jordemødre advarer lægerne Th. B.

Hansen i 1893 og S.A. Gammeltoft i 1916 jordemødrene mod risiko ved sekaledråberne (45). Th. B. Hansen omtaler et tilfælde, hvor en jordemoder uberettiget havde anskaffet og givet sekale til en fødepatient. Både moderen og barnet døde, men dr. Hansen nævner ikke noget om, hvorvidt jordemoderen blev anklaget eller straffet (46).

Sekale må aldrig gives før efterbyrden er født, fordi sekalen kan få livmoderens muskulatur til at trække sig så kraftigt sammen, at den kvæler fosteret. Desuden er der risiko for at livmoderen, efter barnets fødsel, lukker sig omkring efterbyrden. Til trods for den alvorlige risiko er sekale forblevet i fødselshjælpen og er et tilbageblevent element fra planteriget fra en fjern fortid. I en ny instruks for jordemødre i 1916 bliver det tilladt jordemødrene i – tilfælde af stærke blødninger fra livmoderen – at give den fødende 40 sekaledråber; men :«Sekale maa kun anvendes, naar det viser sig, at det ikke er muligt at faa Livmoderen til at trække sig sammen, trods at man holder fast på den, efter man har faaet den til at kontrahere sig ved de kendte kredsformede Gnidninger» (47).

Tilladelse til selv at ordinere sekaledråber var en sejr for jordemødrene. Og sekalen har utvivlsomt, brugt rigtigt, været en stor hjælp i kritiske situationer i mange hjemmefødsler, hvor en jordemoder alene måtte klare en voldsom og pludselig opstået blødning efter en fødsel.

Den norske læge Lorents Gran nævner også hyrdetasken, som han mener har været et af jordemødrenes trofaste hjælpemidler. Udtræk af planten blev drukket mod livmoderblødning og har også været anvendt mod næseblod. Så sent som i 1920'erne har tyske obstetrikere brugt udtræk af hyrdetaske som substitut for sekale (48).

Fosterfordrivelse

Antallet af planter som har været kendt for at være fosterfordrivende, er stort. Hvorvidt de alle har haft den tilsigtede virkning er tvivlsomt. Da den tyske professor L. Lewin i 1922 udgav et stort værk om fosterfordrivelse, medtog han over 380 planter (49), men hvor mange, der har været almindelig kendt, og i hvilke tidsperiode, de forskellige planter har været kendt og anvendt, er ikke fastslået.

Der er meget, der tyder på, at elementer af viden om planter som abortmidler overlevede – ikke hos jordemødrene, men hos de kloge mænd og koner. De fosterfordrivende blandinger er nævnt i flere af de kloge folks håndskrevne cyprianuser, hvor det for eksempel anbefales at lave en blanding af myrrha, rav, safranessens og sevenbomolie »mod maanedstidens forstoppelse« (50).

Den kloge kone Kirsten Krathus (1822-1902) havde læst opskrifterne

lige ud af Henrik Smiths lægebog. Hendes eksemplar af bogen blev fremlagt i retssagen mod hende.. »omhyggeligt indpakket i et stykke ormædt og slidt læder«. Mange af afsnittene bar præg af nøje studier, også dem, der handler om fruentimmere. Kirsten, der havde »fået et efterspurgt speciale ved at give råd til kvinder, hvis blødninger var standset«, fik en relativ hård dom på 18 måneders fængsel for kvaksalveri og fosterfordrivelse (51). Et andet eksempel er den kloge kone i Kiplev, der gav sine patienter det råd at koge sibbenbom [sevenbon] grene i vand og drikke det, for at fremprovokere abort (52).

Sammendrag

Det var et indgreb i danske jordemødrenes »metodefrihed«, da det med jordemoderforordningen i 1714 blev dem forbudt at bruge andre planter i fødselshjælpen end de *mildtvirkende*.

Forklaringen på myndighedernes og lægernes hårde fremfærd over for jordemødrenes plantebrug, er et kompleks med mange nuancer, som dels grunder sig i lægernes øgede indsigt i planternes skadelige bivirkninger, i lægernes monopolisering af ordination af midler til »indvortes behandling«, og endelig i mange planters fosterfordrivende virkninger. En særlig betydning har de såkaldte »stærkt drivende midler« haft, fordi de blev brugt ved vanskelige fødsler men også kunne anvendes til fosterfordrivelse.

Det er troligt, at danske jordemødre generelt har holdt sig inden for lovens rammer – og altså normalt ikke har brugt de forbudte planter. Viden om planternes muligheder ved fødslerne synes at være blevet glemt og er til sidst gledet ud af jordmoderfaget. Derimod er viden om de fosterfordrivende planter blevet bevaret og brugt af de kloge folk.

PLANTERNE KUNNE BRUGES :

- *Smertedæmpende
- *Beroligende
- *Feber og betændelses-hæmmende
- *Vefremkaldende
- *Til uddrivelse af efterbyrden
- *Mod livmoderblødninger
- *Livmodersammentrækkende
- *Mod blødninger efter fødslen
- *Til uddrivelse af dødt foster
- * Mod kramper
- *Til at »drive« mælken

I FORSKELLIGE FORMER:

- *Som salve til indgnidning
- *Som nysemiddel
- *I drikke, ofte blandet
med varm øl eller vin
- *Til rygning i kulbækkener,
som blev sat under kvinden
- *Planter – eller plantedele
kunne lægges på den fødendes mave

Noter

1 Cliff, 1992:9. 2 Petersen, 1834:3. 3 Carøe, 1917:30. 4 Carøe, 1917:87. 5 Petersen, 1834:16. 6 Nielsen, 1965:10-11. 7 Cliff, 1994:116. 8 Cliff, 1992:21. 9 Lind, 1918:16. 10 Smith, 1577. 11 Brade, Anne Elisabeth, efterskrift til Henrik Smiths lægebog I-VI 1976: 16 og 18. 12 Nielsen, 1965:11 og 22. 13 Skytte Christiansen, 1973:10 og 13. Citatet er fra et brev som Christian IV skrev til det medicinske fakultet ved Københavns Universitet i 1645. 14 Nielsen, 1965:40. 15 Carøe, 1919:165. 16 Gotfredsen, 1973:293, og Norrie, 1935:36. 17 Jordemoderforordningen af 1714 § 10 og § 12 og Dübeck, 1972-74:378. 18 Olsen, 1841:35. 19 Dübeck, 1972-74:378. sl.da. er en Sletdaler, en sølv mønt og regningsenhed under Christian IV og Frederik III. Oplysning fra Hagerups leksikon, bind VIII, 1922:378. 20 Dübeck, 1972-74:376. 21 Dübeck, 1972-74:378. 22 Christmas-Møller, 1984:19. 23 Christmas-Møller, 1984:19, med referance til Blom: 1980:54. 24 Ulrich, 1990:11. 25 Ulrich, 1990:354, 355 og 358. 26 Ulrich, 1990:324. 27 Chamberlain, 1981:1. 28 Cliff, 1992:64. 29 Culpepers, 1651, ref. Chamberlain, 1981:188 og Ulrich, 1990:49. 30 Paulli, 1648: pag. 51. nr.39. 31 Brøndegård, 1979 Bind 4:244. Samme råd findes i en oversættelse fra tysk i »Folkelægemedler og simple ikke pharmaceutiske, Midler imod Sygdomme hos Mennesken«. Bogen er skrevet af Dr. Ossiander, hofraad, professor i Medicinen i Göttingen. Bogen er oversat og udgivet af H.C. Lund, homeopath, Medlem af den Homeopatisk-medicinsk forening i Udlandet. Den er udgivet i København i 1842. Et afsnit handler om » Svangerskabs-Svagheder og vanskelig Fødsel«. Hvorvidt bogen overhovedet har været anvendt af læger og jordemødre er uvist. Men et eksemplar af bogen findes i samlingen O. Blochs bibliotek på Rigshospitalets bibliotek .Ossiander, 1842:317. 32 Paulli, pag. 267, nr. 117. 33 Smith, 1577, Ottende kapitel: 8-9. 34 Norrie, 1894:14 med ref. til Smith. 35 Smith, 1577: Niende kapitel 12 og Smith, 1577, Ottende Kapitel:11. 36 Smith, 1577: Ottende Kapitel: 11. 37 Smith, 1577, Niende Kapitel:12. 38 Smith, 1577, Tiende Kapitel:12. 39 Carøe, 1919:165. 40 Brøndegård, 1963:108. 41 Brøndegård, 1963:105, 109 og 111 med ref. til medd. fra inspektør Gerner Nielsen, Sakskøbing. 42 Brøndegård, 1979 Bind 1:82. 43 I syntetisk udgave gives i dag methagin ved kraftige blødninger efter fødslen, når efterbyrden ER født. 44 Brøndegård, 1979 Bind 1:23 og 26. 45 Hansen, 1893 og Gammeltoft 1916. 46 Hansen, 1893: 60. 47 Gammeltoft, 1916:155. 48 Gran, 1976:54. 49 Brøndegård, 1963:89, ref. til Lewin 1922. 50 Brøndegård, 1963:111.Brøndegård citerer fra Kjeld Bjergs lægebog (Lemvig-egnen) og henviser til E. Tang Kristensen: Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket, 1922. 51 Rørbye, 1976 :147-48. 52 Jensen, 1993:180 og DFS 1924/23:3222D.

Projektet om danske jordemødre og læger er støttet af Carlsbergfondet og Sygekassernes Helsefond.

Litteratur

Cliff, Helen »Jordemoderliv«, kbhv. 1992.

Samme: Jordemoderfaglig identitet mellem tålmodighedsomsorg og omsorgsrationalitet, analyse af Jordemødres omsorg og identitet i historisk perspektiv, Den Almindelige Danske Jordemoderforening, Kbh. 1994.

Blom, Ida: Barnbegrensning – synd eller sunn fornuft, Oslo 1980. Ref. Christmas-Møller.

Brade, Anna-Elisabeth: Se Henrik Smith.

Brøndegård, J. V.: Folk og Flora, dansk etnomedicin, bind 1-4, Kbh. 1979.

Samme: Sevenbom som abortivum. I: Farmaceutisk Tidende, 1963, hefte nr. 6-7-8.

Carøe, Kr.: Bidrag til Jordemodervæsenets Historie i det 18. aarhundrede, I: Tidsskrift for Jordemødre, 1919.

Samme: Medicinalordningens Historie indtil Sundhedskollegiets oprettelse 1803, Kbh. 1917.

Chamberlain, Mary: Old Wives' Tale, their History, Remedies and Spell, London 1981.

Christiansen, Skytte, M: Historien om Flora Danica, to bogværker og et porcelænsstel, Kbh. 1973.

Christmas-Møller, Ingeborg: Havsvampe, the, p-piller og Vaccine, om prævention gennem tiderne. I: Forum for Kvindeforskning nr. 3, 1984.

Culpepers, N.: A Directory for Miswives, 1651 og Complete Herbal The , London, 1649. Ref.

- Chamberlain og Ulrich.
- Dübeck, Inger: Jordemødre i retshistorisk belysning. I: Historie, Jyske Samlinger, ny række X, Århus 1972-74, s. 337-390.
- Gammeltoft.S.A.: Om Sekale og dets Anvendelse. I: Tidsskrift for Jordemødre, august 1916, s.148-156.
- Gotfredsen, Edv.: Medicinens historie, Kbh. 1973.
- Gran, Lorents: Gamle Jordmorråd, hva bestod de af? I: Naturen 2, Oslo 1976, s.51-58.
- Hansen, Th. B.: Om Anvendelse af Sekale under Fødslen. I Tidsskrift for Jordemødre, feb. 1893.
- Jensen,Charlotte, S.H.: Før aborten blev fri. I: Årbog for Arbejderbevægelsens historie, 1993, s.169- 191.
- Lewin, L: Die Fruchtabtreibung durch Gifte und andere, Mittel, 1922, ref. Brøndegaard.
- Lind, J.: Lægeplanter i Danske Klosterhaver og Klosterbøger, Kbh. 1918.
- Nielsen, Harald: Lægeplanter i Farver, Politikens forlag, 1976.
- Nielsen, Harald: Lægeplanter og trolddomsurter, Politikens Forlag 1965.
- Norrie, Gordon: Det danske Jordemodervæsenes Historie. I: Danmarks Jordemødre,s. 9. 132 red. Nellesen, W. Kbhv. 1935.
- Samme: Fødselsvidenskabens og Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark før Jordemoderkommissionens Stiftelse 1714. I: Bibliotek for Læger, 1895, bind 6, s. 1 – 38.
- Olsen, Chr.: Juridisk Håndbog for Jordemødre, Kbh. 1841.
- Ossiander, dr. Folkelægemedler og simple, ikke pharmaceutiske Midler imod Sygdomme hos Menneskene, Kjøbenhavn 1842.
- Paulli, Simon: Udgav i 1648 det store illustrerede værk om vilde og dyrkede planter i Danmark.: Flora Danica, Dansk Urtebog, udgivet med indledning og kommentar af Johan Lange og Vilh. Møller- Christensen, 1971-72, bind I-III.
- Petersen, C. P.N.: Den danske Medicinal-Lovgivning eller Samling ... af de forordninger, Placater, Kongelige Rescripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer, Fundatser, Collegiebreve og andre offentlige Aktstykker, som vedkomme Læger, Apotekere og Gjordemødre, Kjøbenhavn 1833-36, Bind I-III.
- Rørbye, Birgitte: Kloge Folk og skidtfolk, Kvaksalveriets epoke i Danmark,Kbh. 1976.
- Smith, Henrik: Henrik Smids fjerde Urtegaard, flittige tilsammen læst aff lærde Lægers Bøger/faar Quindfolcks og unge Spædebørns Siugdomme, Prentet i København anno 1577. Genoptrykt i: Henrik Smiths Lægebog I-VI, udgivet med et efterskrift af Anna-Elisabeth Brade, Kbh. 1976. Bogen udkom første gang i 1546.
- Ulrich, Thatcher, Laurel: A Midwife's Tale, The Life of Martha Ballard based on her diary 1785-1812, New York 1990.

Summary

The Forbidden Plants of Midwifery

It was af major encroachment on the free choice of methods for Danish midwives when pursuant to the Ordinance of 1714 the use of medicinal herbs in midwifery was limited to the milder ones (palliative drugs).

The reasons for such drastic action toward the midwives' use of medicinal plants on the part of the authorities and established physicians were complex and many-faceted. Part of the reason was the medical establishment's increased knowledge of harmful side-effects, another reason was the physicians' newly acquired monopoly on prescription drugs »for internal use«, and finally the abortion inducing properties of a number of the herbs. The so-called »strong remedies« have undoubtedly been a determining factor as they were normally applied in connection with complicated deliveries but could also be used to induce abortions.

We have reason to believe that Danish midwives generally operated within the confines of the law, i.e., that they did not use the forbidden herbs.

Knowledge of their potentially beneficial effects in the field of obstetrics appears to have been forgotten and eventually obliterated from the field of obstetrics. However, knowledge of the abortion inducing herbs was preserved and applied by wise people.

Lili Marleen under besættelsen

Af Svend Nielsen

Under den tyske besættelse fra 1940 til 1945 opstod der et væld af sange rettet mod besættelsesmagten og dens danske følgesvende og også mod de danske samarbejdspolitikere. Mange af dem er satiriske eller sarkastiske, andre opfordrer direkte til modstand.

Der var imidlertid et enkelt lille vers, der i udbredelse og betydning stillede alle de andre i skyggen. Det var et vers, der blev sunget på melodien »Lili Marleen« og som malende skildrede, hvad det var, man kunne tænke sig at gøre med fire af de nazistiske kyrofæer.

»Lili Marleen« var en tysk schlager med tekst af Hans Leip og melodi af Norbert Schultze om den tyske pige, der i lygteskæret udenfor kasernen står og venter på sin soldaterven. Den blev i lanceret i 1938 og blev en vældig succes, ikke mindst blandt de tyske soldater, og det var da også en af de sange, der var mest populære blandt besættelsestropperne herhjemme i de første krigsår.

Men den 29. januar 1942 kommer den tyske konsul i Ålborg til politifuldmægtig Ehlert og beklager sig over, at han et par dage forinden i Restaurant Kilden har hørt folk synge melodien med en anden tekst:

*Først så ta'r vi Gøring
ved det ene ben.
Siden tar vi Goebbels
og klasker mod en sten.
Så hænger vi Hitler i en strop
ved siden af v. Ribbentrop.
Så ta'r vi os et grin
af de fire dumme svin (1).*

Ehlert sætter sine folk til at forhøre restauratøren, kapelmesteren og tjenerne uden at kunne finde frem til synderne.

Kapelmesteren Axel Bendix kan godt huske, at han på opfordring spillede »Lili Marleen« d. 25. januar og også at der var nogle, der sang med, men han hørte ikke ordene, for det var ganske almindeligt, at folk sang med på

refrainerne, selvom de faktisk ikke måtte. Han kunne dog fortælle, at han havde hørt verset et andet sted allerede to uger før.

En af stationens kriminalbetjente går imidlertid videre. Samme aften er han til koncert med efterfølgende bal i Håndværkerforeningen, og her får han ved samtaler med forskellige gæster opsnuset, at verset den sidste måneds tid er blevet hyppigt sunget bl.a. på Ritz, på Grand og på skøjtebanen ved Hobrovej.

Disse oplysninger får politifuldmægtig Ehlert til at indkalde restauratørerne fra de fire Ålborg-restauranter og få dem til at love, at »Lili Marleen« ikke mere bliver spillet.

Men det er tilsyneladende ikke blot i Ålborg det er galt.

Rigsadvokaten for særlige anliggender (lederen af den specielle afdeling, der tager sig af sager vedrørende forholdet til besættelsesmagten) udsender d. 4. februar fra København følgende bekendtgørelse til alle politimestre i landet:

Statsadvokaten for særlige Anliggender,
København, den 4. Februar 1942.

Haster.

I Anledning af, at der paa Melodien "Lili Marleen" synges en Del forskellige Smødeviser, skal jeg efter Aftale med Udenrigsministeriet anmode d'Herrer om at forbyde, at nævnte Melodi spilles i Cafeer og Restaurationer.

Overtrædelser vil foruden Strafansvar efter Omstændighederne medføre, at Restaurationen vil blive lukket.

Forbudet bedes omgaaende meddelt Restauratørerne.

cst.

På det tidspunkt havde verset måske allerede været i omløb i fire måneder. I hvert fald bliver en fisker i Esbjerg så tidligt som d. 3. september 1941 anholdt af en tysk patrulje, fordi han sammen med to andre på et værtshus har sunget sange, hvori den tyske befalingsmand havde hørt og forstået ordene »Hitler« og »Tyske svin«. (Fiskeren blev dømt 40 dages hæfte for forseelsen).

I tiden derefter kommer der en lang række af politianmeldelser om afsyngning af Lili Marleen-verset, ikke mindst når der var tyskere i nærheden, så det optræder faktisk som det næsthøypigst anmeldte forbudte sang under besættelsen kun overgået af Internationale, som efter juni 1941 var ualmindelig velegnet til at tirre tyskerne med.

Det var ikke fordi, man ikke allerede på det tidspunkt kendte en dansk tekst til Lili Marleen melodien.

En ufarlig officiel dansk gendigtning af visen om Lili Marleen var allerede lanceret før besættelsen.

Den var lavet af Emil Damvig, og han havde drejet historien, så det var blevet til en sømandsvisen om sømanden, der tænker på den pige, han lærte at kende i Marsailles.

Første vers lyder:

*På den stolte skude
langt fra hjemmets strand
står den tavse sømand
og længes hjem i land.
Tænker mens skibet står mod nord,
på den som i hans hjerte bor,
/: på sin Lili Marleen :/*

Nu sker der ofte det med slagere, der bliver populære, at anonyme rimsmede ændrer lidt på teksten, så versets mening bliver en ganske anden, men dog ikke mere, end at man klart kan genkende kilden, det er det man kalder en omsyngning, og der synes at have været en sådan omsyngning af den danske Lili Marleen-visen med en drukken skipper med en arrig kone på en skude i Århus havn. Med de nye tilstande, der indtræder med besættelsen, kan nye omsyngninger pludselig få en politisk retning, og der er tilsyneladende det, der sker her.

Den 14. april 1942 var fem unge mænd i alderen 18 til 24 år på vej hjem fra et gartneri i Brøndbyvester, hvor de alle arbejdede. De havde arbejdet over, og nu havde de været inde hos bageren for at købe brød til aftenkaffen, og mens de var der, havde de også fået et par øl hver.

På vejen videre begyndte de, mens de gik ned ad Gammel Køge Landevej, at synge tidens melodier, bl.a. »blå roser«, og også forskellige danske sange, og pludselig var de også igang med et vers, der gik på »Lili Marleen«. De forklarede senere, at de hver især kun kendte stumper af teksten, og at de trallede resten. Når deres forklaringer stykkes sammen, synes verset imidlertid at have lydt noget i retning af:

*På den stjalne skude
midt i Århus havn
står den tavse tysker
og gør slet ingen gavn.
Han spiser vores danske brød
men inden længe er han død
/: når danskerne ta'r fat :/*

Desværre for dem blev deres sang hørt af betjente ved kystbevogtningen.

Omsyngningen om tyskeren i Århus havn synes dog ikke at være slået an, vi møder den i hvert fald ikke andre steder.

Verset om de fire nazisvin er til gengæld populært. Allerede samme måned som melodien bliver forbudt, viser det sig at den bliver koblet sammen med nye tildigtede vers til.

23. februar 1942 går to unge piger ned ad Boulevarden i Ålborg. (Ålborg ser i det hele taget ud til at have været en særdeles aktiv by, hvad angår »den lille modstand« mod tyskerne.) De synger højt:

*I det tyske rige
er der luftalarm,
i bomberum nu løber
kvinden med sit barn.
Aldrig får hun sin mand at se,
han faldt i øst, i blodrød sne.
Min egen Hitlermand,
se russerne de kan.*

*I de norske fjælde
går der rygter om,
at tyskerne de spæned'
da engelskmanden kom.
Træk nu dit følehorn igen
og tænk på afstand, tænk på hjem,
min egen Hitlermand,
for engelskmanden kan.*

Hvad de ikke var klar over var, at det par, der gik 15-20 meter foran dem, var en tysk officer der udmærket forstod dansk og sekretæren på det danske nazipartis Ålborgkontor.

Fra politiforhøret har vi kun disse to vers, men fra andre kilder har vi tre vers mere foruden det almindelig kendte:

Og til England flyver
tit den tyske ørn.
Maskingeværet peger
på kvinder og på børn.
Tyve maskiner hjem de fik
skønt otte kun til England gik.
Min egen Hitlermand,
du mister snart dit land.

Når vi ud af landet
tyskerne får smidt
og når al nazisme
har spillet rent fallit,
så skal vi jo ha' bøhmand på,
den allerstørste man kan få.
Når tysken stikker af,
det bli'r en dejlig dag.

Næste vise er lagt i munden på folkene i Frikorps Danmark ser ud til at være lavet allerede i foråret 1942. I hvert fald citeres næstsidste vers i en politianmeldelse fra Sønderjylland i slutningen af marts måned.

Plutokrater er jo
såvist no'et slemme pak,
men Stalins vilde horder
er dog det værste rak,
og derfor vi går den anden vej,
– Thi Britten var for hård og sej –
/: til Moskva. Hvem vil med? :/

Vi kræver ret for folket,
vi kræver ret i krig
vi vil ha Sovjet dolket,
vi vil ha' »grossen Sieg«
I Kaukasus er der olie god
den køber vi med kød og blod
/: Nu sejren er os vis. :/

Vi har kalkuleret,
betænkt og regnet ud,
men dog ét vi glemte,
vi glemte sne og slud,

Ja så skal der luftes
ud i Danmarks hus,
alle feldmadrasser
skal rystes godt for lus,
og tøse som nu med tysken går
sig sikkert nok en røvfuld får,
når tysken stikker af,
det bli'r en dejlig dag.

Først så ta'r vi Goebbels
i hans vingebeben,
dernæst ta'r vi Göring
og slår ham med en sten,
så hænger vi Hitler i en strop
ved siden af von Ribbentrop,
så hænger de til grin
de fire nazisvin (2).

og så kom vint'ren med brask og bram,
og kulden blev så hård og slem.
/: Nu vil vi hjem igen. :/

Lille Adolf Hitler
med sin slagne hær,
jokker hjem fra Rusland
med kolde frosne tæer.
Til Moskva kom han ej denne gang,
forstummet er hans sejrssang.
/: Ak lille mand, hvad nu? :/

Først så taer vi Goebbels
i det ene ben,
og så slår vi Göring
for panden med en sten.
Så hænger vi Hitler i en strop
ved siden af von Ribbentrop.
og så er de til grin,
de fire nazisvin (3).

*Kommunistisk
markering af
kampvilje mod
besættelsen og
kommunistloven
i sommeren
1941.*

Og der kom flere. Efter sigende skal det være Hans Scherfig, der er ophavsmanden til følgende vise.

*Da de store stater
begyndte på at slås,
sagde Stauning: »Den slags
kan aldrig ske hos os!«
– så kom den tyske »værne«-magt,
trods alt hvad der var talt og sagt
/: om ikke-angrebspagt. :/*

*Da de tyske tropper
stod i København
bød man dem velkommen
med kærlig åben favn.
– Clausen i uniform og smil
og Stauning – lidt genert – civil,
/: den niende april. ./*

*Tyskerne har hamstret
vores gode tøj,
og vi får til gengæld
kun celleuld og mæg.
– Finnerne æder vores fedt,
hvis tyskerne da levner lidt
/: af Houlbergs fine fedt. :/*

*Vi har stemt på Stauning
dengang han var rød.
Tomme ord og flagning
var alt hvad det betød.
Han gjorde som de rige bød,
han gav os Horserød for brød,
/: Gudfader, hvor han snød. :/*

*Vi har fået en grundlov
af kong Frederik,
det var skam en sund lov,
så lang den altså gik,
– men, da der først blev brug for den
så fik vi Thune Jakobsen,
/: han brød sig Fa'en om den. :/*

*Gunnar Larsen tjener
tykt på den cement,
som han køber hos en
særdeles god bekendt.
– Men Larsens spade fik et knæk
og Gunnar Larsen dør af skræk,
/: når tyskerne er væk. :/*

Også i den næste vise er det først og fremmest samarbejdspolitikkerne og nazisympatisørerne der langes ud efter.

*Her i Danmark har vi
meget nazirak
som går rundt og hamstrer
strømper og tobak.
og ham »Der Führer« praler af
han skal det hele Rusland ta'
med sin naziarmé
men det vil vi først se.*

*Først så ta'r vi Goebbels
ved hans vingeben,
og så slår vi Göring
i ho'det med en sten.
Så hænger vi Hitler i en strop
ved siden af von Ribbentrop.
og så er de til grin
de fire tyske svin.*

*Scavenius skal straffes
og lægges ned i jern.
Det var ham, der underskrev
antikommintern.*

*Når de røde tropper
snart har vundet kri'n
skal vi rydde op blandt
de danske nazi-svin.
– så har vi ikke mere plads
for nogen Clausensk feltmadras,
/: som lever her på naz. :/*

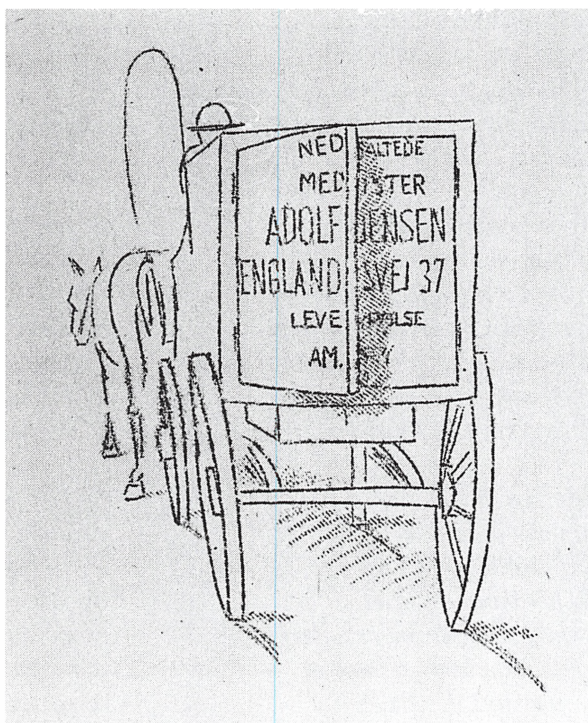
*Hver forræder usling
smider vi herut.
Clausen, Knuth og Knutzling
ser vi gerne skudt.
– Vi vil ha rent i vores hus
og Stauning og Scavenius
/: kan ikke læng're bru'es. :/ (4).*

*Han går nu og venter på sin dom,
den slipper han ej udenom.'
når Danmark snart bli'r fri,
når Danmark snart bli'r fri.*

*En bombe burde falde
i de danskes land,
den sku' ramme Fritz, der ville
være frelsermand.
Vi ønsker ham jo alle kaput,
så det med nazi kan bli' slut.
Han er en væm'lig mand
at have i vort land.*

*Gunnar Larsen er vist
ren og skær nazist,
at han ej er dansker,
det ved vi nu så vist.
at han går kun og venter på et job,
men li'så snart det her hør' op,
så kommer han i brumm'
og så bli'r han vist stum.*

Illustration fra det illegale satiriske hefte »Den kolde skulder«, 1944.

Justitsminister Thune
i vort lille land
tror at han går fri, og
ikke straffes kan
men da dagen kom, han vist fortrød,
ham sendte vi i Horserød.
Næ, ingen kan ham li'
for hans forræderi.

Hess stak af til England
med sit habengut.
Han ku' se, at det med
nazi snart var slut.
Han fløj til en lille rolig ø,
lod Hitler sejle sin egen sø
med sin forbryderflok,
af den fik han jo nok.

Ja nu har vi vist vort
lille album frem
og De kan vel se at
den er meget slem.
Hvis Danmark sku' styres af denne
flok,
vi her har vist, så får vi nok
det tredie himmeri'.
Det kan vist ingen li'.

Og nu venter vi på at
der skal komme fred.
Og at hele nazihæren
bliver sablet ned.
Så er den dag vist ikke fjern,
da vi gi'r fa'n i kommintern.
Vi hænger alle i,
at Danmark kan bli' fri (5).

Den sidste af de illegale Lili Marleen viser er anderledes end de andre. Den tager sit udgangspunkt i den menige tyskers øjeblikkelige og fremtidige situation, men er alligevel klart tænkt for den danske hjemmefront, og de sidste vers viser med stor tydelighed at den er lavet i kommunistiske kredse. For en gang skyld finder vi her ikke verset om nazilederne.

*Verden våger mørkelagt
om en barselsseng,
hvor en stakkels kvinde
har født en vanskabt dreng.
Drengen bli'r hjemmedøbt med heil
med hagekors og hjernefejl
/: hos sin Lili Marleen. :/*

*Mo'ren døde sultens
smertefulde død.
Fa'ren åd af frontens
kolde vand og brød
bad for sin dreng et fadervor
og kaldte ham det nye år
/: for sin Lili Marleen :/*

*Drengen fik en orden
af sin Førers hånd,
thi han var symbolet
på den nye ånd
og når han kommer lidt til års
så viser han sit hagekors
/: for sin Lili Marleen :/*

*Se hvad jeg har fået
til min barnedåb:
hele verdens afsky
og Hitlers sidste håb.
Ser du to galger over kors
så er det hans og ikke vor's
/: Sieg heil, Lili Marleen :/*

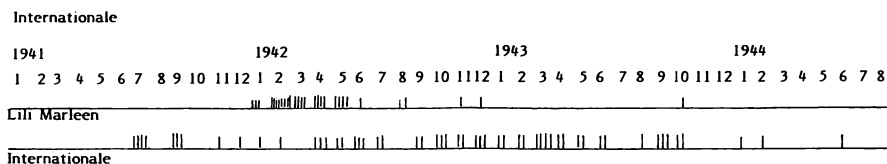
*Det er livets stemme
gennem krig og nød.
Vi vil ikke kriges
og vi vil ingens død.
Se over fronten hver soldat
der står din sande kammerat
/: med sin Lili Marleen. :/*

*Den, som er din fjende
siddet nok så tryk
hellig og beskærmet
bag din brede ryg.
Knus ham, og kræve din folkeret
og gør dit land til et Sovjet
/: for din Lili Marleen. :/ (6).*

Lili Marleen verset dukker altså for alvor frem i januar 1942, og det er én af de ganske få illegale sange, som folk stadigvæk kan huske, de har hørt, og i mange tilfælde også endnu kan synge. Så meget mærkeligere er det, at noget tyder på, at den aktive brug af den har været meget kortvarig. Ved en gennemgang af de anmeldelser om sangaktivitet mod besættelsesmagten, der blev indrapporteret til Statsadvokaturen for Særlige Anliggender, kan man sammenligne anmeldelserne af afsyngelse af henholdsvis »Lili Marleen melodien« og Internationale.

Som det ses, er Internationale jævnligt politgianmeldt lige fra interneringen af kommunisterne i juli 1941 og frem til 1944, hvor politiet blev taget af

tyskerne. Interessen for at markere modstand gennem sang mindskes altså tilsyneladende ikke.

Anmeldelserne af Lili Marleen er koncentreret om blot 6 måneder: fra januar til juni 1942 hvor den rapporteres brugt 19 gange, derefter klinger den ud, idet den kun optræder ialt 5 gange, to gange i august, én gang i henholdsvis november og december samt én gang i oktober 1943.

Hvad betydning havde de illegale sange?

Der har været en tilbøjelighed til blandt blandt de aktive i modstandskampen at trække på skulderen af dem ligesom af fænomenet alsangen, og det er da klart, at de illegale sange hverken sprængte værnemagerfabrikker i luften eller stoppede de tyske forsyninger.

Alligevel tror jeg, de havde stor betydning for modstandsviljen.

Sammen med antityske rygter og historier og politiske vittigheder og tegninger udgjorde sangene så at sige den lille modstand. Det var udtryksformer, der gav folk, som hverken var direkte aktive i modstandskampen eller havde den store politiske baggrund, en mulighed for at markere en holdning overfor besættelsesmagten og nazismen, når de var sammen med andre, og dermed var det én af de faktorer, der hjalp til at få ændret menigmands syn på den aktive modstandskamp.

Noter

1 De konkrete beskrivelser af, hvordan viserne er blevet sunget, er refereret fra politianmeldelser og afhøringer fra sagsakter i arkivet for «Statsadvokaturen for særlige anliggender», der findes i Rigsarkivet. 2 Båndoptagelse. DFS mgt GD 1986/65, Viggo Gade, Brønshøj. 3 Historisk Samling fra Besættelsestiden, Esbjerg. 4 »Illegale viser og sange fra besættelsestiden« s. 43, Historisk Samling fra Besættelsestiden, Esbjerg 1980. 5 Illegale sange og digte (DKP 1985 i forbindelse med udstilling på Frihedsmuseet). 6 »Illegale viser og sange fra besættelsestiden« s. 242, Historisk Samling fra Besættelsestiden, Esbjerg 1980.

Summary:

Lili Marleen during the Occupation

During the Nazi Occupation of Denmark in 1940-45 a great many popular songs were written directed against the German Occupation forces and those among the Danish politicians who favoured cooperation. One stanza in particular achieved extraordinary fame. Even to this day many remember it by heart. The music was the German popular song »Lili Marleen« from 1938. With minor variations the lyrics went as follows:

First we're taking Göring
– gnaw him like a bone.
Then we're taking Goebbels
and throw him at a stone.
Hitler shall hang from leather strap
together with von Ribbentrop.
We scorn and trash our twigs
at four despicable pigs.

At the beginning of the war the Lili Marleen tune was a favourite with the German soldiers. But only a few weeks after its reappearance with new provocative lyrics it had become so well-known that Danish police banned all performances of the tune in public.

Using the Lili Marleen tune – and the above verse in particular – a series of songs directed against the Germans and their Danish collaborators emerged within a few months. The result was numerous reports to the police with the ensuing court proceedings. That is the very reason why we today are able to determine in which context and which geographical locations the songs appeared.

»Jeg kan aldrig blive Jugoslav igen«

Om nationale og etniske mobiliseringsprocesser i et etnologisk perspektiv

Af Dorte Vejen Hansen

I 1991 bryder krigen ud i det tidligere Jugoslavien. Herhjemme kan vi på TV følge krigen og dens udvikling. Det er blodigt og uforståeligt for de fleste af os.

I den nordsjællandske industriby Frederiksværk giver krigsudbruddet stødet til en adskillellesproces, der splitter byens over 700 jugoslaver op i nationale, etniske og kulturelle grupper. Byens samlede indbyggertal er omkring 19.500.

Før krigens udbrud tillægger jugoslaverne ikke nationale og etniske forskelle nogen større betydning; de mødes i Den Jugoslaviske Forening, både serbere, kroater og muslimer. Men krigen i deres tidligere hjemland ændrer radikalt ved dette. Venskaber og arbejdsfællesskaber splittes, fordi den ene er serber og den anden kroat. Krigen breder sig, uden nogen kan standse det, til deres hjerter.

Det historiske dyrkes op

I årets sidste måned i 1991 anerkendes Slovenien og Kroatien af det internationale samfund som selvstændige stater. Kort tid efter – i januar 1992 – følger Danmark trop og anerkender de nye staters ret til uafhængighed (1). Få måneder senere dannes en kroatisk forening i Frederiksværk. Den nye forening ligger få hundrede meter fra Den Jugoslaviske Forening.

I begge klubber bliver der diskuteret politik og samlet penge ind til nødlidende i hjemlandene. Især spørgsmålet om landenes historiske rødder fylder meget i diskussionerne. Der indkøbes videobånd og litteratur om landenes historie og sprog. Det historiske dyrkes op ved hjælp af revurdering af den nationale historie, folkløregrupper og sprogskoler. For kroaterne er skolerens målsætning at »kroatistere sproget«. Det samme gælder for serberne – blot med modsat fortegn. Jugoslaverne i Frederiksværk er blevet nationale serbere og kroater:

PRESSEMÆDELELSE

UDENRIGSMINISTEREN MÆDELER:

Danmark anerkender Slovenien og Kroatien

I overensstemmelse med EF-landenes beslutning af 16. december 1991 har regeringen nu anerkendt Slovenien og Kroatien som selvstændige stater. Dette har jeg idag telegrafisk meddelt mine kolleger i Slovenien og Kroatien. Samtidigt har jeg givet udtryk for, at vi fra dansk side er parat til optage diplomatiske forbindelser med de to nye stater.

Såvel Slovenien som Kroatien har afholdt folkeafstemninger, der tydeligt har vist, at befolkningen ønsker deres selvstændighed. Tiden er nu inde til at opfylde det ønske, som det slovenske og det kroatiske folk har givet udtryk for.

Med hensyn til anerkendelse af de øvrige to republikker, der har anmodet om anerkendelse, Makedonien og Bosnien-Herzegovina, vil regeringen se tiden lidt an.

Heldigvis ser det ud til at den seneste våbenhvile holder. For øjeblikket fortsætter EF-overvågningsmissionen, hvori mange danskere deltager, sin værdifulde indsats. Missionen samarbejder nu med de militære forbindelsesofficerer, der netop er blevet udsendt af FN med henblik på at forberede udsendelse af en fredsbevarende styrke.

Samtidig fortsætter fredskonferencen under ledelse af Lord Carrington sine bestræbelser på at finde en varig og fredelig løsning på den jugoslaviske konflikt.

En forhandlingsløsning er og forbliver den eneste acceptable udgang på konflikten. Fra dansk side deltager vi derfor fortsat aktivt i bestræbelserne såvel i EF, i FN og i CSCE på at finde en fredelig løsning på konflikten.

Udenrigsministeriet, København den 15. januar 1992.

Pressemædelelsen fra det danske udenrigsministerium, der tilslutter sig den internationale anerkendelse af Slovenien og Kroatien som selvstændige stater. Blandt de danske kroater får den politiske anerkendelse øjeblikkelig virkning, hvilket oprettelsen af den kroatiske forening i Frederiksværk er et illustrativt eksempel på.

»Vi er blevet mere nationale serbere indeni. Jeg tror aldrig, vi har læst så meget historie som nu, for i skolen er du altid blevet fodret med det Jugoslavien, der var fra 1940. Du har gået i troen på at være jugoslav hele livet – og har været stolt af det. Og lige pludselig bliver det hele lavet om. Vi kender ikke vores oprindelige historie, for den er altid blevet genfortalt af komministernerne«.

»Kroaterne er fra gammel tid katolikker, mens serberne er ortodokse. Hvis du spørger serberne idag, så ved de, at de er ortodokse, men for bare tre år siden tror jeg ikke, der var nogen, der vidste det. Før i tiden holdt jugoslaverne ikke religiøse helligdage, det gør vi nu. Ikke fordi vi er blevet religiøse – men vi er blevet mere bevidste. Vi skal virkelig omstille os, finde os selv, og prøve at tilpasse os til det, der sker dernede. Du bliver gjort til det der nationalt bevidste menneske, bliver revet med af det, der sker dernede, uden at du ved det. Og selvfølgelig vælger du dit eget folks side, du kan ikke blive andet, end det du er« (2).

Ligesom krigen sætter gang i en splittelse mellem serbere og kroater, giver den stødet til en adskilleelsesproces blandt kroaterne. Adskillelsen viser sig blandt andet ved at kroaterne organiserer sig i forskellige foreninger og klubber, hvis optagelseskriterier adskiller sig markant fra hinanden. I store træk knytter uenigheden sig til spørgsmålet om hvordan kroatisk tilhør defineres. Er kroater kun folk af kroatisk afstamning, eller kan også serbere og muslimer, som gennem én eller flere generationer har levet indenfor grænserne af den kroatisk stat, betragtes som kroater?

Det var den kulturelle omformningsproces blandt de danske jugoslaver, der i sin tid vækkede min undren og interesse. Det resulterede i et feltarbejde blandt kroater i Frederiksværk og København (3).

Feltarbejdet dokumenterede at den nationale og etniske polarisering mellem kroater og serbere ikke kun fandt sted i det krigshærgede eks-Jugoslavien, men også blandt første- og andengenerations indvandrere i Danmark. Mange af disse kom til Danmark i 1960-erne som førstegenerations-indvandrere. I Danmark levede de ofte – efter eget udsagn – »mere dansk end danskerne«. Det fortsatte indtil krigen brød ud i deres tidligere hjemland. Med krigen fik hjemlandet ny betydning:

»Stedet har, ja fået betydning. Jeg har ikke været i Kroatien i syv-otte år. De bånd var så tynde efterhånden, der var ikke noget der trak. Man sendte ikke engang julekort. Man interesserede sig ikke for hinanden. Nu tænker jeg lidt mere over det, jeg har også været dernede to gange siden krigen brød ud, og de sagde også til mig dernede: Det er krigen, der har ændret vores forhold. Altså nu, nu er vi kommet tættere på hinanden som folk. Det er nok det der sker hele tiden, inderst inde har man følelser som måske er fortrængt, eller man glemmer dem, jeg ved ikke hvad. Men når

man kommer i en sådan situation så kommer de frem på overfladen igen«.

Der knytter sig adskillige spørgsmål til den undren, der i sin tid vækkede min interesse. Overordnet står spørgsmålet om hvorfor en stat mister betydning på individplan. Det rejser spørgsmålet om hvordan man som kulturforsker kan beskrive og analysere den proces, der omformer serbere og kroater fra at være borgere i en jugoslavisk stat – forbundsrepublikken Jugoslavien – til idag at forstå sig selv som borgere i etnisk selvbevidste stater, det vil sige som medlemmer af henholdsvis et kroatisk og serbisk »folk«?

Også spørgsmålet om hvordan etnologien kan forklare og analysere opblomstringen af nye nationer og etniske fællesskaber bliver aktuelt i den sammenhæng. I sig skjuler det overvejelser om forholdet mellem stat, krig og kultur, og krigens betydning i kulturelle omformningsprocesser (4).

Disse spørgsmål er artiklens omdrejningspunkt. Før jeg kaster mig ud i den diskussion vil jeg først tegne omridset af det dagligliv der udspillede sig blandt de danske jugoslaver op til og under krigen.

Da krigen brød ud i Frederiksværk

Allerede i midten af 80-erne ulmer uroen i forbundsrepublikken Jugoslavien. I disse år lægges kimen til en række nationale selvstændighedsbevægelser. Fra april til december 1990 afholdes de første frie parlamentsvalg. Alle steder vinder republikernes selvstændighedsbevægelser store sejre. I juni 1991 kulminerer års uro, da krigen bryder ud i Slovenien efter at landet har erklæret selvstændighed. Mindre end fjorten dage efter bryder krigen ud i Kroatien. Den 7. juli meddeler præsidenten for resterne af Jugoslavien, Slobodan Milosovic, officielt at krigen er i gang.

I august 1991 meddeler Bosnien at republikken vil holde valg om dens fremtidige tilhørsforhold. Samme måned oplever en lærer, som underviser eleverne i serbokroatisk på folkeskolerne i Frederiksværk, at hendes fem kroatisk elever bliver væk fra undervisningen: »De kom bare ikke efter sommerferien, men det er vel en naturlig følge af det, der sker dernede. Der var også kroatisk børn, der af deres forældre havde fået at vide, at de ikke måtte lege med serberne«(5).

Få dage efter at Slovenien har erklæret sin selvstændighed meldes der om træfninger ved den slovenske grænse. I den Jugoslaviske Forening i Frederiksværk er stemningen mere end anspændt denne dag. Alles opmærksomhed er rettet mod fjernsynet i lokalet. I TV-Avisen vises billederne af en slovensk soldat som skydes ned på grænsen mellem Slovenien og Kroatien. Serberne gøres ansvarlige for nedskydningen.

Fredens Alle, Frederiksværk.

»Vi så i TV-Avisen direkte, da krigen brød ud i Slovenien. Vi så kampe. En slovensk soldat havde lige fået skudt benet af – han ligger på vejen og skriger om hjælp. Pludselig er der en der rejser sig og skriger: Hvad fanden, de skal slå dem ihjel allesammen, kroater og slovenere. Han jubler og siger, at det er sådan de skal have det«.

Det er kroaten Stefan som fortæller. Han kom til Danmark i 1967. Stefan er født i 1933 i Leskovec, en by ca. 70 km fra Zagreb. Her driver familien landbrug. I 1948 flytter han til Krizévci, hvor han uddannes til møbelsnedker. Som alle andre jugoslaviske mænd aftjener Stefan sin værnepligt i Den Jugoslaviske Forbundshær. Året er 1955, og Stefan er indkaldt i 18 måneder. I starten udstationeres han i Serbien. Dengang betød det ikke noget, hvor i landet man var udstationeret. Efter aftjent værnepligt flytter han til Garesnica.

I 1967 beslutter Stefan at rejse til Danmark. Han får arbejde som arbejdsmand på Stålvalseværket i Frederiksværk. »Jeg kom til Stålvalseværket om eftermiddagen, og næste morgen klokken syv begynder jeg at arbejde«. Året efter beslutter Stefan at rejse til Sverige for at arbejde. Opholdet kommer kun til at vare fjorten dage. Herefter vender han tilbage, og får igen arbejde på Stålvalseværket. Kort efter bliver stillingen som kranfører ledig. Stefan søger stillingen fordi »det er et dejligt, frit arbejde«.

Han får jobbet, som han bestrider de næste 23 år. Idag er Stefan efterlønsmodtager.

I 1984 vælges Stefan til formand for den nystartede Den Jugoslaviske Forening i Frederiksværk. Vennen, serberen Konstandin, fungerer som klubbens kasserer og Stefans højre hånd. De er også arbejdskammerater, meningsfæller og næsten naboer i gaden med det stilfærdige navn: Fredens Alle.

På få år vokser Den Jugoslaviske Forening – både i medlemstal i anseelse. Medlemmerne er både kroater, serbere og muslimer. Ikke så sjældent får foreningen på Krudtværksalleen besøg af jugoslaver fra lignende klubber i Sverige. Også medlemmerne af den danske forening aflægger med jævne mellemrum besøg i Sverige. Der går næsten ikke en dag, hvor Den Jugoslaviske Forening ikke summer af liv.

I 1989 fejrer foreningen fem-års fødselsdag. I årene der er gået har foreningen markeret sig som en af de bedst fungerende i landet. Den sponsorerer det lokale håndboldholds tur til Jugoslavien, og står flere gange om måneden som vært ved store fester med levende musik fra hjemlandet. Der danses kædedans, og synges folkesange.

Men i 1980-erne begynder forholdet mellem foreningens medlemmer langsomt at smuldre. Opløsningen viser sig begyndende i 1987. Færre og færre af de i forvejen få kroater benytter nu klubben, og Stefan føler sig »chikaneret« af de serbiske medlemmer. Han fortæller: »De vidste jeg var kroat og så begyndte de så småt at tale bag ryggen på mig. Og når der på bestyrelsesmøderne var noget, de ikke ønskede jeg skulle høre, snakkede de sammen på deres uforståelige dialekt [Kladovo-serbisk]. Jeg har et godt instinkt for, hvornår folk ikke ønsker at se mig mere. Jeg havde set i avisen hvor det bar hen«.

I december 1989 trækker Stefan sig frivilligt fra posten som formand. Også Konstandin trækker sig tilbage fra sit bestyrelseshverv. Begge kommer stadig i klubben. Som regel ankommer de sammen og får det obligatoriske slag kort med de andre. De to venner fortsætter også traditionen med at spise frokost sammen med et par andre jugoslaver, men et par gange må Konstandin bede sin ven forlade bordet, når der skal snakkes politik over kortene.

Den 29. november 1990 fejrer foreningen Jugoslaviens nationaldag. Det er sidste år man fejrer den dag, og Stefan er med til festen som menigt medlem.

Opløsningstendenserne når et højdepunkt med krigens udbrud i 1991. Billedet af den sårede slovenske soldat og serbernes reaktion på træningen brænder sig fast i Stefan: »Vi kan ikke blive sammen efter dette, fordi hvis en mand med glæde reagerer på den måde, så er det nok. Og serberne, de mener det allesammen, 100 procent allesammen. De snakker ikke ret meget

nu, men det er sådan hvis du snakker om begyndelsen; du skulle se de serbiske emblemer, hele byen blev tegnet i dem, det er næsten umuligt, men sådan er dét folk. Så naturligvis forlader jeg foreningen. Vi kan ikke blive sammen, det er umuligt. Når de bliver fulde så kommer der én og vil slå, man kan ikke høre en kroatisk melodi så er det sikker slåskamp«.

»Det er bare en skam vi ikke kan blive sammen, fordi jeg har arbejdet i fem år for den klub, men da krigen begynder og det hele, så er der ikke længere plads til mig. Ok, Mira [den nye kvindelige serbiske formand] hun siger på sin måde: Hvorfor er jeg blevet isoleret på den måde? Men det passer ikke. Hvis jeg tager den kroatisk avis for at læse, så kalder de mig usta-si (6). Ja, så kan du ikke reagere hårdt nok, men hvad kan man gøre ved det? Bare gå væk, der er kun én vej«.

På Fredens Allé ser Stefan og Konstandin mindre og mindre til hinanden. I byen skyder parabolantennen op hos mange serbere og kroater. Med antennerne får de mulighed for at følge krigen og udviklingen i Serbien og Kroatien på tættest hold. Hver aften hentes de seneste nyhedsbulletiner fra Zagreb og Beograd ind i stuerne. For Stefan betyder nyanskaffelsen en mærkbar ændring i hverdagen. Selvom han skal møde klokken 6 på Stålvalseværket går han ikke i seng før klokken 24, hvor TV-Zagreb sender nyheder.

Også på den fælles arbejdsplads, Stålvalseværket, sætter krigen spor: »Vi arbejdede sammen indtil krigen brød ud. Både kroater og serbere. Så sluttede det. Det var ligesom en bombe der faldt ned. Alle gik hver sin vej. Vi holdt op med at spise sammen. Det var jo umuligt ikke at snakke om Kroatiens ret til selvstændighed. På TV kunne du hver aften se hvad der skete dernede«, forklarer Stefan.

I november 1991 besøger Stefan for sidste gang Den Jugoslaviske Forening. Der holdes møde om nødhjælp til serbere i den krigsramte del af Kroatien. Flere ministre fra regeringen i Beograd er mødt op. Under mødet tager Stefan notater. Det støder enkelte mødedeltagere så meget, at de kalder Stefan »en spion« og vil have ham smidt ud.

På husmurene rundt om i Frederiksværk males flag i rødt, hvidt og blåt. De samme farver som det jugoslaviske flag, men uden den røde stjerne. Det er det serbiske flag. På skolerne ses det serbiske skjold, et kors med fire kyriliske s'er. På gaden og arbejdspladserne hilser mange serbere og kroater ikke længere på hinanden.

Det er i denne proces af etnisk reorganisering at ellers stålfaste venskaber opløses fordi den ene er serber, og den anden kroat. Det er også i den proces at de danske jugoslaver ophører med at være jugoslaver, for istedet at betragte sig som borgere i henholdsvis en serbisk og kroatisk stat. De kan – med deres egne ord – »aldrig blive Jugoslaver igen«.

Stefan i kroaternes nuværende klubhus på Strandvejen, Frederiksværk.

Polariseringen af en etnisk gruppe

Også blandt kroaterne indbyrdes virker krigen igangsættende for en polariseringsproces. Det bliver tydeligt i forbindelse med oprettelsen af den kroatisk forening i Frederiksværk, »Croatia 92«. Blandt fortalerne for oprettelsen af klubben er Stefan.

Kimen til foreningen lægges med det internationale samfunds anerkendelse af Kroatien som selvstændig stat. Ifølge meddelelserne er oprettelsen af foreningen en »naturlig« og »logisk« følge af den politiske anerkendelse. Anerkendelsen gør det med andre ord naturligt og logisk at kroater i Danmark opretter en kroatisk forening (7). Foreningen i Frederiksværk har fra starten modtaget opbakning og økonomisk støtte fra kommunen.

Etableringen af »Croatia 92« synliggør splittelsen mellem kroater. En meddeler forklarer det på den måde: »Der er sket en ændring i byen. Den har polariseret sig mere, altså der er kommet nogle bestemte meninger frem, og det har ligesom provokeret nogle folk fra forskellige grupper. Vi kan ikke snakke med dem! Jeg vil sgu ikke snakke om hvor man køber kanoner. Man er for forskellige, har forskellig tankegang. Vi siger altid: Det ville være lykkeligt, hvis alle er medlemmer af klubben her. Men det skal ikke være for enhver pris«.

De kroater som ikke deltager i klubben i Frederiksværk søger i nogen

udstrækning til Kroatisk Indvandrer Samfund på Islands Brygge i København. Samfundet oprettes i april 1993.

Forskellene mellem de danske kroater viser sig på en række områder. Særligt ytrer det sig ved den forskellige betydning religionen og det nationale tilhørsforhold tillægges: »Der er en del kroater i Frederiksværk, der ikke er medlemmer af foreningen. Det skyldes, at vi har besluttet at klubben skal være åbne for alle nationaliteter og folk der ikke er kroater. Det er altså de folk, der tænker lidt mere radikalt politisk [der ikke er medlemmer af foreningen]. Vi er ikke kede af, at de ikke er medlemmer, for det ville ikke være i klubbens ånd at gennemføre deres tanker. Alle er velkomne, de skal bare overholde vores program, som er, at vi ikke er en etnisk ren klub, og at vi er åbne for alle, som er venligt stillet og alle som respekterer det folkevalgte styre i Kroatien, og som ikke ønsker at vælte regeringen og sender penge til nogen undergrundshær. Vi støtter den folkevalgte regering og forsøger at hjælpe med humanitær hjælp. Vi vil ikke skabe politik i Kroatien, det er politikernes pligt«.

Undersøgelsen blandt de danske kroater understreger, at gruppen på ingen måde repræsenterer en homogen kulturel masse. Det er derfor ikke muligt at beskrive og analysere gruppen i enhedskulturelle termer. Tværtimod har kroaternes indbyrdes forskelle gjort det nødvendigt at søge dybere ind i kontrasterne.

I forsøget på at anskue kroaternes forskellighed har jeg valgt at betragte disse som udtryk for forskellige interesser, for eksempel politiske og religiøse, og livsformspositioner. Mere overordnet bygger det på tanken om at en stat har brug for forskellige livsformer, der hver især kan varetage forskellige funktioner, der kan sikre statens overlevelse.

Trods forskellen i livsformer opfatter kroaterne sig som borgere i samme stat. De er kroatiske statsborgere. Men fordi individet er del af en etnisk gruppe og et fælles statsprojekt betyder det ikke at hun eller han deler liv med gruppen. Det er en vægtig pointe, der sætter brugbarheden af monokulturelle studier på spil.

National og etnisk mobilisering

I det foregående har jeg tegnet konturerne af hvordan de danske kroater – som følge af den nye kroatiske stats opståen – inddrages i kampen om anerkendelse i det tidligere Jugoslavien. Beskrivelsen rejser spørgsmålet om på hvilken måde etnologien kan beskrive og analytisk forklare opblomstringen af nye nationale og etniske fællesskaber? Det implicerer også spørgsmålet om krig, stat og anerkendelse og krigens betydning for kulturelle mobiliserings- og omformningsprocesser.

Et centralt aspekt er spørgsmålet om national og etnisk mobilisering. Spørgsmålet indtager idag en central rolle i den faglige diskurs, der søger at tolke og forklare det opbrud i nationaliteter, etniciteter og identiteter, der følger i kølvandet på nedbrydningen af territoriale grænser. I den sammenhæng er krigen i det tidligere Jugoslavien blot et enkelt af mange eksempler. Nævnes kan for eksempel også opbruddet i de baltiske lande og krigen i Tjetjenien.

Diskursen tegnes idag kun i mindre grad af etnologisk litteratur (8). Derimod fylder antropologien, de mangefacetterede minoritetsstudier samt de klassiske nationalitetsstudier godt op.

I studierne analyseres etniske mobiliseringsprocesser generelt ved at inddrage tre hovedfaktorer i indkredsningen af etnicitetsbegrebet: etnicitet som en »opfindelse«, der opstår i en tid med knappe ressourcer eller territorium. I denne udlægning udpeges den politiserede etnicitet som et middel til at forene en gruppe af individer i et identitetsfællesskab – det etniske. Herved omformes gruppen til en politisk aktør, der er karakteriseret ved at dele ønsket om at øge den politiske selvbestemmelse. I denne kontekst forklares etnicitetsbegrebet ved at henvise til tanken om en ydre trussel.

I den anden forklaringsmåde illustreres etnicitet som en genopdagelse af en førbevidst identitetstilstand, som »en følelse der vågner op«. Hovedargumentet i sådanne teoretiseringer er at mennesket i tider med tiltagende opsplittet samfundsorden vil søge tilbage til dets etno-kulturelle rødder for at finde et eksistentielt ståsted. Det er en udpræget socialpsykologisk indgang til problematikken, idet kernen i forklaringen knytter sig til tanken om individets behov for kulturelt tilhør og social sammenhæng. I denne klassiske udlægning udfylder etnicitet så at sige de huller, som modernitet og politiske tvangsregimer lægger grunden til, for eksempel blandt kroater i Danmark (se også Gaasholt, 1992).

Endelig forklares etniske mobiliseringsprocesser – for det tredje – som et udtryk for minoriteters mangel på magt, hvilket udløser ønsket om og realiseringen af etniske bevidstgørelsesprocesser (9).

Sat på kort formel forklares skiftet i national og etnisk tilhør som en følelse der vågner i individet, som oplever og tolker omverdenen ud fra sin tilknytning til et folkeligt fællesskab. I dette perspektiv er individet, som del af et folk og som borger i en stat, knyttet til et nationalt fællesskab der kittes sammen ved hjælp af nationale følelser på den ene side, og objektive, genkendelige kulturelle kendetegn som sprog, etnicitet og religion på den anden side.

Tanken om det nationale folk som et fællesskab, hvis medlemmer bindes sammen af en svævende, udefinerlig følelse af national og etnisk samhørighed er også et centralt tema hos de kroatiske meddelere. At denne

følelse er »våget« med krigen er der ligeledes udbredt enighed om. En meddelelse beskriver det rammende på denne måde: »Du vækkes af din nationale bevidsthed, det er som at blive vidende om, bevidst om, hvem du er«. Det er i dette »vakuum« at individet får mulighed for at finde sin identitet, det vil sige søge dybere ind i »bevidstheden om at være kroat«.

Det er dog afgørende at pege på, at forklaringer, der enten knytter nationalt og etnisk tilhør til tanken om individets følelsesmæssige oplevelse af at tilhøre et fællesskab, og/eller til tanken om objektive kendetegn, adskiller individet fra staten. Ved adskillelsen løsrives civilsamfundet – og dermed individet – med andre ord fra det statsprojekt, det er en del af.

I stedet kan det fremhæves, at kroaternes nationale og etniske selvbevidsthed er betinget af staten og dens kamp for anerkendelse. I denne udlægning forudsætter og udvikler stat og kultur gensidigt hinanden.

Appliceres den tanke på den etniske reorganiseringsproces blandt danske kroater dækker processen over en stats kamp for anerkendelse. I kampen danner ideen om den nationale stat, det nationalt homogene folk og den loyale borger (10) de diskursive forudsætninger for en folkelig og militær mobilisering, i dansk sammenhæng ikke udtrykt ved at kroaterne er fysisk tilstedeværende i krigen, men derimod ved at de bidrager til »nationens vel«, for eksempel ved hjælp af indsamling af nødhjælp og penge.

I kroaternes »historiske kamp for overlevelse« angiver fædrelandsbegrebet, på samme måde som begreberne om den loyale borger og det nationale sprog, en grundlæggende diskussion om, hvem der skal have rettigheder i staten. På samme måde kan ideen om statsborgerskab anskues som en diskussion om hvilke rettigheder og pligter et statsborgerskab udløser for en stats borgere. Blandt pligterne træder forsvaret af fædrelandet frem som noget afgørende. Det gælder også for kroaterne – ikke blot de som lever i det tidligere Jugoslavien, men også de mange millioner der lever i emigration rundt om i verden.

De nye minoriteter – en etnologisk perspektivering

Med eksempelstudiet blandt de danske kroater bliver det muligt at anskueliggøre, hvordan kroater i Danmark arbejder for at skabe politisk opbakning om en national sag. I en større sammenhæng kan eksemplet kaste lys over den produktion af midler til at føre krig, der følger i kølvandet på kampen for at sikre en stat suverænitet og uafhængighed.

Blandt jugoslaverne har anerkendelseskampens indbyggede fokusering på nationalitet resulteret i processer af national og etnisk reorganisering. I sådanne mobiliseringsprocesser rives individet med, og tvinges til at vælge side for eller imod et specifikt folkefællesskab. Jugoslaven bliver – med

egne ord – »gjort til det der nationalt bevidste menneske, bliver revet med af det der sker dernede, uden at du ved det« (jvf. note 2). De kan »aldrig blive Jugoslaver igen«.

Ved at anlægge det etnologiske statsperspektiv åbnes der en anderledes mulighed for at forstå, hvorfor gruppen af jugoslaver fra at leve i relativ ro og fordragelighed idag lever skarpt adskilte liv som henholdsvis serbere og kroater. Det gælder ikke blot i det sønderrevne eks-Jugoslavien, men også blandt indvandrere i Danmark.

Hermed vender forklaringen sig mod den udbredte antagelse, der forklarer krigens opståen som et resultat af kulturelle modsætninger, som en kamp om knappe ressourcer (for eksempel økonomiske eller territoriale) eller som en kamp for minoritetsrettigheder.

I stedet rettes blikket mod den proces, hvor den eks-jugoslaviske befolkning inddrages i kampen om anerkendelse i det tidligere Jugoslavien. I denne proces splittes jugoslaverne i etnisk modstående grupper, der mobiliseres i kampene for national selvstændighed.

Det rejser spørgsmålet om de nye minoriteter, der produceres i kølvandet på staternes kamp om selvstændighed. I Kroatien tildeles minoriteterne – som loyale borgere – minoritetsstatus og udpegede rettigheder, for eksempel retten til at dyrke eget sprog. Også blandt kroaterne i Danmark er spørgsmålet om den loyale borger et gennemgående tema, særligt når talen falder på det store serbiske mindretal i Kroatien.

Diskussionen om den loyale borger peger på, at når en stat er i stand til at producere de midler, der kan sikre den som en uafhængig enhed med en selvbestemt kultur, betyder det at staten har mulighed for at reducere etniske modsætninger indenfor statens grænse til en minoritetsproblematik. Det kan også forklare, hvorfor modsætninger mellem majoriteter og minoriteter idag enten udmønter sig i teoretiske og politiske overvejelser om minoriteters væsen og rettigheder, eller realiseres som blodige krige.

I denne udlægning gives stat og krig, og krigens betydning i kulturelle omformningsprocesser en central placering, når man kaster sig ud i spørgsmålet om nutidens mange nationale og etniske konflikter. Ligeledes angiver perspektivet en anden vej i tolkningen af de konflikter, der følger i kølvandet på nedbrydningen af territoriale grænser.

Noter:

1 Den politiske forudsætning for at anerkende Kroatien var kravet om at staten sikrede etableringen af demokrati, sikrede menneskerettigheder samt tog konstitutionelle initiativer til at beskytte mindretal. Sidstnævnte retter sig i stort omfang mod de godt 660.000 græsk-ortodokse serbere, som lever på kroatisk område. 2 Nagel og Dinesen, 1993:22. Republika Hrvatska – Republikken Kroatien – består af 4.760.000 borgere (folketællingen 1991). Fra begyndelsen af 1992 til

begyndelsen af 1993 har Kroatien modtaget over 400.000 flygtninge fra Bosnien. Før krigen var sproget serbo-kroatisk – et fællessprog med to skrevne former, kroatisk (ca. 75 procent) og serbisk (cirka 24 procent). De romersk-katolske kroater udgør det religiøse flertal, mens de græsk-ortodokse serbere udgør det religiøse mindretal i Kroatien. 3 Feltarbejdet udmøntede sig i specialet »Jeg kan aldrig blive Jugoslav igen. – Om nationale og etniske mobiliseringsprocesser i et etnologisk perspektiv«, København, 1995. Det er vigtigt at bide mærke i at undersøgelsen løb af stabelen samtidig med krigen i det tidligere Jugoslavien. Idag lever kroater og serbere »næsten som før«, som en meddeler udtrykker det: »De første år efter krigen ville de [serberne] ikke snakke med kroaterne. Men nu er det næsten som i gamle dage. Men serberne har jo også tabt krigen«. I artiklen har citater, der knytter sig til specialet ikke personhenvisninger, dog med en enkel undtagelse (Stefan). Det skyldes ønsket om at sikre meddelerne anonymitet. 4 Se også Thomas Højrup, 1995. 5 Nagel og Dinesen, 1993:20. 6 Ustasi-bevægelsen er en stærkt højreorienteret kroatisk seperatistbevægelse. I forbindelse med krigen i det tidligere Jugoslavien fandt bevægelsens emblemer igen anvendelse blandt visse militære enheder i Kroatien. 7 Et væsentligt perspektiv i specialet er at vise at det internationale samfunds anerkendelse af en stat kan betragtes som et middel i relation til statsdannelse. At klargøre den pointe mere sammenhængende ligger imidlertid udenfor rammen af denne artikel. 8 Frederik Barths »Ethnic Groups and Boundaries« (1969) gav startskud til den etniske forskning, eller »eticitets«-forskningen. I 1970-erne ekspanderede forskningen om etniske grupper, etnicitet og etniske minoriteter, også blandt etnologerne. Den øgede indvandring, etniske modsætninger og forskellige minoriteters nationale opvågen har formodentlig medvirket til at stimulere etnicitetsforskningen. 9 Der er idag ingen enighed om, hvordan minoritetsbegrebet defineres, hverken analytisk, juridisk eller politisk. Minoriteter er genstandsfelt for forskellige faglige områder med specifikke traditioner og der af følgende vægtninger af forskellige elementer i forhold til definitionen af minoriteter. Med udgangspunkt i empiriske observationer søger forskningen ofte at finde frem til de rette kriterier for afgrænsningen af en gruppe som en minoritet. Blandt de kriterier der hyppigst indgår i definitionerne er det subjektive tilhør overfor, eller i kombination med det objektive, genkendelige tilhør. Også ideen om at en gruppe kan betragtes som en minoritet, når den befinder sig i en asymmetrisk magtrelation til en majoritet, det vil sige i en diskriminationsrelation, vinder frem (se for eksempel Hvenegård-Lassen, 1996). I denne udlægning skaber forskelle mellem majoritet og en minoritet ikke i sig selv minoritetsgrupper. Det er først når forskellene bliver udgangspunkt for forskelsbehandling (diskrimination) at der er tale om en majoritets-minoritetsrelation. 10 I samtalerne med kroaterne er spørgsmålet om »den loyale borger« et gennemgående tema, særligt når talen falder på det serbiske mindretal i Kroatien. Undersøgelsen peger på, at den loyale borger – i store træk – er en person, som ikke har vendt sig mod det kroatiske folkefællesskab ved for eksempel at deltage i serbisk krigsførsel. Af den kroatiske stat tildeles den loyale borger minoritetsstatus og udpegede rettigheder, for eksempel retten til at dyrke eget sprog.

Litteratur:

Gaasholt, Øystein: Etnisk konflikt, tidsskriftet *Politica*, nr. 4, 1992.

Hansen, Dorthe Vejen: Jeg kan aldrig blive Jugoslav igen. – Om nationale og etiske mobiliseringsprocesser i et etnologisk perspektiv, København 1995, upubliceret sektion.

Hvenegård-Lassen, Kirsten: Grænseland. Minoriteter, rettigheder og den nationale idé, Det Danske Center for Menneskerettigheder, 1996.

Højrup, Thomas: Omkring livsformsanalysens udvikling, Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet, 1995.

Nagel, Allan og Dinesen, Thomas: Krig, månedsbladet *Press*, nr. 89, 1993.

Summary:

I can never be a Yugoslav again

In 1991 war erupted in the former republic of Yugoslavia. In Denmark we watched the war unfold on TV in all its bloody and incomprehensible horror. In the industrial town of Frederiksværk in Northern Zealand the war gave rise to a process that divided the town's 700 Yugoslav residents along national, ethnic and cultural lines. Before the outbreak of war the Yugoslavs themselves did not attach any greater importance to their national or ethnic differences. Serbs, Croats and Muslims alike interacted socially in the Yugoslav Club. But the war in their former homeland caused a dramatic shift. Friendship and cooperation ceased merely due to the fact that one had Serb and another Croat ancestors. By observing daily life among the Danish Croats during the period leading up to outbreak of the war, and during the war the article provides both a description of the national and ethnic change among Yugoslavs in Denmark, and it attempts to place the empirical observations within a larger context where emphasis is placed on the issue of ethnology's role in interpreting the emergence of new nations and ethnic communities. Central issues are concepts like the state, war and culture, and the significance of war in the process of cultural transformations.

Kollektivhuset Høje Søborgs kollektive islæt

Af Lene Skodborg

I 1951 stod Kollektivhuset Høje Søborg klar til indflytning på Søborg Torv i Gladsaxe Kommune. Det er ikke noget helt almindeligt byggeri, umiddelbart kunne det lige så godt være hotel som etageejendom med selvstændige lejligheder. Det er en bybyggelsestype med begrænset selvstændigt boligareal og areal udlagt til faste funktioner. Bebyggelsen kaldes også et servicehus og i 1996 fejredes 45 års jubilæum. Dette var ikke alene en årsdag for indvielsen af bebyggelsen. Det var også en markering af, at de kollektive funktioner stadig er i brug og gør Høje Søborg til en særlig boform inden for dansk arkitektur.

Ideen med kollektivhuse er dog ikke udelukkende et dansk fænomen. Den har haft interesse både i andre europæiske lande og i USA. Med forskellig udformning og sigte er kollektive bebyggelser blevet opført, men de kollektive funktioner er ofte blevet afviklet efter en kortere eller længere periode. Som begrundelse er gerne blevet givet psykologiske forklaringer, så som manglende erkendelse af behov eller besiddelse af en konservativ indstilling (1).

Det er således usædvanligt, at Høje Søborg i dag fungerer som kollektivhus. Ved en etnologisk undersøgelse foretaget i bebyggelsen i begyndelsen af 1990'erne, blev anlagt en kulturel synsvinkel på brugen (2). Den afslørede, at der havde været skiftende opfattelser af kollektivhusets idé, som bundede i beboernes livsstil. Netop gennem fornyelse af det kollektive islæt og gennem en stadig fornyelse af de faste funktioner, er Høje Søborg blevet bevaret som kollektivhus.

Kollektivhusets udviklingslinier

Kollektivhuse er alt efter den bagvedliggende idé blevet kaldt familiehoteller og kategoribebyggelser som fx studenterkollegier og ældrekollektivhuse. Kollektivhuse opført inden for det funktionalistiske program begrænser sig til perioden fra omkring 1930 til omkring 1970. Kollektivhuset Høje Søborg hører således til i denne periode.

Kollektivhuse opførtes som etagebebyggelser. Høje Søborg ved indvielsen i 1951. I dag står bebyggelsen uændret.

Ifølge arkitekturhistorikeren Leonardo Benevolo er kollektivhusene inspireret af 1800-tallets utopiske samfund, udformet på baggrund af et socialt, politisk eller religiøst sigte som reaktion på den industrielle revolution. Samfundenes levevis afspejlede sig i den fysiske udformning, hvor en centralbygning rummede fælles køkken, spisesal, skole, lokaler til pasning af mindre børn og opholdsrum. I tilstødende bygninger var indrettet rum til beboelse. Hjemmets arbejdsfunktioner var således rationaliseret for at frigøre tid til produktion.

Til 1900-tallets kollektivhuse er ikke knyttet produktion, men et ønske om rationalisering af og aflastning fra de huslige opgaver. Med forskellig vægtning indgår spise-, portner-, vaskeri- og rengøringsordning samt børnepasning i alle former for kollektive bebyggelser.

Omkring århundredeskiftet opførtes familiehoteletter i USA og Storbritannien for med små midler at opnå en vis service, uden derved at ændre beboernes levevis. Anderledes forholdt det sig i det nye Sovjetunionen, hvor opførelse af kollektivhuse i 1920'erne blev indarbejdet i de første femårsplaner. Hensigten var både at frigøre arbejdskraft og afhjælpe bolignød, men ikke mindst at afskaffe det borgerlige familiebegreb bl.a. gennem kollektiv børnepasning.

I 1930 afholdtes en stor arkitekturudstilling i Stockholm, hvor kollektivhusideen blev præsenteret med inspiration fra både USA og Sovjet. Arkitekten Hans Erling Langkilde kalder udstillingen starten på nordisk funktionalisme, og at kollektivhuset ved den lejlighed blev funktionalismens flagskib.

Sociologerne Claes Caldenby og Åsa Walldén ser interessen for kollektivhuse i sammenhæng med periodens ændringer i erhvervslivet, hvor stillinger inden for de tertiære erhverv bl.a. blev besat af middelklassens kvinder. Samtidig blev hushjælp svær at skaffe. Den politiske, særligt socialdemokratiske, indstilling var dog, at kvinderne skulle forblive i hjemmet for at undgå opsplitning af familierne.

Kulturradikale, bl.a. psykologen Alva Myrdal og arkitekten Sven Markelius, fremsatte sociale programmer, der både kvalitativt og kvantitativt skulle forbedre arbejderfamiliernes vilkår og indføre fritid for kvinder bl.a. for at imødegå det faldende befolkningstal. De mente, at kollektivboform, herunder også kollektiv børnepasning, gav ubemidlede samme muligheder for aflastning som de velstillede.

Man ville opnå individualisme gennem kollektiv teknik. Markelius stod bag det første funktionalistiske kollektivhus, Johan Ericsonsgatan, opført i 1935 i et mondænt kvarter i Stockholm. Det bestod af 57 lejligheder, restaurant, som også var åben for gæster uden for huset, portner-, rengørings- og vaskeriordning samt børneinstitution. I de følgende år opførtes en række

større og mindre kollektivhuse i Sverige, som dog fortrinsvis blev beboet af en akademisk middelklasse.

Det danske familiekollektivhus

I Danmark fandtes spredte eksempler på kollektivhuse såsom skoleforstander Fichs kollektivhus for arbejdere på Frederiksberg opført 1904, og Kliniktegården i Århus opført 1936 for en mere velhavende gruppe. Inspirationen til det socialt-funktionalistiske kollektivhus kom fra Sverige bl.a. undersøgt af civilingeniør Bent Waagensen og Jenny Rubin.

Waagensen blev tilknyttet Boligministeriets undersøgelse af hjemmene, der førte til Betænkningen: »Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde«, som udkom i 1954. Det konkluderedes, at rationalisering opnåedes gennem industriel overtagelse af opgaverne, børneinstitutioner og fælles anlæg samt rationalisering af hjemmene. Kollektivhuset anbefaledes kun til enlige og familier, der ellers ville have holdt hushjælp.

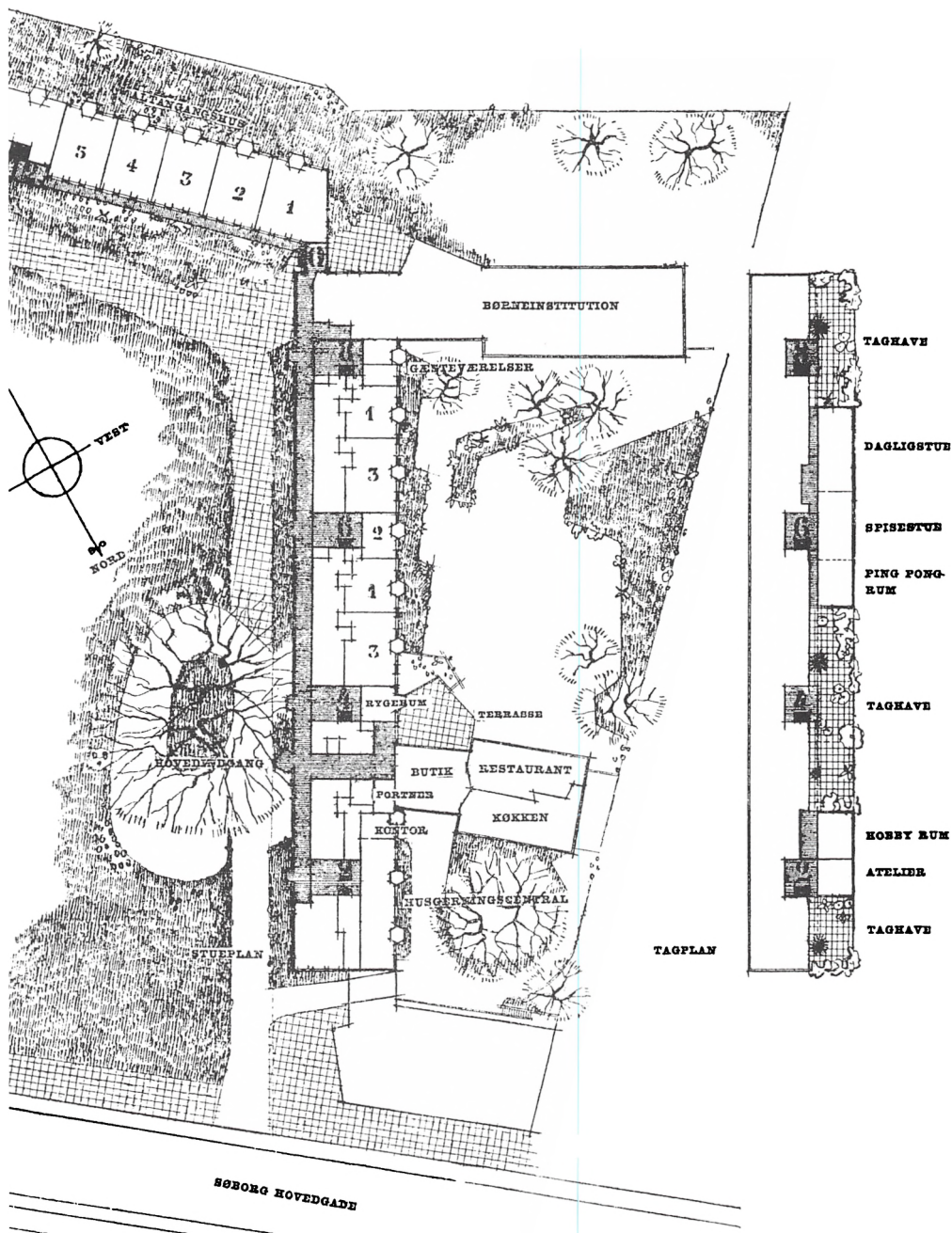
Udvalget havde kontakt til kvindeorganisationerne, der sammen med Arkitektforeningen i 1950 afholdt udstillingen »Kvinde og Hjem« over temaet rationalisering af hjemmet. Dansk Almennyttigt Boligselskab af 1942, DAB, anbefalede deres projekterede bebyggelser Søgården eller Sorgenfrivang til »hjemmekvinden«, og til »udekvinden« Søndergårds Park eller Høje Søborg, hvor der var størst mulighed for aflastning.

DABs tekniske direktør, arkitekten Erling Knudsen, arbejdede progressivt for et kollektivhusprogram, der bestod af servicefunktioner, sociale funktioner og kulturelle funktioner. Derved kunne beboerne opnå størst mulig aflastning og trivsel. DAB opførte kollektivbebyggelser i Københavnsområdet og kom til at repræsentere det danske familiekollektivhus over en 25-årig periode (3).

Den samfundsmæssige udvikling i Sverige og Danmark forløb både før og efter 2. Verdenskrig parallelt. Kulturradikale ville imødekomme forandringerne med kollektivhuset og dets integrering af funktioner. Fra politisk side ønskedes udbredelse af enfamiliehuset samt kvartersvis udlæggelse af butiks- og serviceanlæg.

Kollektivhuset Høje Søborg

Høje Søborg opfattes i almindelighed som det første kollektivhus i Danmark, netop fordi det er projekteret ud fra Knudsens program (4). Forestillingen understøttes af, at DAB forud for opførelsen besøgte svenske kollektivhuse og blev inspireret af Kollektivhuset Johan Ericsonsgatan (5). Høje Søborg etableredes som et service-hus, hvor kvinden blev aflastet for

Stregtegning over Høje Søborg fra 1951. Bebyggelsens disponering er i dag med få undtagelser den samme.

huslige pligter, og beboerne opnåede trivsel gennem benyttelse af de disponible lokaler.

Høje Søborg opførtes inden for dansk funktionalistisk formsprog af arkitekterne Poul Ernst Hoff og Bennet Vindinge som et 5 etagers rødstensbyggeri med paterregang, der forbinder de fem opgange, som både har elevator og trapper. Ved indvielsen hørte til kollektivhuset 124 lejligheder spændende fra 1-værelses med kogeniche på 28 kvm. til 3½ værelses med køkken på 82 kvm. Ca. halvdelen af arealet var udlagt til fællesanlæg og af servicefunktioner fandtes en reception, hvortil var knyttet telefoncentral, rengørings-, vaskeri-, bud- og babysitterordning. Restauranten kunne benyttes af beboerne og deres gæster og tilbød både morgenmad, frokost og aftensmad. Man kunne ligeledes købe madpakker eller delvist færdiglavede middagsretter. Restauranten havde nært samarbejde med butikken, hvor man kunne købe almindelige dagligvarer. Beboerne betalte for servicen gennem en kollektivafgift, mens der for rengøring, vask og restaurant betales separat. Ved indvielsen var ansat 21 personer til varetagelse af funktionerne.

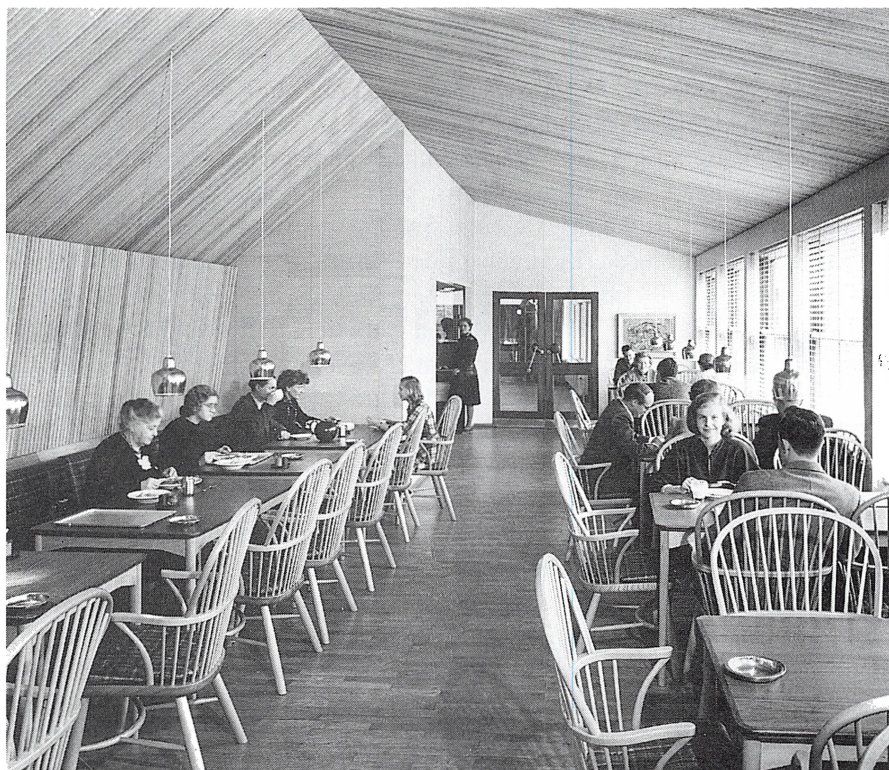
Af sociale funktioner fandtes i bebyggelsen et børnehus med vuggestue, børnehave og fritidshjem, som blev drevet af Gladsaxe Kommune med lige adgang for alle kommunens borgere.

De kulturelle funktioner blev tilgodeset gennem disponible lokaler, der kunne benyttes som en lejlighedsvis udvidelse af boligen. Som det fremgår af stregtegningen indrettedes på tagetagen selskabslokaler, atelier, hobbyrum og taghaver. I stueetagen var indrettet to gæsteværelser, mørkekammer, barnevognsrum og rygerum. I kælderen blev indrettet motionsrum, cykel- og pulterrum. Desuden lå vaskeriet i kælderen og kunne frit benyttes af beboerne.

I udformningen af bebyggelsen blev lagt vægt på en integrering af bolig og fælles faciliteter, således at byggeriet umiddelbart fremstår som et hotel med foyer, reception og restaurant for dernæst at afsløre de selvstændige lejligheder. Fra begyndelsen var der interesse for bebyggelsen. I 1952 præmierede Gladsaxe Kommune byggeriet, og mange studiegrupper har gennem årene besøgt det.

Rationel kollektivism

Fra DAB's side var man opsat på, at deres første familiekollektivhus skulle fungere efter idéprogrammet. Derfor blev beboerne visiteret forud for indflytningen via en dispensation fra boligloven, som stadig anvendes i dag. Derved sikredes, at beboerne benyttede de kollektive funktioner, og at alle voksne havde erhvervsarbejde. Beboergruppen sammensattes i højere

Restauranten var en rationel spiseordning for beboerne. Den er stadig møbleret med samme funktionelle indretning som i 1951.

grad ud fra et ønske om at bo kollektivt end ud fra det sociale sigte, som lå bag de svenske kollektivhuse.

Den franske sociolog Pierre Bourdieu har undersøgt forskellige livsstiles måder at fremhæve deres egenart, habitus, på. Han skelner løseligt mellem økonomisk og intellektuel elite, bred middelklasse og en folkelige gruppe, som viser egenart ved distinktioner af tydelige træk og adskillende træk. I samspillet med andre livstile påvirkes disse, og egenarten bliver til livstilens praksis. En livsstil søger råderet over bestemte levemåder og genstande, når disse efterstræbes af andre livsstile sker en kulturel udvanding, og livsstilen vil søge nye distinktioner. Gennem denne dynamik opnås både dominans og forandring. I den kulturelle kamp skaber eliten rammer, som middelklassen efterstræber, mens den folkelige gruppe ud fra resourcemæssig knaphed må skabe egne rammer.

Disse forhold afspejles i Høje Søborg ved, at de første beboere var en

intellektuel elite, der ønskede en eksperimentel boform, som udtrykte deres kulturradikale forestillinger. Beboerne delte således ideologisk opfattelse med bygherren, DAB, og betegnes i Betænkning nr. 57 som yngre kontorfolk og embedsmænd. Blandt de 223 beboere, hvoraf 38 var børn, fandtes f.eks. civilingeniøren Bent Waagensen og tandlægen og forfatteren Leif Panduro med deres familier.

Beboerne kalder i daglig tale Høje Søborg for Huset, og i benyttelsen af de faste funktioner og særligt gennem de uformelle relationer afsløres deres opfattelse af det kollektive.

De faste funktioner blev fra starten benyttet af denne beboergruppe. Gladsaxe Kommune var under udbygning til bykommune og havde omkring 1950 kun et begrænset antal butikker. Derfor var spiseordningen til sikring af restaurantens økonomi, hvor hver beboer over 8 år månedligt skulle aftage 20 middagsboner, i disse år faktisk overflødig. Beboerne aftog gennemsnitligt 15-20 % flere middagsboner om måneden. Større børn spiste selv i restauranten, når de var alene hjemme. Mens det var almindeligt, at børnefamilier hentede middagen og spiste i egen lejlighed. Spiste man i restauranten, var man i reglen omklædt.

Motivationen lå i den aflastning fra indkøb og tilberedning af mad, man dagligt opnåede, for menuernes sammensætning var der megen utilfredshed over. Ved en spørgeskemaundersøgelse gennemført i 1952 opnåede restauranten kun 1,4 point ud af 5 mulige, mens butikken fik 2,7 point. Kritikken af de to funktioner var stort set enslydende. Beboerne ønskede menuer med inspiration fra det franske køkken samt grøntsager. Blandt butikkens udvalg ønskede man franske oste og flere grøntsager. Arbejdstiden var i 1950'erne gennemsnitlig 48 timer ugentligt, og det forventedes, at kvinden havde ansvaret for hjemmet. Derfor blev særligt Høje Søborgs udearbejdende kvinder sparet for ugentlig rengøring og vask ved benyttelse af receptionens tilbud om service og vaskeri- og rengøringsordning. Mange afhentede varer efter butikkens lukketid i receptionen, afleverede børnetøj om morgenen, som kunne afhentes nyvasket samme dag og fik besørget ærinder af buddet.

Alle var dog ikke tilfredse og gav receptionen 2,8 point, mens rengøringsordningen fik hele 3,5 point. Det første år var 3 af de 5 rengøringsassistenter dog blevet udskiftet, og telefoncentralen gav et stort økonomisk underskud. Økonomien har fra starten balanceret på en knivsæg, men de første knap 20 år bevaredes det skildrede serviceniveau.

Beboernes uformelle brug af Huset afslører, under hvilke former de var interesseret i at involvere sig med andre beboere. I spørgeskemaundersøgelsen gav beboerne selskabslokalerne den bedste karakter hele 4,6 point. Selskabslokalerne blev hyppigt udlejet til private fester og sammenkomster.

Som et formelt forhold kan nævnes, at lejerforeningen fra starten var

aktiv. Beboerne havde valgt en anderledes boform, og de ønskede indflydelse på denne. De disponible lokaler benyttedes af beboerne på en uforpligtende måde. Der blev oprettet en tv-forening og indrettet tv-stue i hobbyrummet på tagetagen, i stedet indrettedes hobbyrum i kælderens. Beboerne stod ligeledes bag køb og opstilling af et »ping-pongbord« i motionsrummet. Det var nyt at se tv og spille bordtennis i 1950'erne, og det blev distinktioner i beboernes livsstil.

En beboer, der var ansat ved Wilhelm Hansens musikforlag, engagerede musikere til klassiske musikaftener afholdt i selskabslokalerne, som var velbesøgte blandt beboerne. I week-enden deltog mange i lørdags- og søndagsfrokosterne. Det var så markant et træk, at frokosterne bibeholdtes, da man i 1969 afskaffede morgenmads- og frokostservering. Som helhed blev det almindeligt at mødes uden for boligerne til arrangementer, i restauranten eller i rygerummet.

Ikke alle beboere deltog i arrangementerne, men alle anerkendte en fælles forestilling af det kollektive. Denne afspejler ikke hele virkeligheden i Huset, men det billede beboerne skabte af Huset og omgangsformen. De første ca. 20 år blev det kollektive islæt domineret af en intellektuel livsstil, som afspejlede en rationel kollektivism. De faste funktioner anvendtes i overensstemmelse med DAB's idéprogram, og i de uformelle relationer involveredes kun den enkelte beboers tilstedeværelse.

Social kollektivism

Dominans udtrykkes også gennem kvantitative forhold. I 1965 var kravet om erhvervsarbejde blevet ophævet. Der boede i Høje Søborg 133, der karakteriseredes som tjenestemænd, foruden 20 selvstændige, 11 husmødre og 3 arbejdere. Der var ialt 38 børnefamilier. Den sociale sammensætning ændredes yderligere de følgende år, hvor der skete en stor fraflytning særligt blandt børnefamilierne, for hvem parcelhuset var blevet en attraktiv boform. Beboerne blev nu en bred middelklasse af funktionærer og håndværkere, som havde fattet interesse for kollektivhuset.

I begyndelsen af 1970'erne begrænsedes Høje Søborgs faste funktioner p.g.a. økonomisk underskud. Man imødegik den teknologiske udvikling og ændrede de økonomiske forhold ved at nedlægge tidssvarende funktioner og omlægge de urentable. Udbygget butikgrundlag i Gladsaxe Kommune, nedsættelse af arbejdstid, opblødning af mænds og kvinders arbejdsområder og teknologisk udvikling inden for vask og rengøring havde gjort aflastning mindre påkrævet.

Morgenmad og frokostordning var bortfaldet og i 1973 lukkede køkkenet og butikken. I stedet blev den daglige middagsmad bragt udefra, og hver

En velbesøgt foredragsaften midt i 1980'erne var en social begivenhed for beboerne.

beboer skulle aftage 15 middagsboner månedligt. Receptionen varetog stadig servicefunktioner, men rengørings- og vaskeriordning bortfaldt i slutningen af 1960'erne. I 1973 nedlagdes telefoncentralen, og alle lejligheder fik direkte telefonforbindelse. I stedet etableredes kiosksalg ved receptionen. I alt blev antallet af ansatte reduceret til omkring ti, og de ledige lokaler blev inddraget til nye formål bl.a. en opholdsstue i butikens lokaler. Opholdsstuen erstattede rygerummet, der blev indrettet som spisestue til små selskaber. I opholdsstuen samles ofte beboere over en øl og en snak. De ældre beboere mødes ligeledes her i en hyggeklub til en kop kaffe og blødt brød en eftermiddag ugentligt.

Den nye beboergruppe prægede i løbet af 1970'erne det kollektive islæt med et socialt indhold – en social kollektivism. De opfattede den intellektuelle beboergruppes brug af Huset som hotelpræget. Mange anså nu kollektivhusets idé for at være muligheden for at komme hinanden ved, og gennem de faste funktioner at opnå social kontakt. Nogle så receptionens opgave som en støttefunktion for den overvægt af ældre beboere, som er kommet i løbet af årene, og som kioskfunktion. Denne opfattelse underbygges bl.a. af et afkrydsningssystem, hvor ældre som en tryghed hver morgen kan

melde sig til personalet. De ældre benytter ligeledes jævnlige budordningen. Beboerne har således tilføjet de faste funktioner et socialt element.

Med etableringen af beboerdemokratiet i 1970'erne blev oprettet en afdelingsbestyrelse, der i 1973 nedsatte et trivsels- og et kulturudvalg til planlægning af sociale og oplysende arrangementer og oprettede et beboerblad »Kommunikation« til viderebringelse af information.

Musikforeningen ophørte og tv-foreningen blev nedlagt, da de fleste havde fået eget tv. Til gengæld etablerede beboerne klubber. Billardklubben blev som den første startet i 1977, og indrettede sig i nogle ledige lokaler i kælderen. Her er både bar og billard, og klubben arrangerer fester og turneringer. Nogle ældre beboere mødes fast flere eftermiddage om ugen for at spille billard sammen. Ejendomsbestyrelsen, som har bopælspligt, var blandt ophavsmændene, og han har ligeledes stået bag sangaftener, hvor han har spillet på elorgel, og beboerne synger med fra sanghæfter, som de selv har produceret.

Der har ligeledes været klubber for batik, syning, bridge og vinfremstilling, hvor en beboer har ledet holdene af interesserede beboere. Klubberne har holdt til i de disponible lokaler, der har været mest egnede til formålet. Bridgeklubben holder således til i tv-rummet.

Denne middelklassegruppe har efterstræbt en elitær livsstils kollektive boform, men har givet den et kulturelt indhold, som er i overensstemmelse med deres egen livsstil. Dette kan sættes i sammenhæng med Kollektivbyen Carlsros beboere, som altid har været præget af en bred middelklassegruppe, og hvor man fra starten oprettede sociale klubber. Det kollektive islæt i Huset ændredes i løbet af 1970'erne til at udtrykke en social kollektivism, hvor de faste funktioner skulle fremme samvær mellem beboerne. Middelklasselivsstilen lagde mindre vægt på aflastningen, og søgte social kontakt ved på eget initiativ at oprette og lede klubber.

Visionær kollektivism

Boligstandarden har ændret sig siden Høje Søborgs opførelse, og med dets forholdsvis små lejligheder er bebyggelsen ikke attraktiv for familier. Omkring 1990 boede ca. 10 børn i Høje Søborg, og det samlede beboerantal var faldet til omkring 180.

Husets afdelingsbestyrelse ønsker både at bevare de kollektive funktioner og at skabe en større aldersspredning ved brug af visitationsretten. Gennem 1980'erne er kollektive boformer for ældre f.eks. olle-koller blevet diskuteret hyppigt. Der har dog også været interesse for de aflastende muligheder, kollektive boformer kan give de erhvervsaktive. I Høje Søborg er igen flyttet beboere med en intellektuel baggrund ind, således at beboergruppen nu

Høje Søborgs 40 års fødselsdag i 1991, som beboerne fejrede med et stort arrangement, der bl.a. bød på hornmusik og fest.

har en mere blandet social sammensætning, hvilket afspejler sig tydeligst i de uformelle relationer.

Restauranten blev i 1989 forpagtet af en kok efter kritik over den udefra leverede mads kvalitet. Køkkenet er igen åbnet i Høje Søborg, og dette har givet større fleksibilitet. Antallet af middagsboner beboerne skal aftage, er blevet gjort afhængigt af lejlighedernes størrelse. Alle er dog ikke begejstrede for madordningen, og nogle forsøger at videresælge bonerne. Ca. halvdelen af beboerne spiser dog dagligt i restauranten, hvor hverdagspåkledning nu er almindeligt. Ældre og syge kan få bragt maden hjem i deres lejlighed. Receptionen varetager nu som tidligere servicefunktioner og kiosksalg, men sørger også for kaffe og aviser i opholdsstuen, der betales over kollektivafgiften. Mange beboere får dagligt en snak og en kop kaffe, mens de læser avisen. I kiosken kan købes på kredit, som betales samtidig med huslejen. Efter omstruktureringen i begyndelsen af 1970'erne har Høje Søborgs økonomi kunnet balancere.

Der bliver til stadighed oprettet nye klubber blandt beboerne med et socialt eller hobbybetonet sigte. Husets fødselsdag fejres med et heldagsarran-

gement, som i løbet af 1980'erne er blevet et tilløbsstykke. Det starter gerne med morgenmad og udendørs arrangementer om dagen, efter et hvil fortsættes med fest om aftenen i selskabslokalerne.

Afdelingsbestyrelsen er fortsat aktiv. Trivsels- og kulturudvalgene er nu slået sammen til et. Midt i 1980'erne skete et formandsskifte. Den afgående formand havde boet i Høje Søborg siden 1959, og den ny formand var flyttet ind i 1972. Formandskiftet kan illustrere, at forandring gerne er sket indefra og over en længere periode. De to formænd repræsenterer således henholdsvis den sociale kollektivismen og den nye kollektivismen, der kan betegnes visionær.

Forestillingen om en visionær kollektivismen har også relationer til den nye beboergruppe. I 1990 gennemførte afdelingsbestyrelsen en målsætningsdag for at identificere ønsker og muligheder for anvendelsen af Høje Søborg. Dette har bl.a. ført til, at man årligt afholder »Husets dag«, hvor man gennem samvær med andre beboere vedligeholder bebyggelsen, og derved kan spare på udgifterne. Til glæde for børnene har afdelingsbestyrelsen ydet tilskud til, at nogle børnefamilier har etableret en legeplads i baghaven, hvor leg tidligere ikke var tilladt.

Kulturelt set ligner den nye beboergruppe den rationelle kollektivismens livsstil. Beboerne har ligeledes begrænset tid til rådighed og søger ikke samværsformer gennem sociale klubber eller hobbies, men gennem målrettede aktiviteter. Boligerne anvendes fortrinsvis til privatlivet, mens samvær med andre beboere foregår i de disponible lokaler. Har man overnattende gæster lejer beboerne gerne gæsteværelserne. Det kollektive islæt er i disse år under forandring til et visionært, der udtrykkes gennem personligt engagement og arbejdsindsats for at bevare Høje Søborg som kollektivhus med dets aflastende funktioner.

Afrundning

Den italienske semiotiker Umberto Eco skriver om arkitektur, at denne må besidde primære variable funktioner og åbne sekundære funktioner. Derved kan disse erhverve nyt indhold gennem en berigelseskode og få gyldighed over en længere periode. Yderligere lægger han vægt på, at der i udformningen må gives plads til et kulturelt element. I Høje Søborg har man netop gennem de mange disponible lokaler og den overordnede udformning givet mulighed for, at bebyggelsen kan udnyttes på forskellig vis og derved bidrage til, at den stadig idag kan fungere som kollektivhus.

Der opføres ikke længere kollektivhuse. Kollektivhusideen blev til i en historisk periode, hvor man besad en fremskridtstro, som ikke er blevet indfriet. Blandt kategorikollektivhusene findes en række bebyggelser, som fun-

Receptionen blev i 1951 kaldt kollektivhusets hjerte. Den har fortsat en central placering i beboernes visioner for Høje Søborgs fremtid.

gerer fordi beboerne har brug for de specielle funktioner, der tilbydes. I familiekollektivhuset har den teknologiske udvikling overflødiggjort mange faste funktioner, fordi de er blevet mindre tidskrævende. Den generelle nedsettelse af arbejdstiden gør også aflastning mindre nødvendig, og ligestillingen har medvirket til, at kvinden ikke udelukkende har ansvaret for hjemmet, som man gik ud fra i 1950'erne. Den økonomiske belastning fra pris- og lønudvikling samt skattetryk har ligeledes haft indflydelse på nedlæggelse af de faste funktioner.

I Kollektivhuset Høje Søborg har man bevaret det oprindelige idéprogram, fordi benyttelsen af Huset til stadighed er blevet tilpasset ydre omstændigheder og beboergruppernes livsstil. Gennem tiden er det stramme funktionalistiske idéprogram blevet nedtonet og indskrænket, mens beboernes egne ideer er blevet fremtrædende.

DAB har gennem opretholdelse af visitationsreglen og spiseordningen sikret, at beboerne til stadighed har haft en interesse i at bo kollektivt samt sikret restauranten et økonomisk grundlag. Disse forhold har været medvirkende til, at de faste funktioner stadig fungerer.

Det er dog i sidste ende beboergrupperne, der har fået Høje Søborg til at fungere som kollektivhus ved at etablere et fælles kollektivt islæt. Forskellige livsstile har i skiftende perioder domineret dette islæt. Den intellektuelle livsstil etablerede en rationel kollektivism, middelklasselivsstilen etablerede en social kollektivism og den nye intellektuelle livsstil etablerede en visionær kollektivism, som hver på deres måde har indføjet kollektivhuset i deres livsstile. Det er gennem denne dynamik, at det oprindelige idéprogram er blevet bevaret, og Kollektivhuset Høje Søborg fungerer.

Fotografier er venligst udlånt af Dansk Almennyttigt Boligselskab og Strüwing Foto.

Noter

1 Denne anskuelse anlægges bl.a. af civ.ing. Bent Waagensen i hans artikel »Svenske Familiekollektivhuse« udkommet i Arkitektens Månedshæfte 1947 s. 9-24. 2 Mit feltarbejde i Kollektivhuset Høje Søborg blev udført i perioden 1990-91. Det bygger på interviews, deltagerobservation og brug af skriftlige kilder. Feltarbejdet indgik i min magisterafhandling i Europæisk Etnologi: »Kollektivhuset Høje Søborgs baggrund og udvikling«. 3 Disse kollektivhuse er Kollektivhuset Høje Søborg i Gladsaxe 124 boliger, Carlsro i Rødovre 900 boliger, Sorgenfrivang II i Lyngby 400 boliger opført i 1950'erne. I 1960'erne opførtes Værebropark i Gladsaxe 1327 boliger, Grantofte i Ballerup godt 1400 boliger og Ådalsparken i Hørsholm 700 boliger. 4 Høje Søborg beskrives jævnlgt i aviser og skriftligt materiale som det første af sin slags. Blandt beboerne i kollektivhuset genfindes denne opfattelse ligeledes. 5 En projektgruppe rejste i 1950 til Sverige og bestod af arkitekt Bennet Vindinge, direktør Erling Knudsen, Karen Sabroe og magister Grethe Forchhammer.

Litteratur

Arkitektens Månedshæfte: 12 1952.
Arkitektens Månedshæfte: 18 1967.
Benevolo, Leonardo 1973: Den moderna stadsplaneringens uppkomst. Stockholm.
Betænkning nr. 57 1954: Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde. København.
Bourdieu, Pierre 1986: The Distinction. London.
Caldenby, Claes & Åsa Walldén 1979: Kollektivhus, Sovjet och Sverige omkring 1930. Stockholm.
DAB information 11. årgang nr. 2 okt. 1992.
Eco, Umberto: Den frånvarande strukturen. Stockholm.
Hiort, Esbjørn red. 1950: Håndbog for Kvinde og Hjem. København.
Kommunikation, Jubilæumsnummer juni 1976.
Millech, Knud 1951: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950. København.
Langkilde, Hans Erling 1970: Kollektivhuset – En boligforms udvikling i dansk arkitektur. København.
Spørgeskemaundersøgelse udført af DAB 1952.
Vestbro, Dick U. 1982: Kollektivhus från enkökshus till bogenmenskap. Stockholm.
Waagensen, Bent 1947: Svenske Familiekollektivhuse. In: Arkitekten Månedshæfte: 9-24 + 106-108.
Waagensen, Bent & Jenny Rubin 1949: Kollektivhuset og dets forudsætninger. København.

Summary

The communal element of Kollektivhuset Høje Søborg

Kollektivhuset Høje Søborg was built in 1951 on the basis of a comprehensive concept of service as well as social and cultural functions.

Collective housing with services has been constructed over a fairly long period of time with various goals in mind. Høje Søborg is a functionalistic block of service flats. The establishment of functionalistic service flats began in Sweden in the 1930s and continued in Denmark in the 1950s.

Høje Søborg is one of few blocks of service flats to have preserved its functions. The tenants have had changing views of the collective concept. The very first group of tenants were intellectuals adhering to the original concept outlined by the builder – Dansk Almennyttigt Boligselskab – namely the opportunity to be relieved from housework and childcare. Through the 1970s the group was increasingly influenced by new tenants with a middleclass lifestyle who used the functions as a means of social contact. Around 1990 yet another new group of tenants caused a revival of the intellectual lifestyle. This group believes that it is possible, through a shared vision and personal endeavour, to preserve the functions and create social contacts.

Kollektivhuset Høje Søborg works on the basis of a communal element which has been dominated by changing lifestyles at various times. This has enabled Høje Søborg to survive as a functionalistic block of service flats.

Dansk folkekultur 1996

EN SELEKTIV BIBLIOGRAFI

Af Else Marie Kofod

Redaktionen afsluttet 1. februar 1997

Bibliografien er udarbejdet ud fra Dansk Bogfortegnelse og ud fra følgende tidsskrifter og årbøger:

Arbejder Historie, Arkiv 1996, nr. 1, Arv 1995-1996, Ask, Bol og By 1995, nr. 2 og 1996, nr. 1-2, Bornholmske Samlinger 3. rk. 10 (1996), Bum 1996, nr. 1-4, Budkavlen 1996, Copenhagen Folklore Notes 1996, nr. 1-4, Byhornet 25, nr. 1-2 (1996) og 26, nr. 1 (1997), *Cæcilia. Årbog, Dansk årbog for musikforskning*, Danske folkemål 38 (1996), Danske Museer 1996, nr. 1-6, Danske Studier 91 (1996), Den Gamle By. Danmarks Købstadsmuseum 1996, Egnshistorisk Forening i Gundsø 1995-1997, *Erhvervshistorisk Årbog*, Ethnologia Europaea, Ethnologia Scandinavica 26 (1996), Fabrik og Bolig 1995, nr. 1-2 og 1996, nr. 1-2, Folk 37 (1996), Folk og Kultur 1996, *Folk och Musik*, Folkeminder 1996, nr. 1-3, Folkemusik i Danmark 7, nr. 1-6 (1996) og 8, nr. 1 (1997), Fortid og Nutid 1996, nr. 1-3, Fra Als og Sundeved 74 (1996), Fra Bornholms Museum 1994-1995, *Fra Kvangård til Humlekule*, Fra Himmerland og Kjær Herred 85 (1996), *Fra Holbæk Amt*, Fra Ribe Amt 27, nr. 1 (1996), Fra Viborg Amt 61 (1996), FRAM 1996, Fund og Forskning 35 (1996), Fynske Årbøger 1996, Handels- og Søfartsmuseets Årbog 55 (1996), Hardsyssels Årbog 30 (1996), Historie. Jyske Samlinger 1996, nr. 1-2, Historiske Meddelelser om København 1996, Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog 1996, Historisk Tidsskrift 96, nr. 1-2 (1996), Historisk Aarvog for Randers Amt 90 (1996), Historisk årbog for Roskilde amt 1996, Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred 1996, Hjemstavns-liv 1996, nr. 1-12, Hjørringbogen 1996, Humaniora 10, nr. 1-4 (1996), Jordens Folk 1996, nr. 1-4, Journalen 1996, nr. 1-5, Kirkegårds-kultur 1996, Kulturen 1996, Københavns Folkemusikhus Nyt 189-197 (1996), Køge Museum 1995 (1996), Lolland-Falster 84 (1996), Lyngbybogen 1996, Magasin 11, nr. 1-4 (1996), Mark og Montre 1996, Meddelelser fra dansk dansehistorisk arkiv 15 (1996), Meddelelser fra Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling V (1994-1995), Musik og Forskning 21 (1996), Nationalmuseets Arbejdsmark 1996, NIF-Newsletter 1996, nr. 1-4, Nord Nytt 61-64 (1996), Nordslesvigske Museer 21 (1996), Norge 39, nr. 1-2 (1996), Ord & Sag 16 (1996), Siden Saxo 13, nr. 1-4 (1996), Skalk 1996, nr. 1-6, Skivebogen 87 (1996), Sumlen 1994-1995, Søllerødbogen 1996, Sønderjysk Månedsskrift 1996, nr. 1-12, Sønderjyske Årbøger 1996, *Temenos*, Tools & Tillage 7, nr. 4 (1995), Tradisjon 26-27 (1996), *Tåsinge Årbog*, Vejle Amts Årbog 1996, Vendsyssel Nu & Da 1996, Vendsyssel Årbog 1996, Vulkanen 15, hf. 1-2 (1996), Østjysk Hjemstavn 61 (1996), Aalborgbogen 1996, Årbog. Historisk Samfund for Sorø Amt 83 (1996), Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1996, Århus Stifts Årbøger 79 (1995-96), Årsskrift. Historisk Forening for Værløse Kommune 48 (1996), Årsskrift Ærø Museum 1996

I. BIBLIOGRAFI, HISTORIE, METODE

Bibliografi:

- DANSK SANGINDEKS. Register til sange for børn og voksne 1995. Ballerup, Dansk BiblioteksCenter 1996. 111 s. Årlig.
- ET UDVALG AF HISTORISK LITTERATUR OM RIBE AMT. FRA RIBE AMT 27, nr. 1 97-104.
- EVENTYRINDEKS 1985/95 Ballerup, Dansk BiblioteksCenter 1996. 258 s. Årlig.
- HANSEN, JEPPE: Litteratur om Himmerland og Kjær Herred 1995-1996. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRER 85 (1996) 175-180.
- HEDEGAARD, RUTH: Vendsyssel-litteratur. VENDSYSSEL ÅRBOG 1996 131-140. ill.
- KOFOD, ELSE MARIE: Dansk folkekultur 1995. En selektiv bibliografi. FOLK OG KULTUR 1996 92-104.
- NORDISK BIBLIOGRAFI FOR ETNOLOGI OG FOLKLORISTIK 1991. Pohjoismaiden folkloristiikan ja kansatieteen. København og Helsinki, NIF/NEFA Nordens Dokumentationsudvalg 1995. 195 s. (Nordisk Dokumentation; 1/ NIF Publications; 32).
- ÅRSBIBLIOGRAFI 1993. Udg. af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. København 1994. 33 s.
- ÅRSBIBLIOGRAFI 1994. Udg. af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. København 1995. 39 s.
- Historie:**
- BACH, MARIE: Fra tanke til handling – Køge Museums første år. KØGE MUSEUM 1995 7-24. ill.
- BOTFELDT, SIMON: Køge Museums konserveringshistorie 1896-1996. KØGE MUSEUM 1995 123-136. ill.
- CHESNUTT, MICHAEL: Svend Grundtvig. An Essay in Favour of Biography. S.26-34 i LIVETS GLEDER. Om forskeren, folkediktningen og maten. En vennebok til Reimund Kvideland. Red. Bente Gullveig Alver et al. Stabekk, Vett & Viten 1995.
- CONRAD, FLEMMING: Smagen og det nationale. Studier i dansk litteraturhistorieskrivning 1800-1861. København, Museum Tusulanum 1996. 480 s.
- ERINDRINGENS OG GLEMSLENS POLITIK. Red. af Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen og Torben Weirich. Roskilde, Roskilde Universitetsforlag 1996. 279 s. ill.
- FLORIS, LENE: Snot på ærmet – om erindringsserien Folk Fortæller. S 107-136 i ERINDRINGENS OG GLEMSLENS POLITIK. Red. Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen og Torben Weirich. Roskilde, Roskilde Universitetsforlag 1996.
- FURDAL, KIM: Succes og genkendelse. De lokalhistoriske foreninger og årbøger i Sønderjylland. SØNDERJYSK MÅNEDSKRIFT 1996, nr. 10 259-267. ill.
- INDVANDRERE OG FORSKNINGEN. Rapport fra Farums Arkiver & Museers 1. forskningsseminar, som afholdtes i Centermuseet tirsdag den 23. maj 1995. Ved Bjarne Birkbak og Henrik Zip Sane. Farum, Farums Arkiver & Museer 1995. 62 s. ill. (Seminarrapport fra Farums Arkiver & Museer).
- KIRK, METTE BJERREGÅRD: Er barn-domstiden noget særligt? En forskningshistorisk oversigt. NORD NYTT 61 (1996) 103-117. ill.
- KJELDBÆK, ESBEN et al.: Frihedsmuseet. København, Frihedsmuseets Venners Forlags Fond 1996. 56 s. ill.
- KJÆR, GITTE: NKT Museet i Glostrup. NKT, LK og Nilfisk i den tidlige industrihistorie. FABRIK OG BOLIG 22, nr. 2 (1996) 30-49. ill. Engl. summary.
- KOFOD, ELSE MARIE: Hælften Skjald og Hælften Bogorm. Svend Grundtvig og folkemindeindsamlingen. S. 134-143 i GULDALDERENS VERDEN. 20 historier fra nær og fjern. Red. Bente Scavenius. København, Gyldendal 1996. ill. Også i engelsk udgave: The Golden Age Revisited. Art and Culture in Denmark 1800-1850.
- KULTURHISTORISK MUSEUM VED KROPPEDAL/VESTSKOVEN. RAPPORT. Udarbejdet af embedsmandsgruppe nedsat af Albertslund kommune, Ledøje-Smørum kommune og Høje-Taastrup kommune. 1995. 27 blade.
- LINDE, KIRSTEN: »Kampen om Vinkel-

- gården«. En bygnings genopførelse på Hjerl Hede. FRA VIBORG AMT 61 (1996) 51-73. ill.
- LINDE, KIRSTEN: At bevare det levende. DANSKE MUSEER 9, nr. 4 (1996) 10-12. ill.
- LOKALHISTORIE UDEN GRÆNSER. Festschrift til Anders Friedrichsen. Red. af Søren Ehlers og Henrik Zip Sane. Farum, Farums Arkiver & Museer 1996. 111 s. ill.
- MOHR, HELGA: Brikker til Den Gamle Bys tidligste historie – og kulturhistorien i Danmark. DEN GAMLE BY. DANMARKS KØBSTADSMUSEUM 1996 115-125. ill.
- NEUBERT, GERD: Køge Museum 1969-1987 – Arbejdet bag kulisserne. KØGE MUSEUM 1995 79-98. ill.
- NIELSEN, FLEMMING: Historien om Bangsbo Museum og arkiv. Frederikshavn Museumsforening 1946-1996. Frederikshavn, Frederikshavn Museumsforening 1996. 40 s. ill.
- OUSAGER, STEEN MICHAEL: Tog og historie. Jernbanearkiver og deres brug. København, Statens Arkiver 1996. 36 s. ill. (Arkivernes informationsserie).
- RAVN, THOMAS BLOCH: Et historisk museum, der arbejder i nutiden med hensyn til fremtiden. DEN GAMLE BY. DANMARKS KØBSTADSMUSEUM 1996 7-14. ill.
- SOLVANG, GUNNAR: Fra spindehus til museumsgård – Køge Museum 1909-1949. Tilbageblik på en udvikling, nogle centrale personer og museets genstandssamling. KØGE MUSEUM 1995 25-78. ill.
- SØRENSEN, H.E.: Skærbæk Museum 1985-1995. Skærbæk, Historisk Forening for Skærbæk og Omegn og Skærbækegnens Museum i samarbejde med Forlaget Melbyhus 1996. 24 s. ill. (Fra Skærbækegnens fortid; 9).
- THYRRING, ULLA: Textilforum i Herning Klædefabrik. DANSKE MUSEER 9, nr. 2-3 (1996) 8-10. ill.
- VESTERBÆK, OLE SCHOU: Karensminde – en museumsgård bliver til. MARK OG MONTRE 1996 3-5. ill.
- Metode:**
- ANDERSEN, LARS OLE: Om »expecto-effekten«. Forventninger...for banalt, for indviklet eller for overset? NORD NYTT 64 19-31. ill.
- BOLVIG, AXEL: Historikeren og de historiske billeder. HISTORISK TIDSSKRIFT 96, nr. 2 (1996) 383-390.
- CHESNUTT, MICHAEL: The Great Crusader of Diffusionism. Walter Anderson and the Geographic-Historical Method. S. 11-26 i STUDIES IN FOLKLORE AND POPULAR RELIGION. Vol. 1. Papers Delivered at the Symposium Walter Anderson and Folklore Studies Today. Red. Ülo Valk. Tartu 1996. (Publications of the Department of Estonian and Comparative Folklore, University of Tartu).
- DAHLEUP, TROELS: Om kilderne til udbredelse af landalmuens læsefærdighed i 1600-tallet. BOL OG BY 1995, nr. 2 8-17. ill.
- EBBESEN, KLAUS: Arkæologi og sagn. HISTORIE 1996, nr. 2 241-273. ill.
- ERIKSEN, SIDSEL: Biografier som lakmuspapir. Overvejelser omkring den socialhistoriske biografi. HISTORISK TIDSSKRIFT 96, nr. 1 (1996) 160-183.
- HEMMINGSSEN, LARS: The Karise Fieldwork Project. COPENHAGEN FOLKLORE NOTES 3-4 (1996) 4-12.
- JENSEN, CHARLOTTE S.H.: Arkivets håndbog i husmandsreklame. Et SLA-kompendium om PR for arkiver. Udarbejdet i samarbejde med SLA's uddannelsesudvalg. Vejle, Sammenslutningen af Lokalararkiver 1995. 45 s. tavler, ill.
- KOUDAL, JENS HENRIK: A system for the Retrieval of Tunes on the Computer. S. 72-77 i TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF TUNES. ADVANCED SYSTEMS FOR ARRANGING FOLKLORE STOCKS. Papers presented at the International Ethnomusicologist's Conference held in Vilnius, Lithuania, on December 1-3, 1994. Red. Rimantas Astrauskas. Vilnius, Lithuanian Academy of Music Press 1996.
- PALMENFELT, ULF: Cultural Studies Among Children and Adolescents. Nordic Seminar in Bergen. NIF NEWSLETTER 24, nr. 1 (1996) 13-16. ill.
- SIGURDSSON, GISLI: Identity Crisis in Folkloristics – and Elsewhere. A Report from the NIF Conference in Turku October 25-27, 1996. NIF NEWSLETTER 24, nr. 4 (1996) 7-12. ill.

II. FOLKELIV, ERINDRINGER OG BIOGRAFIER, DAGBØGER OG BREVE, SAMFUNDSFORHOLD

Folkeliv:

- GJELSTRUP, TORUN: Kolonihaver i Ærøskøbing. ÅRSSKRIFT. ÆRØ MUSEUM 1996 14-16. ill.
- KNUDSEN, PERNILLE ULLA: Sørg for at bevare dit rygte. Studier i Helsingørs tingbøger 1549-88. SIDEN SAXO 13, nr. 2 2-11. ill.

Folkeliv: Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm:

- ADRIAN, HENRIK og Henrik Mogensen: Ballerups udvikling fra stationsby til forstad. BYHORNET 25, nr. 1-2 (1996) 7-17. ill.
- AMAGERMINDER. Tre erindringer fra Amager. Fortalt af Eva Marie Hedeveg Kampmann, Preben Kaj Larsen og Erik Andersen. København, Lokalhistorisk Arkiv Sundby 1996. 43 s. ill.
- AMAGERMINDER. Bind 2: Erindringer fra Amager. Fortalt af Holger V. Johansen. København, Lokalhistorisk Arkiv Sundby 1996. 42 s. ill.
- ANDERSEN, ELNA: Gamle dage i Jyllinge. Folk og fæ. ÅRSSKRIFT. EGNSHISTORISK FORENING I GUNDSØ 1995 16-22. ill.
- BJERREGAARD, JØRGEN O.: Kun et stenkast – Knud og Marie Edholm fortæller. BYHORNET 25, nr. 1-2 (1996) 111-117. ill.
- CHRISTIANSEN, HOLGER: Gadevang. En skovbys historie 1768-1996. Fredensborg, Dansk Bladforlag 1996. 42 s. ill.
- DA BEDSTEMOR OG BEDSTEFAR VAR HUSMANDSFOLK. Udgivet af Oskar Hansen. Borup, Skovbo Lokalhistoriske Forening 1996. 94 s. ill.
- FRA BRØNSHØJ TIL HUSUM. Over Utterslev Mose 1940 og 55 år senere. Brønshøj, Brønshøj Museum 1995. 23 s. ill. (Brønshøj Museums skriftserie).
- HANSEN, WERNER: Fra det gamle Aakirkeby. Udgivet i anledning af Aakirkebys 650-års jubilæum som købstad. Aakirkeby, Aakirkeby kommune 1996. 111 s. alle ill.
- HIMMELEV SOGNS HISTORIE. Red. Ingeborg Christmas-Møller og Gorm Bruun Hansen. Roskilde, Roskilde Museum 1995. 287 s. ill.
- HÖM, JESPER et al.: Københavner i hundrede år. The faces of Copenhagen. 1896-1996. Udgivet i forbindelse med udstilling i Rundetårn. København, Per Kofod 1995. 140 s. alle ill. Dansk og engelsk tekst.
- JENSEN, SVEND JØRGEN: Fra Ålborggade til Grantoft. BYHORNET 25, nr. 1-2 (1996) 18-22. ill.
- JENSEN, SVEND JØRGEN: Kollektivbebyggelsen Grantoft. BYHORNET 25, nr. 1-2 (1996) 42-67. ill.
- JENSEN, SVEND JØRGEN: Grantoftegård før og nu. BYHORNET 25, nr. 1-2 (1996) 77-86. ill.
- JEPSEN, ELISABETH: Ung i Knivstikkerbyen. Herning, Ca'Luna 1996. 127 s. ill.
- KNUDSEN, ANN VIBEKE: Melstedgård og Bornholm 1796. FRA BORNHOLMS MUSEUM 1994-1995 125-154. ill.
- KRAMP, SVEND: Aakirkeby i 1760'erne. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 10 (1996) 69-88. ill.
- MILLER, MARIANNE et al.: H/F Kalvebod 75 år – 1920-1995. København, Haveforeningen Kalvebod 1995. 31 s. ill. (Kalvebod nyt).
- NEERBEK, HASSE: Fra det nu forsvundne Hellerup. Billeder med uddybende tekst, der beskriver lokaliteter, der er forandrede eller ikke længere eksisterer i hovedstadens nordlige forstad. København, Strandberg 1996. 92 s. ill.
- NIELSEN, OLUF: Østrup for 90 år siden. Ved Käthe Skou Larsen og Jonna Paulsen. ÅRSSKRIFT. EGNSHISTORISK FORENING I GUNDSØ 1995 7-15. ill.
- PFEFFER, HEIDI: Et kig i lollandske retsprotokoller. LOLLAND-FALSTER 84 (1996) 87-94. ill.
- RASMUSSEN, KAJ B.: Et tilbageblik. Erindringer fra Vridsløselille. Albertslund, Lokalhistorisk Samling Albertslund 1995. 139 s. 3 tavler.
- REE, EDOUARD: Fra det nu forsvundne Ordrup, Skovshoved og Klampenborg. Billeder med uddybende tekst, der beskriver lokaliteter, der er forandrede eller ikke længere eksisterer i hovedstadens nordlige forstæder. Vedbæk, Strandberg 1996. 86 s. alle ill.
- RESEN, PEDER HANSEN: Atlas Danicus.

- Vestsjællands købstæder. Odense, Odense Universitetsforlag 1996. 119 s. tavler, ill.
- RISBY – EN GAMMEL BY I EN NY SKOV. Red. af Henning Sørensen. Bidrag af Risbygruppen. Albertslund, Lokalhistorisk Samlings Venner 1996. 151 s. ill.
- SCHEUER NIELSEN, HELGE: Sundby 1930-1959. København, Lokalhistorisk Arkiv Sundby 1996. 62 s. ill.
- SORENIUS, PETER: Vallensbæk. Fra bondeland til planlagt by. Vallensbæk, Vallensbæk kommune 1996. 206 s. ill.
- SORENIUS, PETER og Jens Johansen: Ud i det grønne – interview med Jette Lind Isaksen. BYHORN 25, nr. 1-2 (1996) 23-41. ill.
- SORENIUS, PETER og Jens Johansen: Den sidste landmandssøn på Grantoftegård – interview med Hugo Andersen. BYHORN 25, nr. 1-2 (1996) 87-110. ill.
- STORE MAGLEBY. Byen og bylauget. Udgivet i anledning af Store Magleby Bylaugs 125 års jubilæum. Dragør, Dragør Lokalarkiv 1996. 68 s. ill.
- STRANDBERG, JULIUS: Nødvendig Advarsel for enhver, der besøger Kjøbenhavn. Tid- og pengebesparende. Af en Mand der kender Byen. Ny udgave. Med en efterskrift af Poul Strømstad. Red. af Poul Strømstad og Hans Jørgen Strandberg. Vedbæk, Strandberg 1995. 75 s. ill. kort.
- STUDIEBYENS HUSE OG GODTFOLK. En haveby gennem 75 år. Red. af Knud Rask og Cora Boston Hansen. Gentofte, Boligselskabet Studiebyen 1996. 95 s. ill.
- THAVLOV, LIS: Den hollandske indvandring til Amager. JOURNALEN 1996, nr. 4 3-9. ill.
- VENSILD, HANNE VALSØ: Liv og død i Aaker sogn i 1600-tallet. Studier i Aaker kirkebog 1648-82. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 10 (1996) 97-122. ill.
- ZINKLAR, FINN: Fra mølle til badmintonhal, Store Mølle på Amager. FABRIK OG BOLIG 22, nr. 1 (1996) 37-45. ill. Engl. summary.
- Folkeliv: Fyn:**
- BARNDOM I VISSENBORG. Erindringer. Samlet og red. af Henriette Wielandt. Vissenbjerg, Vissenbjerg Bibliotek og Arkiv 1996. 119 s. ill.
- BERTHELSEN, ANDERS W.: Dalum-Hjallelse bogen. Odense, Skulkenborg i samarbejde med Dalum-Hjallelse Lokalhistoriske Arkiv 1996. 128 s. ill.
- FLERE HISTORIER FRA THURØ. Ved Studiekredsen på Thurø. Svendborg, Thurø lokalhistoriske Forening 1996. 165 s. ill.
- Folkeliv: Jylland:**
- BARN AF SILKEBORG. Silkeborgensere fortæller erindringer. Red. af Lise Andersen. Silkeborg, Silkeborg Bogtryk og Silkeborg Bibliotek 1996. 160 s. ill. (Silkeborg Biblioteks Skriftserie; 15).
- BECK, MUSSE: Kultursammenstød. Kvinderne på Mandø. JOURNALEN 1996, nr. 3 3-7. ill.
- BRUUN, ODA: Af en Nørrebropiges dagbog! (Uddrag foretaget af hendes ældste søn – John). 1996. 24 s.
- CHRISTOFFERSEN, LISE: Hjemme i Gudsbjerg. Erindringer fra en landsby i 30'erne. FYNISKE ÅRBØGER 1996 69-76. ill.
- FABRICIUS, NINA: Landet med de store gårde. Kerteminde, Landbohistorisk Selskab 1996. 146 s. ill.
- FREDLEV NIELSEN, HANNE: Hugdruggård i Hou. Herremænd, fæstere og ejere af Hugdruggård i Hou, Hals sogn. Hals, Hals Museum 1996. 19 s.
- HALL, HENNING: Breve fra en mismods vinter. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 90 (1996) 5-14. ill.
- HANSEN, BODIL: Lærkenborg. Borgmester Lerches gård i Nordfjends. SKIVEBOGEN 87 (1996) 65-100. ill.
- HOLST, LARS et al.: Kystliv. Aalborg, Nordjyllands amt, Landskabskontoret 1995. 52 s. ill. (Liv på Østkysten).
- HUSTED, VAGN M.: Bramming Hovedgaard, Endrupholm, Kjærgaard. Lidt om de tre sydvestjyske herregårde og om de herremænd og fruer der har levet på dem. Bramming, Bramming Egnsmuseum 1996. 63 s. ill.
- JACOBSEN, CHRISTIAN: Wir wollen so haben... Om koloniseringen af Alheden 1759-62. JOURNALEN 1996, nr. 5 3-8. ill.
- KRISTENSEN, KRISTEN: Det gamle Balle. Om Balle by, Ballegård og Balle mark i

- Bredsten sogn. Bredsten, Bredsten lokalhistoriske Arkiv 1996. 170 s.
- KRISTENSEN, FRODE: Det gamle Nibe før verden gik af lave. 4. udgave. Nibe, Nibe Museum 1995. 28 s. ill.
- KRISTENSEN, H.K.: Ovtrup sogn i Vester Horne Herred. Reprografisk genudgivelse. Nørre Nebel, Blaabjerg Egnsmuseum 1995. 480 s. ill.
- MADSEN, ERIK: Træk af landsbyen Bouets historie. Nørresundby, Nørresundby/Sundby-Hvorup lokalhistoriske Forening 1995. 125 s. ill.
- MADSEN, GRETHE: Øse sogn 2: Træk af Øse sogns udvikling. Varde 1995. 233 s. ill.
- MATTHIESEN, LUDOLPH: Erindringer fra Nordslesvig. Padborg, Bov Lokalarkiv 1995. 43 s.
- MATTHIESSEN, HUGO: Hugo Matthiessens Horsens. Fotograferet 1914 og 1915. Udgivet af Ole Schjørring. Horsens og Højbjerg, Horsens Museum og Hikuin 1996. 128 s. ill. (Hugo Matthiessens Danmark).
- MED HÅND OG SKOVL GENNEM 100 ÅR. En billedkavalkade om arbejdsmænd og arbejdspladser i Skive. Red. af Egon Andersen et al. Skive, SID, Skive Afd. 1996. 40 s. ill.
- MEYER HANSEN, LAURA: Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landbo-reformerne. Kolding, Kolding Stadsarkiv 1996. 59 s. ill.
- NIELSEN, FLEMMING et al.: Herregården. Aalborg, Nordjyllands amt, Landskabskontoret 1995. 40 s. ill. (Liv på Østky-sten).
- NØRAGER, OVE og Ruth S. Jensen: Der var engang i Ansager. Ansager, Ansager Lokalhistoriske Arkiv 1995. 44 s. ill.
- OLESEN, SVEND B.: Øster Sundby – en landsby i Aalborg. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 85 (1996) 39-79. ill.
- OLSEN, JØRGEN P.: Dyrby ved Gassum. Purhus Lokalarkiv 1995. 87 s. ill.
- OUTRUP SOGN EFTER 1935. Ved Henning Nielsen et al. Nørre Nebel, Blaabjerg Egnsmuseum 1995. 335 s. ill.
- PAULSEN, KIM JACOBUS: »Det nytter ikke, at vi stritter imod...« Da Nordals blev industrisamfund i perioden 1950-1970. FRA ALS OG SUNDEVED 74 (1996) 5-174. ill. bib.
- POSTSCRIPTUM TIL KULTURHISTORISKE UNDERSØGELSER PÅ VIBORGEN. Red. af Jens Velle. Højbjerg, Hikuin 1996. 108 s. ill.
- RINGGAARD LAURIDSEN, HENNING: Viborg Vestermark – et nybygger-samfund af industribaroner, idealister og slidsomme husmænd. FRA VIBORG AMT 61 (1996) 36-50. ill.
- SIMONSEN, JOHN og Niels Mortensen: Skive by fra oldtid til nutid. SKIVEBOGEN 87 (1996) 5-64. ill.
- TRÆK AF GØRDING SOGNS HISTORIE. Red. af Ejler Nielsen et al. Gørding, Gørding Sognearkiv 1994-1995. 2 bind. ill. I: 110 s. II: 111 s.
- VEDEL-SMITH, LISBETH RUBY: Fire huse i Hobro. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 85 (1996) 105-134. ill.
- WORSØE, HANS H.: Den skrivende præst og landsbysamfundet med særligt henblik på de sønderjyske forhold og Vonsildpræsten Johannes Råde. BOL OG BY 1995, nr. 2 50-69. ill.
- Erindringer og biografier:**
- AMAGERMINDER. Bind 3. Del 1: Erindringer fra Holmbladsgade. Del 2: Erindringer fra Østrigsgades Skole. Fortalt af hhv. Lillian Rasmussen og Bjarne W. Hansen. København, Lokalhistorisk Arkiv Sundby 1996. 46 s. ill.
- ANDERSEN, PER: Peder Jensen i Fredericia, stamfader til slægten Jagd. VEJLE AMTS ÅRBOG 1996 22-43. ill.
- ANDERSEN, INGEBORG: Aviskonens datter. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 57-66. ill.
- ANDERSEN, RUTH: Der er en brønd, som rinder... Erindringer fra det gamle Skodsborg. SØLLERØDBOGEN 1996 93-123. ill.
- ASCANIUS JAKOBSEN, BIRGIT: Mit tabte paradis. Barndomserindringer fra Rolund i 1930'erne. FYNISKE ÅRBØGER 1996 52-68. ill.
- BACH, ELENIUS: Født i Aalum. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 90 (1996) 22-41. ill.
- BERTHELSEN, OLE: Nørre Uttrup i mit bakspejl. Vordingborg, Attika 1996. 159 s.
- BREDMOSE JENSEN, TAGE: Svajerne på Argus. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 89-112. ill.

- BUNDGAARD, SOFUS: Dreng under besættelsen 1940-45. Videbæk, Team Lynderup 1995. 112 s. ill.
- BUTTENSCHØN, ELLEN: Mit sommerland. Om nybyggerliv på Fedet i 1920'erne. Red. af Ellen Buttenschøn og Arne Christiansen. Risskov, Fedets Forlag 1996. 48 s. ill.
- CHRISTENSEN, AASE: En mand i sognet. Herning, Poul Kristensen 1996. 98 s. ill.
- COLDING, TORBEN HOLCK: Tre generationer i Nyhavn. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 201-231. ill.
- ENEMARK, ELSE: Mit sære sind. Skibby, Svanholm 1996. 203 s. ill.
- FISCHER, ALEX: To værelser på Nørrebro. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 37-56. ill.
- HAAGENSEN, ELSE: Et arbejderhjem i Brønshøj. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 113-134. ill.
- HANSEN, LISE: Du ska' ikke tro du er noget! Herning, Ca'Luna 1996. 237 s.
- HANSEN, INGE: Glimt af en vanførs piges liv. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 155-163. ill.
- HOFF, METTE: Erik Breum – en multikunstner. KØBENHAVNS FOLKEMUSIKHUS NYT 192 (1996) 3-50. ill. Med vise- og musikkeksempler.
- INGEMANN, LUCIE: Et lille Levnetsløb til Bernhard. Billedkunstneren Lucie Mandix' erindringer skrevet til ægtefællen B.S. Ingemann. Efterskrift v. Louise Arnheim og Kristian Nielsen. København, C.A. Reitzel 1996. 152 s. ill. (B.S. Ingemann-Selskabets skriftserie; 2).
- JENSEN, ELLA: Et liv indenfor Tobakken. København, Arbejdermuseet og ABA 1996. 118 s. ill. (Beretninger fra det 20. århundrede; 3).
- JENSEN, LEIF: Haven på Nebraskavej. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 13-36. ill.
- JØRGENSEN, INGER MARIE: Esbjerg – herfra min verden går. Esbjerg, Esbjerg Byhistoriske Arkiv 1996. 120 s. ill. (Skriftrække (Esbjerg Byhistoriske Arkiv); 15).
- KOCK, PETER JØRGENSEN: Breve fra en sømand. Marstal, Marstal Søfartsmuseum 1995. 39 s. ill.
- KAAS NIELSEN, ERIK: Evald Tang Kristensen. BUM 14, nr. 1-2 (1996) 21-22. ill.
- KASTBERG JENSEN, JENNY: Min hund og jeg. Erindringer fra det gamle Trane-kær. Red. og kommenteret af Lise Christoffersen. Rudkøbing, Rudkøbing Byhistorisk Arkiv 1995. 58 s. ill.
- KJELDGAARD, POUL: Nors Skovhus og Dorthea Gasbergs barndoms minder. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1996 69-76. ill.
- LAURIDSEN, JOHN T.: Oscar Bruun. Læge i pionertidens Esbjerg. Esbjerg, Esbjerg byhistoriske Arkiv 1996. 163 s. ill. (Skriftrække (Esbjerg Byhistoriske Arkiv); 16).
- MØLLEDAL, EJLIF: Lykkelig barndom. Spændende ungdom. Rig manddom. Erindringer fra Sydvestsjælland. ÅRBOG FOR HISTORISK SAMFUND FOR SORØ AMT 83 (1996) 59-96. ill.
- NIELSEN, TORGNY: Mennesker jeg har kendt. Søllested, Skovlænge 1996. 94 s. ill.
- NIELSEN, ELLY: Sådan blev det så. Et stedbarns beretning om børneopdragelse 1911-30. Red. af Inger Spang Hansen. København, Foreningen Danmarks Folkeminder 1996. 53 s. ill. (Erindringsserien »Folk fortæller«; 32).
- PETERSEN, ERLING: Dengang det var før. Hårby, Forlaget i Hårby 1988. 141 s. ill.
- PETERSEN, DORTHE: Thue og hans tid. Skæbner, oplevelser og hverdag under Danmarks besættelse 1940-1945. 2. udgave. Esbjerg, Esbjerg Byhistoriske Arkiv 1995. 139 s. ill. (Skriftrække (Esbjerg Byhistoriske Arkiv); 6).
- PLUM, RUTH: Kommunehospitalets reservelægegang. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 185-200. ill.
- RASMUSSEN, TAGE: En jysk bondes historie. Aldrig færdig, altid på vej. Lunderskov, eget forlag 1995, 75 s. ill.
- RUDBECK, FR.: Dansk Berlinerdræng i grænselandet. En folkelig og politisk læretid – erindringer 1920-1947. SØNDERJYSKE ÅRBØGER 1996 5-64. ill.
- SANDAHL, SVEND AAGE: En gademusikants dagbog. Tommerup, Akacia 1996. 167 s.
- SKOGEMANN, GERD: En lille butik på Østerbro. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 67-88. ill.

- STOKHOLT, GEORG: Ballerup i tyverne – set med et barns øjne. BYHORNET 26, nr. 1 (1997) 4-27. ill.
- STÆHR, TOVE: Bakkehusene. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 135-154. ill.
- SVENDSEN, INGER: Mit Vejle. Barndom og ungdom i Vejle. 2. udgave. Red. af Fredy Jensen og William Rosenkilde. Vejle, Humilitas 1996. 108 s. ill.
- THERKILDSSEN, BØRGE: Madkulør og farvebånd. Erindringer. Herning, Poul Kristensen 1996. 134 s. ill.
- THOLSTRUP, KAI: Østerbros herligheder. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1996 163-184. ill.
- Samfundsforhold:**
- ALLAHS PIGER. 8 indvandrepiger fortæller om livet og kærligheden. Interviews v. Vibeke Heide-Jørgensen. København, Aschehoug 1996. 206 s.
- ANDERSEN, FINN: Godsejerne og næstekærligheden. Tilblivelsen af de første danske alderdomsforsørgelseskasser i sidste halvdel af 1800-tallet. BOL OG BY 1996, nr. 2 94-112. ill.
- APPEL, CHARLOTTE: »Kunne læse udi Bøger Prent«. Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund. BOL OG BY 1995, nr. 2 18-49. ill.
- ASKEGAARD, SØREN: Livsstilsundersøgelser. Henimod et teoretisk fundament. Licentiatafhandling. Odense, Odense Universitet, Inst. for Afsætningsøkonomi 1993. 340 s. ill. Engl. summary. (Afhandlinger fra det samfundsvidenskabelige fakultet på Odense Universitet; 11).
- BENDER, HENNING: Udvandring fra Aalborg Amt 1868-1903. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 85 (1996) 81-104. ill.
- BJURMAN, EVA LIS: Sophie, education and love. A young bourgeois girl in Denmark in the 1790s. ETHNOLOGIA SCANDINAVICA 1996 5-24. ill.
- BJØRN, HELGE: Bøndernes overordentlige æresfølelse og stolthed. ÅRSKRIFT. EGNSHISTORISK FORENING I GUNDSØ 1996 3-8. ill.
- ELBERG, KAREN: Stationsbyen i fiktionslitteraturen. NORD NYTT 61 (1996) 87-102. ill.
- GUNDELACH, PETER: Folkelige bevægelser og vor tids værdier. Oplæg på konferencen »Værdetraditioner i Norden på 1900-talet«, Helsingfors 6.-8. oktober 1995. København, Københavns Universitet, Sociologisk Institut 1995. 30 s. (Sociologisk rapportserie; 5).
- HJARNØ, JAN: Lifestyles of elderly Muslim immigrants. Paper presented at The Tenth European Conference Migration and social security: Elderly migrants in Europe, Brussels 4-6 October 1995. Esbjerg, South Jutland University Press 1996. 31 s. (Papers, migration. Danish Centre for Migration and Ethnic Studies; 4).
- HJARNØ, JAN: International migration, fertility, lifestyles and social structure. Esbjerg, South Jutland University Press 1996. 30 s. ill. (Papers, migration. Danish Centre for Migration and Ethnic Studies; 5).
- HJARNØ, JAN: Racism, community and conflict. Settlement patterns among new ethnic minorities in Denmark. Esbjerg, South Jutland University Press 1996. 24 s. ill. (Papers, migration. Danish Centre for Migration and Ethnic Studies; 6).
- JENSEN, OLE: Vrejlev Fattiggård. VENDSYSSEL ÅRBOG 1996 105-130. ill.
- KAISER, BIRGIT: Usædelighedens pris. SIDEN SAXO 13, nr. 1 38-48. ill.
- KYLLING, ELLEN: Spildte Guds ord på Balle-Lars. JOURNALEN 1996, nr. 3 16-21. ill.
- LÜTZEN, KARIN: The street as playground. Philanthropy and sexuality in nineteenth-century cities. ETHNOLOGIA SCANDINAVICA 1996 38-50. ill.
- MORTENSEN, DORETTE: Om fattigdom og fattigvæsen i 1700-tallet, specielt mht. Agger. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1996 61-68. ill.
- MØLLER JAKOBSEN, RIKKE: Sygdomme og dødsfald i Vonsild sogn i perioden 1658-1706. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1996, nr. 12 319-325. ill.
- NILSSON, THOMAS: Den sociale mobilitet i Vonsild sogn i perioden 1659-1708. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1996, nr. 12 326-329. ill.
- POPE, MARIANNE: Uægte børn på Ærø.

- ÅRSSKRIFT. ÆRØ MUSEUM 1996 17-21.
- ROMVIG THOMSEN, ASBJØRN: Levevilkår i 1600-tallet. Skæbner og tendenser fra Vonsild sogn. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1996, nr. 12 313-318. ill.
- RØNN, EDITH MANDRUP: »De fattige i ånden« – essays om kultur, normalitet og uformuft. En etnologisk undersøgelse af praksis inden for dansk åndssvagevæsen og -forsorg ca. 1840-1990. Med eksempelmateriale fra den tidligere åndssvageanstalt i Ribe. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet. København, Museum Tusulanum 1996. 432 s. Engl. summary. (Etnologiske studier).
- RØRBYE, BIRGITTE: Medieskabte fordomme? Forestillingen om det medieskabte ældrebillede i folkløstisk belysning. S. 97-165 i NOSTALGI OG SENSASJONER. FOLKLORISTISK PERSPEKTIV PÅ MEDIKULTUREN. Red. Torunn Selberg. Helsinki, NIF 1995. (NIF Publications; 29).
- SANE, HENRIK ZIP: Stationsbyborgeren. En skabelsesberetning. Farum 1900-1920. Ph.d.-afhandling, Danmarks Lærerhøjskole. Farum, Farums Arkiver & Museer 1996. 568 s. ill. Engl. summary. (Studierækken fra Farums Arkiver & Museer).
- SCHOUSBOE, KAREN: Holdninger i 90'erne. Tendenser i det postindustrielle informationssamfund. København, KIMMING 1995. 32 s. (KIMMING rapport; 1).
- VELTZE, HENRIETTE ARUP: Blandt byens bøsser – en mandlig subkultur. NORD NYTT 63 (1996) 73-87.
- VENBORG PEDERSEN, MIKKEL: Ethnology and nationality studies. ETHNOLOGIA SCANDINAVICA 1996 82-95. ill.
- WINSLØW, GRY: Ahmet og Fatma skal giftes! Ægteskab og migration mellem Tyrkiet og Danmark. Mag.konferensspeciale. København, Københavns Universitet, Inst. for Antropologi 1996. 47 s. ill. (Specialerække. Institut for Antropologi; 20).
- WØLLEKÆR, JOHNNY: Et liv på skyggesiden. SIDEN SAXO 13, nr. 3 9-21. ill.
- ØSTERBERG, METTE: Gift eller ugift – landbokvindernes liv i 1600-tallet. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1996, nr. 12 330-334. ill.
- III. BYGNINGER**
- ADRIANSEN, JØRGEN: En landskabsplan for Nordsjællands barokslotte? SØLLE-RØDBOGEN 1996 52-64. ill.
- BECK, BUE: Fichs Gaard – Svendborghuset i Den gamle By. ÅRBOG FOR SVENDBORG & OMEGNS MUSEUM 1996 88-107. ill. Engl. summary.
- BRØNSHØJ-HUSUM BYDELSATLAS. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1995. Red. af Hannelene Toft Jensen. Udarbejdet af Skov- og Naturstyrelsen, kontoret for bybevaring. København, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Københavns Kommune 1995. 56 s. ill.
- CHRISTENSEN, HARRY: Bygninger før i tiden. Brandforsikring og bygningshistorie. København, Statens Arkiver 1996. 32 s. ill. (Arkivernes informationsserie).
- CHRISTOFFERSEN, KNUD B.: Skillebakkens. Frederikssunds ældste boligkvarter. Frederikssund, Thorsgaard i samarbejde med Foreningen for Bygnings- og landskabskultur i Frederikssund 1995. 64 s. ill.
- EGEVANG, ROBERT: Nexø. Historiske huse og byens borgere. Købstad i 650 år. Nexø, Nexø Museum 1995. 293 s. ill.
- FRIIS, LARS, Leif Hansen og Niels Erik Jensen: Fjellerup Østergaard. En østjysk hovedgård på Frilandsmuseet. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1996 129-141. ill. Engl. summary.
- HAARLØV, INGER TRYDE: Bygningsbevaring i fire sønderjyske købstæder. 1995. 19 s. ill.
- LINDEGAARD CHRISTENSEN, JAN: Kulturhistoriske bevaringsinteresser - nyere tid. Udarb. i samarbejde med Natur- og Miljøkontoret. Højbjerg, Århus Amt, Natur og Miljø 1992-. ill. 1996: Rønde Kommune. 23 s.
- MICHELSEN, PETER: Nogle mærkelige landbygninger i Kongens have. Et hundredårsminde for Frilandsmuseet. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1996 11-21. ill. Engl. summary.
- NIELSEN, FLEMMING et al.: Stationsby-

- en. Aalborg, Nordjyllands amt, Landskabskontoret 1995. 48 s. ill. (Liv på Østkysten).
- NIELSEN, TOM: Rømersdal – en af landets smukkeste skovridergårde. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 10 63-68. ill.
- RANKENBERG HANSEN, ANNE DORTHE og Anders Peter Bruun: H.C. Ørstedes Gade. Esbjerg, Esbjerg Byhistoriske Arkiv 1995. 36 s. ill. (Skriftrække (Esbjerg Byhistoriske Arkiv); 17).
- SOLGÅRD, FINN, Lise Skjøt-Petersen og Jeppe Tønsberg: Lyngby Hovedgade. Registrant over Hovedgadens bygninger. Lyngby, Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune 1996. 496 s. ill.
- THULE HANSEN, H. et al.: Lemvig kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1996. Udg. af Skov- og Naturstyrelsen, Bybevaringskontoret. København og Lemvig, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Lemvig kommune 1996. 64 s. ill.
- TOFT JENSEN, HANNELENE et al.: København byatlas. Udarbejdet af Skov- og Naturstyrelsen, kontoret for bybevaring. København, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Københavns og Frederiksberg kommuner 1996. 72 s. ill.
- VESTER JAKOBSEN, LARS: Enten – eller. En konservators overvejelser. DEN GAMLE BY. DANMARKS KØBSTADSMUSEUM 1996 15-25. ill.
- IV. INVENTAR (REDSKABER, INDBO, HUSGERÅD)**
- BREDMOSE SIMONSEN, HENRIK: Gamle norske jernovne og hvad de kan fortælle om et dansk-norsk kulturfællesskab. VENDSYSSEL NU & DA 1996 32-55. ill.
- CLEMMENSEN, TOVE og Hanne Raabymagle: Brede Hovedbygning 1795-1806. Etatsråd Peter van Hemerts sommerbolig. København, Nationalmuseet 1996. 282 s. ill.
- MEJER ANTONSEN, INGE og Line Bregnhøj: Illusion eller virkelighed? NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1996 37-52. ill. Engl. summary.
- PETERSEN, VIGGO: Panelstuer i Aalborg fra renæssancetiden. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 85 (1996) 7-38. ill.
- RYKIND-ERIKSEN, KIRSTEN: Sæbygård – bygningshistorie, interiører og godsdrift. Sæby, Sæby Museum 1995. 168 s. ill.
- RYKIND-ERIKSEN, KIRSTEN: Den gode smag i provinsen. VENDSYSSEL ÅRBOG 1996 57-80. ill.
- SOLVANG, GUNNAR og Jung Shin Choi: A Comparative Study of Korean and Danish Folk Tables. JOURNAL OF KOREAN HOUSING ASSOCIATION 1995 181-189. ill.
- VI. MATERIEL FOLKEKULTUR**
- Landbrug, skovbrug, havebrug, gartneri, fiskeri og jagt:**
- ADSERSEN, TORKIL: Skudehavnen – et erhvervsfiskermiljø i København. FOLK OG KULTUR 1996 41-54. ill. Engl. summary.
- BALSLEV, SVEND: Georg Christian Hilker. Søllerøds første førster. SØLLERØDBOGEN 1996 65-83. ill.
- BANG, VIGGO: Storgårde på Nordfyn før ca. 1600. FYNESKE ÅRBØGER 1996 25-46. ill.
- BUSCH, JØRGEN: Om livet på fjorden, og lidt om fiskerne. ÅRSSKRIFT. EGNSHISTORISK FORENING I GUNDSØ. 1997 36-40. ill. Jubilæumsskrift 1972-1997.
- BØGH, ANDERS: Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen. BOL OG BY 1996, nr. 2 28-37.
- CHRISTIANSEN, PALLE OVE: I godsets verden. Bindinger og brydninger i et dansk godsområde 1750-1980. Dansk Resumé af »A manorial world«. 1996. 14 s.
- CHRISTIANSEN, PALLE OVE: A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980. Disputats, Københavns Universitet. Oslo og København, Scandinavian University Press 1996. 596 s. ill. Dansk resumé.
- DAM, AJS: Haverne – natur og kultur. HJØRRINGBOGEN 1996 17-22. ill.
- FONNESBECH-WULFF, BENEDICTE: Hegn og landskab. BOL OG BY 1996, nr. 1 82-92. ill.

- FRITZBØGER, BO: Landskabshistorie, økologi og kildekritik. FORTID OG NUTID 1996, nr. 3 254-270. ill.
- GAMMELTOFT-HANSEN, BENDT: De umælendes røst. NORDSLEVIGSKE MUSEER 21 (1996) 14-18. ill.
- HANSEN, EIGIL: Ejby fiskere. Om fiskeriet og fiskerne ved Bramsnæs vig i 150 år. Kirke Hylling, Bramsnæs Museum og Arkiv 1996. 94 s. ill. (Fra vor egns historie; 16).
- HENNINGSEN, PETER: Det mørke Jylland. Et dansk landskab i en brydningstid. BOL OG BY 1996, nr. 1 48-61. ill.
- JENSEN, HELGE: En nyopdugget vildtbane på Helge. ÅRBOG FOR HISTORISK SAMFUND FOR SORØ AMT 83 (1996) 36-40. ill.
- JENSEN, HANS PETER: Træk af Hejstrup husmændenes historie. ÅRS-SKRIFT. EGNSHISTORISK FORENING I GUNDSØ. 1997 3-16. ill. Jubilæumsskrift 1972-1997.
- JUHL, MAGNE: Et spændende skifte efter Magaretha Pedersdatter Crondall - om blandt andet fæstere til Gravengård i Brørup Sogn. FRA RIBE AMT 27, nr. 1 41-52. ill.
- KOCH, CLAUS CHR. og Per Grau Møller: Skovbjerg Bakkeø - et kulturlandskabs forvandling. HARDSYSSSELS ÅRBOG 30 (1996) 5-44. ill.
- LAURSEN, JESPER: Jagtens landskab. BOL OG BY 1996, nr. 1 62-80. ill.
- MADSEN, ERIK: En kongelig nordsjællandsk fæstegårds historie gennem 300 år. Roskilde, eget forlag 1996. 58 s. ill.
- MUNKVAD, KARSTEN: »Vores både«. ÅRSSKRIFT. EGNSHISTORISK FORENING I GUNDSØ 1996 18-19. ill.
- MUNKVAD, KARSTEN: Et bådleje gennem 100 år. ÅRSSKRIFT. EGNSHISTORISK FORENING I GUNDSØ. 1997 58-61. ill. Jubilæumsskrift 1972-1997.
- OLSEN, RIKKE AGNETE: Hunden i historien. København, Gad 1996. 112 s. ill.
- PEDERSEN, KAI: Sønderjyske familielandbrug 75 år. 1920-1995. Løgumkloster, Sønderjysk Familielandbrug 1995. 184 s. ill.
- PEDERSEN, FINN: Lille Egede. Et gods i Boeslunde sogn. ÅRBOG FOR HISTORISK SAMFUND FOR SORØ AMT 83 (1996) 7-35. ill.
- PORSKROG RASMUSSEN, CARSTEN: Godssystemer i Sønderjylland fra 1500-til 1700-tallet. BOL OG BY 1996, nr. 2 38-61. ill.
- RAVN, HELLE: Også haven har en kulturhistorie. JOURNALEN 1996, nr. 1 3-7. ill.
- RØMER, JØRGEN RYDEN: 1600-tallets landskab og landbrug i Haarmark på Samsø. BOL OG BY 1996, nr. 1 26-47. ill.
- SKRIVER, JENS: Hoveri og landgilde. Fæsteafgifterne på østjyske godser i 1700-tallet. HISTORIE 1996, nr. 1 56-83.
- ULSIG, ERIK: Højmiddelalderens danske godssystem set i europæisk sammenhæng. BOL OG BY 1996, nr. 2 8-26.
- VENSILD, HENRIK og Kim Aaris-Sørensen: Kronhjortene på Bornholm og især i Aaker sogn. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 10 (1996) 89-96. ill.
- Håndværk og industri:**
- ANDRESEN, CARL ERIK: Dansk møbelindustri 1870-1950. Århus, Systime 1996. 157 s. ill. Baseret på ph.d.-afhandling. (Systimes teknologihistorie).
- ARBEJDER I HOBRO 1896-1996. Ved Vagn Jensen et al. Udgivet i anledning af SID Hobro Afdelings 100-års jubilæum. Hobro, SID Hobro 1995-1996. 5 hft. ill.
- BERTHELSEN, OLE: Fra det nordlige Sokkelund. Noget om geologi, teglværker, grusgravning og tørveskæring i Søllerød, Lyngby-Taarbæk, Gentofte og Gladsaxe kommuner. København, Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse, Miljø- og Energiministeriet 1996. 71 s. ill. + 2 bilag.
- BURCHARDT, JØRGEN: L.P. Weidemanns Binddegarns- og Tovværksfabrik i Rudkøbing. FABRIK OG BOLIG 22, nr. 2 (1996) 5-29. ill. Engl. summary.
- CLAUSAGER, JØRGEN PEDER: Den lille bys lille gasværk. Sæby Acetylgasværk 1902-1911. FABRIK OG BOLIG 1995, nr. 2 37-54. ill. Engl. summary.
- DALSGAARD LARSEN, KJELD: Træskomageriet i Midtjylland. Fra landhåndværk til industri. ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 79 (1995-96) 7-29. ill.
- DAMSGAARD-SØRENSEN, BENT: Lands-

- bysmeden og hans smedje. ÅRSSKRIFT. HISTORISK FORENING FOR VÆRLØSE KOMMUNE 48 (1996) 15-21. ill.
- EBBESEN, GRETHE og Axel Hansen: Tømrermester Axel Johannessens erindringer. Aalsgårde, Hellebæk-Aalsgaard Egnshistoriske Forening 1996. 64 s. ill. (Egnshistoriske beretninger; 27).
- FALKENCRONE, IB: At leve af falskhed. Klaverstemmeren nu og da. VENDSYSSEL NU & DA 1996 4-15. ill.
- HAMMANN HANSEN, KLAUS ERIK: Fra tegl til brød. SKIVEBOGEN 87 (1996) 106-123. ill.
- HANSEN, H.C.: Navere og andet godtfolk. Fra Europas landeveje til Frederikshavn Svendehjem. Frederikshavn, Dafolo 1993. 66 s. ill.
- HØEGH, PAULI: Mens tid er... Erindringer fra min læretid hos H. Becker & Co. A/S 1947-1951. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 90 (1996) 42-52. ill.
- JOHANSEN, N.: En Navers Dagbog. Red. af Elise Munksgaard. Udgivet i forbindelse med trykkeriets 50 års jubilæum. Holstebro, Johansen Bogtryk + Offset 1995. 81 s. ill.
- JONASEN, OTTO: Møller i Svendborg købstad – en historisk oversigt. ÅRBOG FOR SVENDBORG & OMEGNS MUSEUM 1996 66-87. ill. Dt. Zsfsgg.
- KAYSER, KJELD og Birgit Vorre: Lille Mølle på Christianshavn. Virksomhed og bolig 1669-1973. København, Nationalmuseet 1996. 95 s. ill.
- KLITMØLLER, LINDA: Arbejdsmænd gennem 100 år – arbejdsmændenes organisering i Vejen 1896-1996. MARK OG MONTRE 1996 75-80. ill.
- KNUDSEN, ANN VIBEKE og Niels-Holger Larsen: Saxebro mølle, mølleri og brød. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 10 (1996) 51-62. ill.
- LINDE, KIRSTEN: Bødkerhåndværket – bevaring af et levende håndværk. FRAM 1996 107-116. ill.
- LOKVIG, JETTE: En typisk engelsk fabriksbygning – De Danske Bomulds-spinderiers fabrik i Valby, 1907. FABRIK OG BOLIG 22, nr. 1 (1996) 20-36. ill. Engl. summary.
- MANØE, SØREN: Mette Margrete Tvistman – Danmarks første kvindelige urmager. MARK OG MONTRE 1996 24-28. ill.
- MYGH, LISELOTTE: Dampmøllen i Nykøbing på Falster. FABRIK OG BOLIG 1995, nr. 2 3-36. ill. Engl. summary.
- MØLLER JENSEN, JOHNNY: Mellem diamantsamlere og landprangere. DEN GAMLE BY. DANMARKS KØBSTADS-MUSEUM 1996 29-41. ill.
- NIELSEN, EIGIL REGNER: Den gamle håndsætter. Livsskildring gennem 56 år, 1926-82. Odense, Danmarks Grafiske Museum, Dansk Pressemuseum 1996.
- OTTOSEN, SVEN E.: Plasticmaskiner. Om den danske produktion af maskiner til plasticindustrien. DANMARKS TEKNISKE MUSEUM. ÅRBOG 1995 7-53. ill.
- RASMUSSEN, LARS M.: Historien om Marie Mølle. Om møllen, der 1855-1963 lå på Vejby Mark ved Århus, og om de mennesker, som har boet der. ØSTJYSK HJEMSTAVN 61 (1996) 83-96. ill.
- ROLSTED, JOHS.: Søby klondyke. En sandfærdig skildring af forholdene i Søby brunkulslejer i årene 1940-1950. Ny udgave. Udgivet i anledning af Søby Brunkulsmuseums 20 års jubilæum. Herning, Stout 1996. 199 s. ill.
- SKAARUP, H.E.: Kongelig Majestæts Salpetersyderi i Aakirkeby. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 10 (1996) 123-132. ill.
- UHRE, RUDOLF: Svendsholm Teglovn. HARDSYSSELS ÅRBOG 30 (1996) 45-60. ill.
- WISTOFF, BIRGITTE: Tange Sø og kulturmiljøet. FABRIK OG BOLIG 22, nr. 1 (1996) 3-19. ill. Engl. summary.

Søfart, samfærdsel og handel:

- ASTRUP, TAGE: Erindringer fra Esbjerg Havn. FRA RIBE AMT 27, nr. 1 (1996) 3-10. ill.
- BACHMANN, HANS, Viggo Møballe og Ingolf Haase: Tønders gamle kroer og gæstgiverier. Tønder, Neffen 1995. 77 s. ill.
- BLÆSILD, BENNO: Søfarts- og kulturelrelationer mellem Sydfyn og Grønland gennem tiderne. ÅRBOG FOR SVENDBORG & OMEGNS MUSEUM 1996 115-135. ill. Engl. summary.
- BRANDT, PALLE: Korn, kandis og kramvarer. Nykøbing F., Kulturmindeforening-

- gen og Museet Falsters Minder 1995. 48 s. ill.
- BREDMOSE SIMONSEN, JOHS.: Fisk fra havet – til land og by. FRA RIBE AMT 27, nr. 1 88-96. ill.
- BRINCH, OLE og Ely Hansen: Femø og Færøen. Om Danmarks 3. ældste færge i drift, »Femø Sund«, hendes 63 årige liv, hendes forgængere og sejlladsen til Femø. Maribo og Lyngby, Gurlis Hus, Femø og Brinchs Forlag 1996. 58 s. ill.
- ERRBOE, ANDERS: Musik og kager. DEN GAMLE BY. DANMARKS KØBSTADSMUSEUM 1996 126-138. ill.
- HENNINGSEN, HENNING: Sømandens indsamlingsbøsse. HANDELS- OG SØFARTSMUSEET PÅ KRONBORG. ÅRBOG 1996 23-43. ill. Engl. summary.
- HJULENES BY FIK HANDELSRY. Viborg Handelsstandsforening 1845-1995. Red. af Jesper Overgaard. Viborg, Viborg Handelsstandsforening 1995. 131 s. ill.
- HVASS, LONE: Anne Didrichs piber. SKALK 1996, nr. 6 14-17. ill.
- HVELPLUND JENSEN, KR.: Houen sogns store købmand Mourids Jensen. HARDSYSSELS ÅRBOG 30 (1996) 77-82. ill.
- JOHANSEN, JENS: 2 Miil fra Nørreport. Milepælen i Geels skov, 1778 og 1996. SØLLERØDBOGEN 1996 84-92. ill.
- OVERMARK, KARL KR.: Hjørnings butikker og handel i 1880'erne. VENDSYSSEL ÅRBOG 1996 81-98. ill.
- POULSEN, HENNING: Forlis og skibbrud ved Stevns Klint. HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT. ÅRBOG 1996 33-46. ill.
- RASMUSSEN, FRANK ALLAN: Fra Southampton til København. Overførsel af dokteknologi til Holmen, 1852-58. FABRIK OG BOLIG 1995, nr. 1 5-39. ill. Engl. summary.
- STILLING, NIELS PETER: Fra stald til kro – fra bakke til dal. Rudersdal [kro] og Kongevejen. SØLLERØDBOGEN 1996 7-51. ill.
- SVALGAARD, HANS OVE: Manufakturforretninger i Thisted. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1996 107-116. ill.
- THALUND, HENNING: Vind og vejr. ÅRBOG FOR SVENDBORG & OMEGNS MUSEUM 1996 108-114. ill. Engl. summary.
- VENSILD, HENRIK: Urban af Svaneke, et bornholmsk skibs historie. FRA BORNHOLMS MUSEUM 1994-1995 81-110. ill.
- WILHELMS, ESTRID: Købmandsfamilien Wilhelmsen i Dynkarken. ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 79 (1995-96) 65-74. ill.
- WOHLFAHRT, ESKE: Limfjordsforbindelser. Løgstør, Limfjordsmuseet 1995. 32 s. ill. (Limfjordsmuseets småskrifter; 15).
- Andre erhverv:**
- HAVSTEEN-MIKKELSEN, METTE E.: Rejse tilbage i tid og rum – træk af ærøsk turisme. ÅRSSKRIFT. ÆRØ MUSEUM 1996 22-30. ill.
- HOLMGAARD, JENS: Kampen om karlene i Frederik 4.s tid – belyst ved strid i 1724-25 om en tjenestedreng i Klejtrup. FRA VIBORG AMT 61 (1996) 19-35. ill.
- JENSEN, AGNES: Damsmarks og Omegns Mergelselskab. FRA RIBE AMT 27, nr. 1 28-33. ill.
- LINDE, KIRSTEN: »Afgået til Ribe marked for at søge tjeneste«. HARDSYSSELS ÅRBOG 30 (1996) 61-76. ill.
- LISEWSKI SVENDSEN, SUSANNE: Landevejen og manegen. En skitse af dagligliv i cirkus. FOLK OG KULTUR 1996 77-91. ill. Engl. summary.
- SKIFTER ANDERSEN, INGER: Min barndoms »koner«. SØNDERJYSK MÅNEDSKRIFT 1996, nr. 10 252-256. ill.
- THOMSEN, UWE: Lagkageshow i Tønder Byarkiv. SIDEN SAXO 13, nr. 4 39-46. ill.
- VEDEL, JON: Danmarks Tivoli Forening i 75 år, 1920-1995. Horbelev, Danmarks Tivoli Forening 1995. 95 s. ill.
- VEDEL, JON: De store klovner. Udgivet i forbindelse med udstilling på Risbjerggård. Nykøbing Sj., Cirkusbyen 1996. 23 s. ill.
- Folkedragt, tekstil:**
- ENGELHARDT MATHIASSEN, TOVE: Tekstil-import til Danmark. DEN GAMLE BY. DANMARKS KØBSTADSMUSEUM 1996 80-104. ill.
- GRAM, JØRGEN S.: En Fanødragt. MARK OG MONTRE 1996 20-23. ill.
- HJORTH, BIRTE, Dirch Jansen og Lisbeth

- Møller: Amagerdragterne. Deres historie og brug. Udgivet i forbindelse med Store Maglebys 475-års jubilæum. Dragør, Dragør Kommune 1996. 151 s. ill.
- RYKIND-ERIKSEN, KIRSTEN: Det tekstile orgie. 1880-1850. Udgivet i forbindelse med udstillingen »Gemmemøbler & tekstiler« sommeren 1996. Give, Give-egnens Museum 1996. 36 s. ill.
- TONN-PETERSEN, ANETTE: Til lands og til vands – Matrostøj. NORDSLESVIGSKE MUSEER 21 (1996) 5-13. ill.

Folkekunst:

- BLÆSILD, BENNO: Kapere og kadrejer-malerier – om skibsportrætter i Den Gamle By. DEN GAMLE BY. DANMARKS KØBSTADSMUSEUM 1996 52-79. ill.
- DEN DANSKE BROCHE. Fotos v. Dorte Krogh. Udgivet i anledning af udstilling på Marienlyst Slot. Helsingør, Marienlyst Slot 1995. 60 s. alle ill.
- HVIDBERG, ENA: Det disciplinerende sting. Udklipshedebo, udstyrssyning og kvindelighed 1870-1940. Greve, Greve Museum 1995. 136 s. ill.
- JOHANSSON, KETTY: Gårdmalerne og deres billeder. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 85 (1996) 155-164. ill.
- MIKKELSEN, HANNE: Kalkmalerierne i Birkerød Kirke. Birkerød, Birkerød Lokalhistoriske Forening 1996. 59 s. ill.
- SØNDERGAARD, LEIF: En håndværkers tro og tanker – om kalkmalerierne i Ørbæk kirke. ÅRBOG FOR SVENDBORG & OMEGNS MUSEUM 1996 55-65. ill. Dt. Zsfssg.
- WINKEL, ESTHER JEGIND: Tønderkniplinger. Rids af Tønderkniplingens historie 1920-1995. Udgivet i forbindelse med 3. Kniplingsfestival. 1995. 16 s. ill. + 2 bilag.

VII. MINORITETER

- KOCH PEDERSEN, MOGENS: Kurdere. Ørbæk, Tommeliden 1996. 63 s. ill. (Etniske minoriteter).
- KOCH PEDERSEN, MOGENS: Sigøjnere. Ørbæk, Tommeliden 1996. 54 s. ill. (Etniske minoriteter).
- SMITH, LOUISE HARDMAN: Selverhver-

vende indvandrere i København. FOLK OG KULTUR 1996 5-24. ill. Engl. summary.

- ÅLUND, ALEKSANDRA: Alterity in modernity. Youth, culture and identity. Esbjerg, South Jutland University Press 1996. 31 s. (Papers, migration / Danish Centre for Migration and Ethnic Studies; 1). A revised version in: Acta Sociologica 4 (1995).

VIII. HUSHOLDNING

- AF JENS SAGERS OPTEGNELSER. Ved Hasse N. Jørgensen. VEJLE AMTS ÅRBOG 1996 92-98. ill.
- BECK, ELLEN: Stovvask i 1920'erne. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1996, nr. 3 35-38. ill.
- GRØFTEHAUGE, NINA K. og Viggo Sørensen: Det skulle jo bruges altsammen – når man havde slagtet. ORD & SAG 16 (1996) 51-62. ill.
- KJÆR, HENRY T.: Fra kaffetår til gabe-stok. Omkring et kaffecirkulære fra 1783. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 90 (1996) 15-21. ill.

IX. SKIK OG BRUG, FESTER OG HØJTIDER, LEG OG SPIL Skik og brug:

- ELIOT, PETER: Blomsternes sprog. København, Sphinx 1996. 64 s. ill.
- ENEVIG, ANDERS: Krucifikser i danske klosterhaver. Herning, Poul Kristensen 1996. 86 s. ill.
- KJÆR, GITTE: Livet på kirkegården. KIRKEGÅRDSKULTUR 1996 10-18. ill.
- KOFOD, KLAUS KASPER: Kultur på arbejdspladsen. FOLK OG KULTUR 1996 55-76. ill. Engl. summary.
- LINDHARDT, JAN: Kirkegården. KIRKEGÅRDSKULTUR 1996 64-67.
- POULSEN, JENS og Johannes Lyshjelm: En smuk tradition blev skabt i Skælskør. VULKANEN 15, nr. 2 (1996) 23-26. ill.
- POULSEN, ERLING: Saeculum confusio-nis. Kalenderreformerne i år 1700 og år 1743 i Danmark-Norge. HISTORISK TIDSSKRIFT 96, nr. 2 (1996) 349-367.
- TANG KRISTENSEN, JOHS. E.: Gamle nytårsønsker. Genoptryk. FOLKEMIN- DER 1996, nr. 1 7-11. ill.

Fester og højtider:

BOYE-NIELSEN, NIELS PETER: Juel den-
gaang. Jul på landet i fyrerne.
ØSTJYSK HJEMSTAVN 61 (1996) 104-
112. ill.

BREGENHØJ, CARSTEN: Hva' griner de
a'? S. 191-211 i HUMOR OCH KUL-
TUR. Red. Ulf Palmenfelt. Helsinki, NIF
1996. ill. (NIF Publications; 34).

HUSKER DU DIN KONFIRMATION? Erin-
dringer om konfirmationen omkring
1930 i by og på land. Fortalt på Gede-
vasevang i marts 1996. Red. af Annie
Have. Farum, Farums Arkiver og Muse-
er 1996. 16 s. ill.

JENSEN, JENS PETER og Alan Hjorth
Rasmussen: Om et gammeldags bryllup
i Gundsømagle. ÅRSSKRIFT. EGNSHI-
STORISK FORENING I GUNDSØ 1995
25-27. ill.

JULEERINDRINGER FRA KASTRUP OG
TÅRNBY. Kastrup, Tårnby Kommunes
Lokalhistoriske Samling 1994. 36 s. ill.
(Erindringer fra Tårnby Kommune; 1).

KOFOD, ELSE MARIE: Politikens bryllups-
bog. København, Politiken 1996. 160 s.
ill.

KOFOD, ELSE MARIE: Går det over
gevind? FOLKEMINDER 1996, nr. 3 7-
11. ill.

KRAGH, BIRGITTE: Romantik på kirke-
gården. HUMANIORA 10, nr. 3 (1996) 8-
12. ill.

LARSEN, CHRISTIAN: Københavns første
ligbrænding. SIDEN SAXO 13, nr. 3 34-
36. ill.

MILWERTZ, PIA og Mette Borch: Folke-
mindernes fastelavn. I samarbejde med
Dansk Folkemindesamling. København,
Byens Børn 1996. 22 s. ill.

NIELSEN, FRANK V.: Skovfesterne på
Nordfalster. LOLLAND-FALSTER 84
(1996) 54-63. ill.

SIMONSEN, MICHELE: Icke-verbal humor
i urbana miljøer. S. 213-231 i HUMOR
OCH KULTUR. Red. Ulf Palmenfelt. Hel-
sinki, NIF 1996. ill. (NIF Publications; 34).

SMEDEGAARD, INGER: Grundlovsfest og
sangleg i Dejbjerg præstegård. HARD-
SYSSELS ÅRBOG 30 (1996) 139-150.
ill.

SOMMER, ANNE-LOUISE: De dødes rige
– de levendes land. NYT FRA ODENSE
UNIVERSITET 30, nr. 13 (1996) 4-7. ill.

SPROGMINUTTET 1996. [Om rumlepot-
ter] ORD & SAG 16 (1996) 63-64. ill.

Leg og spil:

MOURITSEN, FLEMMING: Legekultur.
Essays om børnekultur, leg og fortæl-
ling. Odense, Odense Universitetsforlag
1996. 167 s. (Udspil; 6).

XIII. FOLKETRO

HENNINGSEN, GUSTAV: Barnehekse før
og nu. TRADISJON 26, nr. 2 (1996) 15-
25. ill. (Svensk version: SIGNUM 22, nr.
3 79-84. English version: JOURNAL OF
FORENSIC PSYCHIATRY 7, nr. 3 581-
593.)

HENNINGSEN, GUSTAV: Heksetroens
katekismus. S. 124-134 i LIVETS GLE-
DER. Om forskeren, folkediktningen og
maten. En vennebog til Reimund Kvide-
land. Red. Bente Gullveig Alver et al.
Stabekk, Vett & Viten 1995.

HØYRUP, LISE: Ved fuldmåne, en torsdag
aften, avet om og igennem hullet.
SIDEN SAXO 13, nr. 3 2-8. ill.

LIDEGAARD, MAD: Danske træer fra
sagn og tro. København, Nyt Nordisk-
Forlag 1996. 245 s. tavler, ill.

XIV. KLOGE FOLK, FOLKEMEDICIN, FOLKELIG VIDEN

GJEDSTED, HANS: Spillemanden. Den
kloge mand i Farsø. FRA HIMMERLAND
OG KJÆR HERRED 85 (1996) 135-154.
ill.

WULFF, TABITA: Bratbjergmandens dat-
ter. En nordenfjordsnaturlæge-slægt og
deres hemmelige opskrifter. Fortalt til
Tabita Wulff af Sørine Kronborg Ander-
sen. Lyngø, Bogan 1996. 184 s.

XV. FOLKEDIGTNING

Folkedigtning:

ENGHOLM, CARL: Hvem var Holger Dan-
ske? SIDEN SAXO 13, nr. 2 22-27. ill.

HOLBEK, BENGT og Jan-Öjvind Swahn:
Inledning. S. 11-25 i SAGORNA
ÖVERALLT. PERSPEKTIV PÅ FOLK-
SAGAN I SAMHÄLLET. Red. Gun Herra-
nen. Stockholm og Helsinki, Carlssons
og NIF 1995. ill. (NIF Publications; 28).

- HOUGAARD, PER: Om knaldromaner, føljetoner og kolportage-litteratur i Danmark. (1) MAGASIN 11, nr. 3 (1996) 3-20. ill.
- KAAS NIELSEN, ERIK: Børn fortæller – stadig. Axel Orlrik om Folkedigtningens episke love. BUM 14, nr. 3-4 (1996) 10-13. ill.
- KAAS NIELSEN, ERIK: Fortalt af børn. BUM 14, nr. 3-4 (1996) 14-18. ill.
- MATHIESEN, ESKE K.: Om digteren Rasmus Taa, der på grund af de handlendes råben med varer fik uro i versefødderne. FOLKEMINDER 1996, nr. 2 6-9. ill.
- MATHIESEN, ESKE K.: Havlittens sang. FOLKEMINDER 1996, nr. 3 4-6.
- PFEFFER, HEIDI: Når historie fortælles. Kong Christian X's ridt overgrænsen 1920. FOLK OG KULTUR 1996 25-40. ill. Engl. summary.
- SIMONSEN, MICHELE: Skämtsagor, skrönor och lögnhistorier. S. 99-119 i SAGORNA FINNS ÖVERALLT. PERSPEKTIV PÅ FOLKSAGAN I SAMHÄLLET. Red. Gun Herranen. Stockholm og Helsinki, Carlssons og NIF 1995. ill. (NIF Publications; 28).
- Viser og folkesang:**
- ANDERSEN, RUTH: Den rapmuede muse. 10 års Danmarkshistorie i skillingsviser fra Matthias Seests bogtrykkeri. Odense. Odense Universitetsforlag 1995. 558 s. ill.
- ANDERSEN, RUTH: Foredrag på Odense Universitet om Matthias Seests Bogtrykkeri i København og dets produktion af skillingsviser. Udgivet i anledning af folkeviseseminar 20.-21.11. 1995. Odense, Projekt Visecenter 1995. 50 s. ill.
- CLAUSEN, MARIANNE: Hundredesyvisebogen. Danske folkeviser og andre viser på dansk med færøske melodier. Indsamlet på Færøerne 1988-1994. Tórshavn og København 1995. 280 s. ill. noder. Med kasettebånd.
- HANSEN, FINN CLEMENT: Ballade i gaden. SIDEN SAXO 13, nr. 1 10-19. ill.
- HEMMERSAM, FLEMMING: Symboler, trosforestillinger og sociale holdninger i arbejder 1. maj sange 1890-1924. SUMLEN 1994-1995 287-312. ill. Engl. summary.
- HOLST, LISBETH: Kærlighed og køn i de lyriske elskovsviser i de danske adels-håndskrifter. SUMLEN 1994-1995 165-179. ill. Engl. summary.
- LUND, LAURIDS NØRGAARD: Sangen på min fødeegn Roager. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1996, nr. 3 56-59. ill.
- MUNCH, INGEBORG: Hvorfor mon jeg synger? Ingeborg Munch, sange og udsagn. Red. af Jack Jacobsen og Gitte Thofte. Holstebro, Folkemusikcentret i Hogager 1995. 111 s. ill.
- Eventyr:**
- EVALD TANG KRISTENSENS EVENTYR FRA JYLLAND. Ved Vibeke Arndal. Odense, Odense Universitetsforlag 1995. 343 s. ill.
- FOLKEEVENTYRETS UNIVERS. Ved Inge Jessen et al. Gesten, OP 1996. 119 s. ill.
- HOLBEK, BENGT: Om tolkning av sagor. S. 49-73 i SAGORNA FINNS ÖVERALLT. PERSPEKTIV PÅ FOLKSAGAN I SAMHÄLLET. Red. Gun Herranen. Stockholm og Helsinki, Carlssons og NIF 1995. ill. (NIF Publications; 28).
- HØGH, CARSTEN: Eventyrleksikon. København, Munksgaard/Rosinante 1996. 256 s. ill.
- KAAS NIELSEN, ERIK: Da børn fortalte eventyr. Det begyndte med Brødrene Grimm. BUM 14, nr. 1-2 (1996) 15-16. ill.
- KOFOD, ELSE MARIE: Eventyrfortælling. S. 80-86 i FORTÆLLERFUGLE FRA MANGE LANDE. Red. af Ann Mari Urwald. Ill. af Lilian Brøgger. København, Mellempøkeligt Samvirke 1996.
- RØRBYE, BIRGITTE: Eventyrkrigen om H.C. Andersen. S. 35-58 i LIVETS GLEDER. Om forskeren, folkediktningen og maten. En vennebok til Reimund Kvide-land. Red. Bente Gullveig Alver et al. Stabekk, Vett & Viten 1995.
- Sagn:**
- HEMMINGSSEN, LARS: Sørøverskibet i Smerup. S. 112-123 i LIVETS GLEDER. Om forskeren, folkediktningen og maten. En vennebok til Reimund Kvide-land. Red. Bente Gullveig Alver et al. Stabekk, Vett & Viten 1995.
- SØRENSEN, THOMAS: Sagn og skikke på Karupheden i svunden tid. Karup,

- Lokalhistorisk Forening og Lokalhistorisk Arkiv for Karup kommune 1995. 65 s. ill.
- ZOLA CHRISTENSEN, ROBERT: Vandrehistorien og de episke love. *DANSKE STUDIER* 1996 101-129.
- ZOLA CHRISTENSEN, ROBERT: Vandrehistorien – terminologien omkring et moderne stykke folkedigtning. *DANSKE STUDIER* 1996 130-144. bib.
- De små genrer:**
- BREGENHØJ, CARSTEN: »Her skal dog lugte af mad.« Skræddere og definitioner. S. 135-141 i *LIVETS GLEDER*. Om forskeren, folkediktningen og maten. En vennebok til Reimund Kvideland. Red. Bente Gullveig Alver et al. Stabekk, Vett & Viten 1995.
- HANBERGER, MARIA: Katastroflere – en studie av vitsar och skämt runt Estonia och Mattias Flink. *NORD NYTT* 62 (1996) 109-121.
- SIMONSEN, MICHELE: Speech, play and action. On non-narrative folk poetry. *ARV* 51 (1995) 97-101.
- XVI. MUSIK OG DANS, SPILLEMÆND, MUSIKINSTRIMENTER**
- ANDERSEN, MICHAEL: Middelalderlige musikinstrumenter fra Roskildes undergrund. *HISTORISK ÅRBOG FRA ROSKILDE AMT* 1996/97 3-12. ill.
- GAMLE DANSE FRA LOLLAND-FALSTER. Red. af Kurt Clemmensen et al. 2. udgave. København, Foreningen til Folkedansens Fremme 1996. 89 s. ill. noder (melodistemme).
- HJEJLENS TONER. Peder Spillemand. En vestjysk spillemand. Menneske, musik og miljø. Red. af Torben Hviid et al. Albertslund, Folkemusikhuset 1991. 176 s. ill. noder. Tilhørende kassettyd-bånd.
- HØIRUP, MORTEN ALFRED: Folkemusikken og det brede publikum. *FOLKEMUSIK – I DANMARK* 7, nr. 4 (1996) 48-50. ill.
- KOUDAL, JENS HENRIK: Stadsmusikantens betydning. / The Importance of the town musician. S. 38-43 + 53 i *COPENHAGEN EARLY MUSIC FESTIVAL 20.-28.04. 1996*. København, DR P2-musik
- Radioconsort 1996. Programbog. (Dansk og engelsk tekst).
- KOUDAL, JENS HENRIK: Musiketnologi og folkemusikforskning. S. 12-24 i *DANSK MUSIKFORSKNING FREM MOD ÅR 2000*. Red. Finn Egeland Hansen. København, Statens Humanistiske Forskningsråd 1996.
- KOUDAL, JENS HENRIK: Tradition og innovation. S. 49-55 i *GENKLANG*. En vänskrift till Märta Ramstens 60-årsdagen den 25. december 1996. Uppsala, Språk- och Folkminnesinstitutet 1996.
- KRISTENSEN, TENNA R.: Middelalderlige musikinstrumenter i Skandinavien med særlig vægt på Danmark. Speciale, Aarhus Universitet 1992. Højbjerg, Afd. for Middelalder-arkæologi, Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev 1994. 229 s. ill. (Skrifter fra Afd. for Middelalder-arkæologi og Middelalder-arkæologisk nyhedsbrev; 1).
- LENDAL, POUL: Fri mig for »Laveste Fællesnævner«. *FOLKEMUSIK – I DANMARK* 7, nr. 5/6 (1996) 52-54. ill.
- LÆSØ. DANS & MUSIK. Ved Kenneth Krak et al. Århus, Folkemusikhuset 1995. 184 s. ill. Hertil findes CD: »Traditionel musik fra Læsø«.
- MULLER, METTE: Vokseværk. Dyrehorn, metalhorn, træhorn – og horn af ler. *MEDDELELSER FRA MUSIKHISTORISK MUSEUM OG CARL CLAUDIUS' SAMLING* 5 (1994-1995) 29-42. ill. Engl. summary.
- NØRGAARD, KJELD og Kenneth Krak: Om Vesterbo-Trekant. *HJEMSTAVNSLIV* 67, nr. 6-7 (1996) 22-23. noder.
- NØRGAARD, KJELD og Kenneth Krak: Dans i forandring. *FOLKEMUSIK – I DANMARK* 7, nr. 3 (1996) 38-40. ill.
- OLESEN, OLE og Carsten Lund: Historien om »Landini-portativet«. *MEDDELELSER FRA MUSIKHISTORISK MUSEUM OG CARL CLAUDIUS' SAMLING* 5 (1994-1995) 43-47. ill. Engl. summary.
- RUDE, ANDREAS: Dansen på Amalienborg Anno 1803. *MEDDELELSER FRA DANSK DANSEHISTORISK ARKIV* 15 (1996) 15-22. ill.
- SCHOMACKER, JUDY RYSLANDER: Dansehistorie i arkivkasser. *MEDDELELSER FRA DANSK DANSEHISTORISK ARKIV* 15 (1996) 5-7. ill.

- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 1. Sjiinmyra-valsens fra Bornholm og Mølleturen fra Midt- og Østjylland. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 1 (1996) 10-11. ill. noder.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 2. Peder Skyt fra Fyn, Springfort fra Vejle og Svejtrit med krydsede ben fra Lolland. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 2 (1996) 14-15. ill.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 3. Oxekow. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 3 (1996) 16-17. ill. noder.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 4. Hanegal. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 4 (1996) 18-19. ill.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 5. Hanegal. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 5 (1996) 14-15. ill. noder.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 6. Den hvide Mær fra Randers og Per Jensens Vals fra Sjælland. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 6-7 (1996) 20-21. ill. noder.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 7. Tappenstreg eller Forgangen Nat fra Legestue-heftet og Sdr.Jyllands-heftet. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 8 (1996) 18-19. ill. noder.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 8. Skøjtøløberdans fra Legestue-heftet. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 9 (1996) 7-9. ill. noder.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 9. Totur fra Vejle. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 10 (1996) 8-9. ill. noder.
- SØRENSEN, PER: Dansens og musikkens rødder: 10. »Skæve Thorvald«. HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 11 (1996) 11-13. ill. noder.
- URUP, HENNING: Dance in Copenhagen c. 1750-1840. MUSIK & FORSKNING 1996 128-159. ill.
- VINTHER, ORLA: Musikken i 1700-tallet. Overgangstid og Wienerklassik. Red. af Bjarne Mørup. Århus, Systime 1996. 212 s. ill.
- WESSBERG, ERIK AXEL: Drømte mig en drøm. Kronik. SKALK 1996, nr. 2 20-28. ill. samt HJEMSTAVNSLIV 67, nr. 8 (1996) 6-10. ill.

Anmeldelser

Inge Jessen:

Folkeeventyrets univers 1

ISBN 87-7794-296-5. 119 sider.

Folkeeventyrets univers 2. Lærerens bog

ISBN 87-7794-297-3. 119 sider. OP-forlag Aps, Gesten u.å. (1995).

Første del indledes med et kort afsnit med sagn og beretninger om væsener fra tidligere tiders folketro, såsom nisser, ellefolk, lygtemænd, havfolk, helhest, kirkelam, varulve osv. Derefter følger et større udvalg af forskellige eventyrtyper hentet fra ældre og nyere udgivelser. De er genfortalt af Inge Jessen, hvad tidligere udgivere egentlig også har gjort. Udvalget indeholder eventyrtyper ikke blot fra Danmark, også Grimm, Asbjørnsen og Moe er repræsenteret. Det er beregnet for elever fra 7.-9. klasse og har sammen med de tilhørende opgaver været afprøvet på to skoler.

Anden del er en lærervejledning med forslag til opgaver af litterær og kulturhistorisk art. Der fortælles yderligere om folkeeventyrets historie og dets mundtlige og litterære overlevering. Der gøres ligeledes rede for dets temaer, formelsprog og dets karakteristiske episke træk. Også de feudale træk i eventyrene med deres sociale hierarki af konger, riddere, herremænd, bønder, karle og tjenestepiger påpeges. Det psykologiske syn på eventyr og den betydning, de kan have for børn, omtales med henvisning til psykologer som Freud, Jung og Bettelheim. Fatalismen, der spores i mange eventyr, ser udgiveren i sammenhæng med astrologien, som vurderes ret neutralt og nøgternt i en historisk redegørelse. Mere problematisk virker en astrologisk oversigt med stikord til de forskellige stjernetegn med disses positive og negative psykologiske aspekter, udarbejdet af en professionel astrolog. Denne oversigt har man tilmed lov til at fotokopiere uden afgift til Copy-Dan! Astrologien kunne man efter min mening bedre behandle som en form for moderne folketro,

men forhåbentlig kan emnet give anledning til ivrige debatter mellem eleverne.

For øvrigt er afsnittet om folketroen med dens beretninger og sagn det svageste i udvalget, hvad udgiveren nok selv har følt, idet det foreslås, at disse tekster udelades i hvert fald på 9. klassetrin, da de – som det siges – kan virke »barnlige«.

Reelt var det kun en begrænset del af befolkningen i forrige århundrede, som troede på de omtalte skikkelser og væsener, hvad der ikke forhindrede, at historierne om dem kunne være spændende at lytte til. Det samme gælder i høj grad også eventyrene, som ikke bare hører fortiden til. Rundt om i landet er der hver dag børn, som efter at de i skolen har beskæftiget sig med eventyr, mere eller mindre inspireret selv skriver eventyr. Mere fremmed er det nok selv at fortælle eventyr, og selv om det foreslås som øvelse i en af de faser, som vejledningen omtaler, så kunne man nok ønske dette meget vigtige træk ved genren stærkere fremhævet i arbejdet med denne ældgamle genre, som stadig har sin fascination også uden for børnenes række.

Erik Kaas Nielsen

Else Marie Kofod:

Politikens Bryllupsbog

København, Politikens forlag, 1996. 160 sider. Indb. ISBN 87-567-5646-1. Kr. 169,-.

Den foreliggende bog er tænkt som en slags køreplan for folk, der går i giftetanker. Hvordan klare alle de ting, der melder sig i en sådan situation? Det gøres i bogen ved at berette om de skikke, traditioner og ritualer, der knytter sig til begivenheden i dagens Danmark, så kan man selv plukke deraf, hvad man vil. Men Bryllupsbogen har ikke blot et praktisk sigte. Den vil også fortælle historie. Det sker bogen igennem i dens enkelte afsnit, hvor de historiske oplysninger er anbragt i bokse under benævnelser: »Kulturhistorisk baggrund«. Yder-

ligere findes der et selvstændigt afsnit, der udelukkende behandler ægteskabets kulturhistorie.

På den måde får man sammenvævet fortid og nutid under det kompetente førerskab af Else Marie Kofod, der kan trække på det rige materiale fra sin arbejdsplads i Dansk Folkemindesamling.

Beskrivelsen strækker sig fra frieri over forlovelse, vielse, bryllupsfest til de senere festdage i en bestemt afstand fra selve brylluppet. Det er sådanne festdage som kobberbryllup, sølv- og guldbryllup, men for dem, der ikke har nok i de nævnte, findes en liste over dage fra 1 år opefter med de respektive benævnelser. Der findes andre nyttige lister som planter som symboler og blomsternes og ædelstenenes sprog. Men nyttigere er nok sådanne afsnit som huskeliste forud for brylluppet, og det lange afsnit om regler og bestemmelser som betingelse for ægteskabets indgåelse (5 sider) og afsnittet om lovgivningen vedr. ægteskabets retsvirkninger og om separation og skilsmisse (ialt 14 sider).

Er man ikke blot i bebov for tips ved og om brylluppet, men bliver grebet af lyst til at vide mere, er der hjælp at hente i en omfattende litteraturliste. Et flersidet register gør det let at finde frem til snart sagt alle sider af emnet.

Holger Rasmussen

Byhornet, 25. årg. nr. 1-2 1996

Ballerup Historiske Forening. ISSS 10105-6433.

Dette dobbeltnummer af Byhornet er en publiceret udgave af noget af det baggrundsmateriale, der lå til grund for det Kulturby 96-støttede udstillingsprojekt: »Rejse mod lys og luft«, et samarbejde mellem nogle arkiver og museer i Københavns amt, der i 6 plancheudstillinger fortalte om følgende kommuners udvikling: Søllerød, Hvidovre, Herlev, Værløse, Ballerup og Høje Tåstrup (udstillingsrækkefølgen).

Byhornet består af 8 forskellige småartikler. Den første er en udmærket gennemgang af Ballerup kommunes udvikling fra stationsby til forstad. Først gives en

beskrivelse af stationsbyen Ballerup, dens fysiske fremtrædelsesform, der i dag er så godt som udraderet, samt dens økonomiske fundament, der betegnes som »nichepræget« forstået på den måde, at de fleste af beboerne levede af en kombination af flere erhverv. F.eks. supplerede mange indtægten med havebrug og husflid, barbereren havde samtidig telefoncentral og stationsforstanderen »solgte lort i spandevis«. Kun få var lønmodtagere, og disse, der hver dag tog til København, blev betragtet som »lidt finere«.

Indtil 1933 regerede Venstre i sognerådet, men fra da af kom Socialdemokraterne til, og de har bevaret magten i kommunen. Stationsbyen omtales som meget klassesdelt. De forskellige foreninger frekventeredes af forskellige socialgrupper, så man var sikker på at træffe de »rigtige« mennesker. Klasserne bestod af bønder, småborgerskab, borgerskab og arbejdere, der havde hver deres foreninger at mødes i.

Da S-toget kom til Ballerup i 1949 begyndte en ny tid. Boligblokke og parcelhuse skød op og kommunen fik vokseværk. Fra 6000 indbyggere steg tilflytningen især i 60'erne, så der i 1972 boede 52.000 i Ballerup. Som i de andre københavnske forstæder i efterkrigstiden fik området socialt boligbyggeri, hvor ikke blot arbejdere fra København flyttede ind, men også de mange unge, der »immigrede« fra Jylland. Forstadens kvarterdannelse bliver en følge, med en opdeling i »finere« kvarterer, bl.a. villaområderne ved Hareskovby, og industri- og arbejderbyggelser syd for S-banen. Væksten i 60'erne faldt sammen med de antiautoritære bevægelser, og ifølge udstillingens titel »Ballerup – hippiernes forstad« skulle det være unge med »venstreorienteret« holdning, som slog sig ned her, men den historie beretter Byhornet desværre ikke noget om. Kun om beboernes krav om medindflydelse og foreningsdannelsen, hvor de nye boligforeninger dannede grundlag for nyt socialt samvær.

Artiklen slutter med en kritik af byplanlægningen, der først nedrev den gamle stationsby, og nu med de nye bebyggelser forsøger at »genskabe den bysammenhæng som vi mangler«.

Fleere af de følgende artikler er interviews

indsamlet i forbindelse med forarbejdet til udstillingen. Og hvilke interviews. Nogle steder må man krumme tæer. Interview er et fornemt indsamlings- og metoderedskab, men det kræver disciplin og forberedelse. Man skal forberede sig så godt, at man næsten kan svare på spørgsmålene selv, og fremfor alt gå frem efter en planlagt og nøje analyseret spørgeliste. Det fremgår tydeligt, at interviewerne er overordentligt dårligt forberedt f. eks. bemærkninger som »Vi har ikke set os godt for, vi troede det var rækkehuse altsammen, hvor ligger de etagehuse«, der er mange af den slags. Det burde have været redaktionens pligt at redigere og skære fra, men principielt må man sige, at grundmateriale ikke bør publiceres, det er jo gennem analyse og bearbejdning af interviewmaterialet at »historien« kan fortælles. Man kan så belyse gennem nogle gode »klip« fra materialet, disse skal til gengæld også være oplysende.

En artikel gennemgår kollektivbebyggelsen Grantoften, en udmærket gennemgang, der dog let bliver en opsummering af facts, procenter og tal. Men man får også en beskrivelse af beboernes forskellige aktiviteter og projekter.

Et afsnit om skolen i Randersgade, som en af meddelerne kom fra, samt om Grantofteskolen er problematisk. Er den typisk for de nye skoler i Ballerup? Var alle skolerne »besat« af progressive venstreorienterede lærere? Man ville godt have hørt om skolen set i relation til andre af kommunens skoler.

Til slut følger 3 interviews med nogle af de »gamle landboere«. Her burde materialet også være redigeret noget mere, så der ikke var de mange gentagelser af de samme oplysninger. Desuden kan man undre sig over valget af meddelere, især interviewet med de to personer, der boede i udkanten af Ballerup mellem 1947-67, men ikke bidrager meget til belysningen af forstadens historie. Er de valgt, fordi de er kustoder på museet?

Bogen indeholder mange lokalhistorisk interessante oplysninger, men niveauerne for artiklerne er endog meget uensartet. Og man sidder stadig tilbage med spørgsmålet: Hvor blev hippierne af?

Ena Hvidberg

Hanne Mikkelsen:

Kalkmalerierne i Birkerød Kirke

59 sider, ill. Udgivet af Birkerød Lokalhistoriske Forening. ISBN 87-87087-38-3. Kr. 160,-.

Birkerød kirkes tidligt gotiske kalkmalerier er emnet for en lille bog af Hanne Mikkelsen udgivet af Birkerød Lokalhistoriske Forening. Kirkens kalkmalerier har lige siden afdækningen i 1911 været genstand for beundring og nogen undren. Det sidste gælder især billedet af krigselefanten med trompetsnabelen og svinet, der mødes foran egen, som bøjer sig og drysser olden ned til svinet. Fra tårnet på elefantens ryg afskyder en bueskytte en pil mod svinet. En gyldig tolkning af billedet er endnu ikke nået; men svinet er utrolig flot og stritbørstet malet.

Hanne Mikkelsen refererer og diskuterer de fremkomne tolkninger af billedet og har i det hele taget skrevet en grundig indføring i billedernes sprog og historie, faktisk en hel lille indføring i middelalderens billedverden, krydret med velvalgt litteratur fra tiden. Det er en smuk bog, instruktiv, med fine reproduktioner.

Eske K. Mathiesen

Svend Aage Sandahl:

En Gademusikants Dagbog

167 sider. Tommerup, Forlaget Akacia. 1996. ISBN 87-7847-009-9. Kr. 158,-.

Der er ikke skrevet ret meget om danske gade- og gårdmusikanter, så derfor hilser jeg Svend Aage Sandahls bog: En Gademusikants Dagbog velkommen. Jeg vil dele anmeldelsen i to afsnit. Først lidt teknisk om bogen og siden indholdet.

Forfatteren kan jo ikke lastes for, at forlaget har forsømt at læse sidstekorrektur på manuskriptet inden trykkeriet gik i gang med produktionen. Resultatet er desværre blevet en række skæmmende fejl i teksten. Så har bogbinderiet skåret så meget af sidernes bagkant, at man næsten får krampe i hænderne, hvis man forsøger at holde bogen normalt. Jeg gav irriteret op og bukkede den helt om som en avis, og det tog den faktisk ingen skade af; men det giver altsammen negative vibrationer.

Det er vigtigt for mig, at en ret serveres smukt og delikat.

Så til det egentlige: Forfatteren er en god fortæller, og han har en letflydende pen. Han fortæller i et friskt talesprog løst og fast om sin tilværelse i en periode på en to-tre år på grundlag af en stak løse noter og huskesedler, som han forgæves søgte at holde rede på. En del forsvandt under en flytning.

Jeg har fulgt projektet på afstand i et par år, men ikke blandet mig. Efter bogens fremkomst har vi haft nærmere kontakt, og forfatteren fortæller, at han beskriver forholdene sidst i 60'erne (Dagbog I), og i resten af bogen (Dagbog II) her i halvfemserne. Det burde naturligvis stå i bogen, men forfatteren har tydeligt skrevet for et bredt publikum, som vistnok ikke tager den slags petitesser så nøje.

Bogen er underholdende. Vi får desværre ikke så meget at vide om musikken, hvornår han lærte at spille, hvordan han kom igang og hvordan han gled ud som gademusikant – og hvorfor. Det kommer i fortsættelsen, siger han, og manuskriptet ligger næsten færdigt. Han spiller en del fransk musette-musik på harmonikaen, og det kan publikum lide. Men i øvrig kan han spille alt muligt, som folk beder ham om. Skal det være fint, kan han også spille violin. Som regel placerer han sig uden for en restauration, og tit beder værten ham indenfor, så han kan underholde gæsterne. Det giver et par håndører, et måltid mad og lidt drikkepenge.

Vi følger i første afsnit musikanten rundt i Danmark, – ja, i hele Norden, i følge med en gut, en tryllekunstner, som også kan servere på restaurationer; han hedder Rodin. Disse kombinationer passer meget fint sammen. I hvert fald går de sjældent sultne i seng, selv om det mange gange kan knibe med at få en rigtig seng at sove i. Men de klarer sig! Og de oplever mange små episoder, der ikke gør musikertilværelsen til et rutinejob.

Bogen giver et førstehåndsindtryk af miljøet omkring gademusikantens hverdag her sidst i århundredet, hvor de allerfleste (vist alle) har et økonomisk sikkerhedsnet spændt ud under sig. For ingen kan leve af at være gademusikant på heltid.

Rottekongen Cibrino, vor sidste ægte

gadegøgler, som selv er omtalt i bogen, har også læst den. Han siger: Bogen giver en udmærket beskrivelse af gademusikanternes tilværelse, – og mere lover bogens titel jo heller ikke.

Anders Enevig

Anne Majken Snerup Rud: Espergærde - et led i en større helhed

Helsingør Kommunes Museer 1996. 46 sider, 28 illustrationer. ISBN 87-89120-30-2. Kr. 30,-.

I 1993 fik Helsingør Kommunes Museer støtte fra Statens Museumsnævn til at iværksætte en nutidsundersøgelse af Espergærdeområdet. Undersøgelsen var en fortsættelse af forsøgsprojektet »Et døgn i Helsingør« fra 1989. I alt 1000 spørgeskemaer udarbejdet i samarbejde med Greve Museum, der foretog en lignende undersøgelse, blev udsendt efter statistisk tilfældighed til beboere i Espergærde, og af disse vendte 200 besvarelser tilbage. Denne lille publikation er en offentliggørelse af den mere tekniske rapportering til SMN omskrevet til brug for kommunens beboere. Publikationen har dog interesse også udenfor kommunens grænser som et eksempel på livet i en af de nordlige forstadsområder i Københavns omegn.

Espergærde, der i dag rummer en befolkning på 10.000 indbyggere, var oprindeligt et lille fiskerleje, og som det skete mange andre steder langs kysten nord for København, blev det i slutningen af forrige århundrede frekventeret af velhavende borgere, der yndede det pitoreske fiskerliv. Fra at være et område med store sommervillaer er Espergærde fra 1960'erne og til dag blevet Helsingør kommunes næststørste, sammenhængende beboelsesområde, hvis beboere er pendlere, dvs. har deres arbejde udenfor lokalområdet.

Forfatteren, museumsinspektør Anne Majken Snerup Rud, beskriver Espergærdens fysiske udvikling og de spor udviklingen har sat i landskabet: de gamle fiskerhuse, de store sommervillaer, nyere helårs villabebyggelser, etagehuse og et center. Også her har begrundelsen for at flytte ud på de bare marker været ønsket om at få hus med egen grund. Men var Espergær-

de nu blevet en forstad til Helsingør, eller en forstad til København? Både og: af beboerne arbejder 40% i Helsingør og 40% i København, de resterende andre steder.

Et af Espergærdes første betonbyggerier var »Den hvide by«, der både omfattede etagehuse, kædehuse og et center, opført på flad mark i 1962-63. Om denne bebyggelse fortælles en beretning, der minder om andre af de store nye udflytningsboligområder fra 1960'erne. Der blev taget mange initiativer fra beboernes side til »trivsel i Espergærde« med »komme-hinanden-ved«-arrangementer for at modvirke tilflytternes isolation.

Som i flere af de københavnske landsogne med forstadsbebyggelser skete kommunesammenlægningen heller ikke helt smertefrit i dette område, idet Tikøb kommune, hvori Espergærde lå, ønskede at forblive selvstændig kommune, mens Helsingør ønskede en sammenlægning bl.a. af økonomiske årsager.

Efter beskrivelsen af Espergærdes udvikling frem til nutiden følger så en redegørelse for dagliglivet i Espergærde, baseret på resultaterne af spørgeskemaundersøgelsen samt opfølgende interviews. Anne Majken Snerup Rud fortæller levende om døgnrytmen i Espergærde, om beboernes fritidsliv og foreningsengagement, hvordan beboerne orienterer sig gennem pressen, hvor de handler og om gæstebud.

Men adskiller Espergærde sig da fra andre forstadsområder? Nej, vel ikke egentlig. Undersøgelsen peger på, at der er flere forskellige måder at bruge lokalområdet på, 3 mønstre, som også var at finde i det materiale, som Greve Museum fik tilbage. Espergærde fungerer for nogle af beboerne som en slags hjemstavn, for andre er det et smukt udgangspunkt for et liv, der strækker sig ud over hele regionen, mens den tredje måde at forholde sig til boområdet på er, at det er det sted, hvor deres hjem findes.

Menneskene har på denne måde forskellige forventninger til bostedets funktion og tilbud, hvilket også får betydning for de krav, de stiller til deres bokommune, og hvor meget man engagerer sig lokalt.

Anne Majken Snerup Rud slår til lyd for,

at man i moderne byforskning tager de mentale faktorer ind i undersøgelser, idet man ellers kan få vanskeligt ved at forstå de sammenhænge, som beboerne handler ud fra.

Noteapparatet med henvisninger til det mere teoretiske stof er anbragt til slut. Den lille publikation om Espergærde er spændende læsning om et stykke Danmark med mennesker, som vi kan finde overalt.

Ena Hvidberg

Mikael Rothstein (red.):

Liv og virkelighed.

Vilhelm Grønbechs »Primitiv religion«

Med bidrag af Erik Reenberg Sand og Tove Tybjerg. København, Hans Reitzels Forlag. 167 sider. ISBN 87-412-2940-1. Kr. 178,-.

Man bliver lidt forvirret, når man står med denne publikation i hånden. Min første tanke var, at vi her har at gøre med en genudgivelse af Vilhelm Grønbechs lille klassiker »Primitiv religion«, udsendt som første bind af en serie med fællestitlen »Liv og virkelighed«, redigeret af Mikael Rothstein. Men det holder ikke stik. Bogen synes at være en éngangsforeteelse, hvis kærne er Grønbechs arbejde fra 1915 (i originalversionen; det blev nemlig siden genanvendt i forskellige versioner og sammenhænge, sidst som afsnit i »Illustreret religionshistorie« fra 1968). Men Grønbechs arbejde er indrammet af en indledning af Mikael Rothstein og to »opfølgende kapitler« af Erik Reenberg Sand (om Grønbechs syn på primitiv religion) og Tove Tybjerg (om »Primitiv religion« set på baggrund af samtidens religionshistoriske forskning). Det hele er serveret under titlen »Liv og virkelighed«, som spiller på nogle Grønbech'ske kærneord.

Denne indpakning var sikkert ikke nødvendig for at få produktet afsat, for interessen for Grønbech er voksende i disse år. Og ideen om at genudgive det lille skrift fra 1915 er helt oplagt. Dels står det centralt i en forskningshistorisk sammenhæng, dels har det i forbavsende grad bevaret sin friskhed og tildels også sin aktualitet.

Når denne publikation gøres til gen-

stand for omtale i »Folk og Kultur«, så skyldes det, at »Primitiv religion« rækker langt ud over religionshistorien og har interesse for kulturforskere i bred almindelighed. Det var nemlig i dette lille skrift, at Grønbech tidligst og tydeligst formulerede sit videnskabsteoretiske ståsted og den civilisationskritiske holdning, som han bevarede gennem resten af forfatterskabet.

Skriftet indledes med en bredside mod evolutionsteorien, som i 1915 endnu spillede en helt dominerende rolle i kulturforskningen: »For dette syn ligger menneskehedens udvikling i én sluttet, nogenlunde lige linje, hvis punkter må passeres af ethvert folk, der vil kæmpe sig opad til virkelig kultur«, hedder det bl. a. Grønbech vender sig samtidig mod det, man kunne kalde »elementforskningen« og navnlig mod dens brug af »levn« eller »survivals«, der står »som gravmæler over svundne religionssystemer«.

Over for sådanne opfattelser stiller han et holistisk kulturbegreb. »Det gælder om«, siger Grønbech, »at erkende hver kultur og religion som et hele, der har absolut værdi i sig selv«. I denne formulering fornemmer man tydeligt den inspiration fra Herder, som han ofte og gerne vedkendte sig. Endnu et centralt citat fra side 57 i bogen vil kunne give et indtryk af den sproglige friskhed og idémæssige aktualitet: »Vi skaber sammenhæng inden for dette kaos ved at lægge til og trække fra, ved at fremhæve det vigtige og ignorere det undværlige, ved at adskille, hvad naturen præsenterer samlet, og forene elementer som aldrig umiddelbart mødes. Dette ordnende arbejde er den første livsbetingelse for mennesket, først derigennem skabes de isolerede fakta om til brugbare realiteter – til *virkelighed*«. Klarere kan det vel egentlig ikke udtrykkes, hvad der er essencen i det etnologiske kulturbegreb?

Bjarne Stoklund

Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: Middelfart – fra Færgeby til Broby

Middelfarts historie 1200-1940. Odense Universitetsforlag, 1996. 312 sider, ill. ISBN 87-7838-200-9. Kr. 250,-.

Bogen er den første samlede fremstilling af byens historie fra middelalderen til 2. verdenskrig – skrevet på grundlag af en rig lokallitteratur og en lang række hidtil uudnyttede kilder, som har gjort det muligt at komme tæt på såvel mennesker som huse, gennem tre tværsnit omkring 1670, 1800 og 1900.

Bogen er udgivet i anledning af byens 500 års jubilæum og skrevet af de to museumsinspektører ved Middelfart Museum og Byarkiv, og er både letlæst og velillustreret, ikke alene med fotografier og gengivelser af arkivalier, men også med Peter Dragsbos egne rekonstruktionstegninger af gader og huse.

Det karakteristiske og specielle ved Middelfart er, at den udover at være en oplands- og handelsby også har været en af rigets vigtigste færgebyer – indtil jernbanen i 1865 af militære grunde blev lagt til Strib (med direkte forbindelse ind bag Fredericias vold). Senere blev den reddet af Lillebæltsbro-byggeriet og industrialiseringen.

Specielt til børen har Dragsbo skrevet og tegnet »Alfred Egners Saga«, som omtales i bognotitserne.

George Nellemann

Palle R. Brandt : Terperi – Tavler og Tæw

Noget om degne, lærere, skolekridt, disciple, hørere og spanskrør. Nykøbing F., Kulturmindeforeningen og Museet Falsters Minder, 1996. 56 sider, ill. Kr. 100,-.

Siden 1982 har Kulturmindeforeningen og Falsters Minder ved juletid udsendt en bog til deres venner og forbindelser – alle skrevet af Palle R. Brandt, som selv betegner dem som »genfortællinger om livet i de gode gamle dage«. Denne gang gælder det, som man nok kan forstå af titlen, skolerne. Det er den danske skolehistorie det gælder, men med eksempler hentet fra Lolland-Falster og især Nykøbing.

Nykøbing er ikke et dårligt sted fortælle skolehistorie fra, for byen har haft stort set alle slags skoler, fra latinskolen, der tidligst omtales fra 1498 over pogeskoler og pige-skoler, borgerskoler, kommuneskoler til privat realskole og katolsk nonneskole på børneskoleområdet og teknisk skole og handelsskole for de lidt ældre.

Udover selve skolehistorien, som med inddragelse af hele Lolland-Falster også omfatter rytterskolerne og »de reventlow-ske skoler«, beskrives livet i skolerne gennem talrige citater fra erindringsværker, som udover de lokalt kendte også er skrevet af Peter Freuchen og Kaj Munk.

Bogen er i begyndelsen lidt svær at finde rundt i, dels fordi der ikke er nogen indholdsfortegnelse, dels fordi kapiteloverskrifterne er mere smarte end oplysende. Men når man har opdaget, at katedralskolen beskrives over mange kapitler bliver det lettere. At den fylder så meget skyldes naturligvis dens alder, og at netop denne skoletype efterlader sig mere stof end en landsbyskole.

George Nellemann

Vivian Etting: Margrete den Første. En regent og hendes samtid.

København, Gyldendal, 1997. 296 sider, ill. ISBN 87-00-28244-8. Kr. 228,-.

Vivian Etings bog om Margrete den Første er, som den foreligger her, en revideret og ajourført 2. udgave af den bog, som kom i 1986. Den er mere beskeden i sit udstyr for at gøre den billigere og mere udbredt, men stadig gennemillustreret i både farve og sort-hvidt og med dejlig mange kort, så man kan se hvor det sker.

Det er da også en illustrationsmæssigt dejlig periode, der behandles, for både arkitektur og kunst er bevaret i rigt mål – og ikke mindst kalkmalerierne er gode illustrationer til teksten (og gengivet efter fine fotografier af Peter Pentz). Malerierne fra Birkerød kirke er bl. a. anvendt, og en nyudkommet bog om disse er anmeldt andetsteds i denne årgang af Folk og Kultur. Men man kunne engang imellem ønske sig sidehenvisninger til illustrationerne, især når de er mere end 100 sider væk, fordi der har været brug for dem i flere sammenhænge.

I en tid, hvor man stopfodres med Margrete den Første og Valdemar Atterdag som samlere af Danmark og Norden, er det velgørende i denne bog også at få noget at vide om middelalderens verdensbillede (man vidste udmærket, at jorden er

rund, det blev bare glemt senere) og livsanskuelse og dagligliv.

Helgendyrkelsen var på sit højeste, og af disse formidlere af folks bønner til gud, var de mest populære her i landet Skt. Laurentius og Nikolaj, beskyttere mod henholdsvis ildsvåde og skibbrud. Vi har stadig 65 St. Laurentius og 91 St. Nikolajkirker. Kun Jomfru Maria kommer op på de samme højder (Frue Kirke'r).

En god ide er det at skrive om helgenlegender med et referat af legenden om Den hellige Christoffer som illustration, om den høviske ridderroman med hovedtrækene af Tristan og Isolde og med udpluk af Canterbury Tales som et uhøvisk eksempel på middelalderlitteratur fra koldere himmelstrøg. Vi har ikke noget tilsvarende bevaret fra nordisk højmiddelalder, og det aftrykte eksempel fra et kirkespil er også hentet fra England: det er scenen hvor Kristus står udenfor Helvedes Port.

De første 200 sider er den politiske historie – derefter kommer 60 om middelalderens samfund – og til sidst er der udførlige noter til hver enkelt afsnit, kildefortegnelse og et navneregister.

Jeg læste bogen med stor fornøjelse.

George Nellemann

Thorkild Høy og Jørgen Dahl: Danmarks Søer. Søerne i Frederiksborg Amt

Vedbæk, Strandbergs Forlag, 1996. 196 sider, rigt ill. ISBN 87-7717-097-0. Kr. 388,-.

Fjerde bind af værket om Danmarks Søer beskæftiger sig med mange af de kendte søer i Nordsjælland, og ikke bare de store, som Esrum sø og Arresø, men også de helt små som f.eks. de tre i Rude skov. Sidstnævnte har, som mange af de nordsjællandske søer været ejet af kongen og benyttet til fiskeavl – et emne, som i dette bind har fået sit eget kapitel: »Det kongelige Kulturfiskeri«.

De ialt 22 søer beskrives ud fra geografiske, kulturhistoriske og miljømæssige synsvinkler af Thorkild Høy, som er geograf og landinspektør og altså den, som står bag det kartografiske arbejde.

Statsbiolog Jørgen Dahl, tidligere leder af Ferskvandsfiskerilaboratoriet, skriver

om fiskebestandene og fiskeriet, såvel som det er idag som det var før i tiden, men også om flora og fauna omkring søerne.

Bogen er rigt illustreret med forfatterens flotte farvebilleder – og med gengivelse af gamle kort. De tager sig altid godt ud.

George Nellemann

**Alfred Larsen – Peter Riismøller –
Mogens Schlüter:**

Danske Glas 1825-1925

København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1996. 476 sider, rigt ill. ISBN 87-17-06639-5. Kr. 468,-.

Første udgave af denne glassamlernes bibel og museernes uundværlige opslagsbog kom i 1963. Denne, som er den fjerde udgave, er af museumsinspektør Jan Kock ajourført med den seneste viden om bl. a. Aarhus Glasværk og Flensborg Glasværk før 1864, og der er tilføjet et helt afsnit om de danske glasværkers omfattende lampeproduktion.

Illustrationsmaterialet er udvidet med nye farveoptagelser, og også som noget nyt bringes der fotografier fra en række arbejdssituationer på værkerne.

Da der siden 3. udgaven fra 1979 er kommet værk fra Mogens Schlüters hånd om flasker, er dette afsnit udgået i denne udgave som overflødig.

George Nellemann

**Birte Hjorth, Dirch Jansen,
Lisbeth Møller: Amagerdragterne –
deres historie og brug**

Dragør Kommune 1996. 151 s., ill. ISBN 87-89571-18-5. Kr. 198,-.

Et jubilæumsår skal fejres, og det blev det i 1996, med udgivelsen af en bog i anledning af 475 året for de første hollandske familier, der indvandrede til Amager. De blev indkaldt af Christian II og skulle lære danskerne at dyrke grøntsager og forsyne slottet og byen København med friske grøntsager. I 1521 fik disse hollænderfamilier udstedt deres privilegier. Det gjorde dem bedre stillet rent økonomisk, og deres

traditioner som de havde med fra Holland beholdt de, samtidig hen ad vejen omformede de deres skikke og traditioner efter deres helt eget kulturmønster. De blev noget særligt. Det har altid været spændende at skrive og læse om de fremmede hollændere, der kom til øen Amager. Især har amagerhollændernes dragtskikke været mangfoldige og interessante.

Dragør Kommune har medvirket til at tre forfattere har kunnet udgive en håndbog, en vejledning i amagerdragternes brug og sammensætning.

Bogen er fyldt med illustrationer, 114 i farver og 95 sort/hvide. Foruden gengivelser af gamle stik og malerier af kendte kunstnere, ældre som yngre f.eks. Jens Juel, C.V. Eckersberg, J. Reiter, Jul. Exner og Poul Fischer, er der gamle fotos samt nyoptagelser i både sort/hvid og farver af de gamle dragter og dragtdele. Farvefotografierne viser nutidens mennesker ikklædte de gamle dragter og forestiller de forskellige dragtsituationer, som passer i amagerdragternes rette brug og sammensætning. Fotografierne viser mange detaljer, blandt andet opsætningen af det kunstfærdige hovedtøj fra inderst til yderst. De hele dragter ses både fra front og ryg samtidig, idet personerne står i et hjørne, hvor den ene væg er et spejl fra gulv til loft.

Forfatterne har naturligvis skævet til tidligere udgivne bøger om amagerdragter. Ikke mindst Elna Mygdals bog fra 1932, men har også gjort et grundigt forarbejde fra skifter og kirkebøger. Hvor der har været tvivl, har forfatterne klogelig ikke gættet sig frem.

De første sider i bogen omhandler amagerhollænderne og deres privilegier samt den tidligste dragtskik. Dragtskikken går dog ikke længere tilbage end midten af 1700-årene. Perioden har kun sporadiske kilder. I 1800-årene er oplysningerne lettere tilgængelige.

Den sidste halvdel omhandler amagerdragterne i 1800-tallet – deres sammensætning og brug hen til de nye moder. Dragterne er gennemgået detaljeret med en god oversigt og hvor amagerhollændernes egne benævnelser er brugt. Der er gjort rede for de mange forskellige måder, dragterne skulle bæres i de forskellige

perioder og ved specielle lejligheder. En vigtig ting var, at dragten sad perfekt og passede i den sociale sammenhæng. Også dragterne udenfor Hollænderbyen nemlig danskebyernes dragter er illustreret, helt frem til den sidste, der blev båret af en gammel kone i 1950-erne. Spædbørns- og børnedragterne er ikke glemt. Det spæde barn var fra fødslen næsten klædt som de voksne eller i hvert fald var under de samme regler. Drengebørn måtte lide den tort, at gå med »skørt« her mener forfatterne sikkert klokke, en slags kjole uden ærmer, som drengebørn gik med til de blev renlige. Der var forskel på pige- og dregehætter, det ses at hovedtøjet har været ligeså indviklet som de voksnes. Forfatterne fortæller om formen og udseendet. De nævner ikke, hvordan snittet og sammensyningen var, og heller ikke om de mange småøgninger, som de gamle dragtdele i virkeligheden bestod af, og som er yderst dygtigt sat sammen.

Sidst i bogen illustreres mandsdragterne og traditionerne omkring fastelavnsridningen. Forfatterne har ikke glemt at gøre rede for de ændringer, der naturligt sker alt som tiden går. Et interessant indslag får vi om besøget af kronprinsesse Juliane og prins Bernhard i 1946, hvor de unge piger møder op i kysedragt med hvidt forklæde og røde halesløjfer. Formodentlig inspireret af de nationale strømninger, skriver forfatterne.

Smykkerne er et andet spændende kapitel. F.eks. store trøjespænder og snørelivsmaller med kæde og snørenål. Tillige det specielle »Brudesølvet« der består af to armringe, udformet som slanger, samt en tilhørende halskæde, hvori er anbragt sølvmonter. En vigtig ting var hovedvandsægget, en sølvbeholder, hvori lå en lille svamp med vellugtende væske. Bagest i bogen er en fortegnelse over Københavnske sølvmedes mestermærker. En stor del af de gamle smykker har stempelmærke, som er en hjælp, når et smykke skal tidsbestemmes.

Allersidst i bogen er der gode råd til bevaring af de gamle dragter, som endnu findes i private hjem. Der er angivelse af kilder og medfølgende navneregister af lokale personer fra skifter og kirkebøger. En smuk bog og et godt, overskueligt

arbejde, som ikke mindst bliver til glæde for mange folkedansere.

Esther Grølsted

Kirsten Lindberg: Sirenernes stad København

By- og bygningshistorie før 1728. I-III. (XXVIII + 466 s., VIII + 590 s., VII + 457 s.). 1996. Eng. resumé 30 s. Talrige tegninger og kort. Disputats. ISBN 87-89224-29-9. Kr. 650,-.

Det er et omfangsrigt og samtidig et ambitiøst værk, der i tre bind af munkestensstørrelse her fremlægges. Disputatsen har ingen tese, men formålet angives at være, »at få klarhed over, hvordan de huse, der brændte i 1728, faktisk så ud«. Ved en meget omfattende og grundig gennemgang af såvel trykte som utrykte kilder søges dette formål opfyldt.

Bind I indledes med en oversigt over den tidligere forskning inden for området, og der redegøres for værkets kildegrundlag og for udarbejdelsen af tegningsmaterialet, som er et vigtigt supplement til teksten. Herefter beskrives byens udvikling fra oprindelsen i 11. årh. til Enevældens indførelse i 1660. Teksten er opdelt kronologisk i syv kapitler, hvis afgrænsninger følger tidspunkterne for jordebøgernes fremkomst.

Der fortælles meget bredt om byens historie i denne 500-årige periode, og da der kun findes meget få eller ingen kilder om de almindelige, private huse, bruges »Danmarks Riges Historie« som grundlag for skildringen. Hvorfor netop dette næsten hundredårige værk er valgt og ikke en af de mange nyere Danmarkshistorier eller Københavnshistorier, begrundes ikke. Hvor det har været muligt, har forfatteren nærlæst og udnyttet de spredt forekommende kilder og indarbejdet deres oplysninger i teksten. I hvert kapitel vises nytegnede kort, som bygger på tidligere kort, men som er rekonstruerede og korrigerede i det omfang, det har kunnet lade sig gøre.

Ramsings kort fra hans »Københavns Historie og Topografi i Middelalderen« og kvarterbøgerne »Københavns Ejendomme 1377-1728« samt jordebøgerne er hoved-

kilderne. Kortene er gode som hjælpemidler til forståelse af topografien, men må naturligvis bruges med stor varsomhed på grund af ufuldstændige oplysninger og tolkningsvanskeligheder, hvilket forfatteren da også understreger. Bortset fra kortene er der ingen illustrationer i bind I, til gengæld øges antallet af noter, efterhånden som kilderne svulmer. Til kapitel VII om tiden 1620-61, der fylder 110 sider, er der ikke færre end 1196 noter!

Bind II omfatter perioden 1660-1728. I modsætning til bind I, der er kronologisk, er skildringen her tematisk. Efter 1660 og især efter 1712 bliver kildematerialet så rigt, at man kan få et godt indblik i mange sider af byggeriet. Her oplyses om byggematerialer, etageantal, kældre, trapper, boligindretning, bygningernes alder, tilstand og værdi. For at skabe overblik opstilles en del af oplysningerne i skemaer og diagrammer.

Udviklingen i byens indbyggertal i perioden 1660-1730 søges belyst på grundlag af tidligere mere eller mindre præcise skøn og opgørelser. Det er naturligvis illustrativt at se dette fremstillet ved hjælp af en graf med kurver, men det gør ikke oplysningerne mere troværdige. Fordelingen af forskellige erhverv i byen er vist på kort, men da oplysningerne stammer fra hele perioden 1681-1728, siger kortene intet om, hvor mange af erhvervene, der eksisterede samtidig. Herefter følger bl.a. oversigter over bygningernes alder og værdiansættelse med forsøg på at fremhæve forskellene imellem de enkelte kvarterer.

Kongemagtens, kirkens, universitetets, lavenes og andre institutioners bygninger beskrives, og tegninger og skitser udført af forfatteren efter vurderingernes oplysninger levendegør teksten. Et kapitel handler om Christian 4.s boliger for Holmens folk, Skipperboderne, over for Holmens Kirke. En meget givtig kilde giver detaljerede oplysninger om denne store, samlede bebyggelse, hvis ældste del blev opført omkring 1615. Byggearbejdets gang, byggemåden, materialer og husenes indretning beskrives indgående, og tegninger bidrager til at give et billede af husenes udseende. Det hævdes her fejlagtigt, at bygningstømmeret kommer fra Gulland, hvilket en del af det vel også gør,

men rentemesterregnskaberne viser, at to tømmermænd den 10. december 1614 som de første fik betaling for tømmer fra Tønsberg len i Norge. Ligeledes hævdes det, at det endnu i 1680'erne ikke var almindeligt at opdele byens huse i flere boliger, men allerede i midten af 1600-årene boede flere familier i deres egen selvstændige bolig i samme hus i Skipperboderne.

Der er mange gode iagttagelser i dette bind under gennemgangen af byggeriet, og der gives indgående beskrivelser af de forskellige bygningsformer, boliger og inventardele. Det kan undre, at Skipperbodernes karreer på kortene har fået andre numre end dem, der er på Ramsings kort, som jo ellers er udgangspunkt for det rekonstruerede kort side 513. I stedet er brugt numre fra mandtallet i 1626, hvilket ikke just er praktisk i denne sammenhæng. Det er også skuffende, at der ved udredningen af dette vigtige byggeris fremadskriden henvises til nyere trykte beskrivelser og ikke til de originale arkivalier i Rigsarkivet.

I bind III gennemgås eksempler på bygninger fra perioden 1681-1728. Her er kilderne ligeledes vurderingsforretninger og skifter, og forfatteren har for mange af bygningernes vedkommende tegnet rekonstruktionstegninger af grundplaner, etager og facader. Da kildernes detaljeringsgrad imidlertid er svingende, har det været nødvendigt at standardisere oplysningerne. Tegningerne skal derfor opfattes som typer eller signaturer. I alt 77 bygninger beskrives i, hvad forfatteren kalder »bygningshistoriske noveller«, som fremlægges under fængende ugebladsagtige titler: »Hos een, der kunne snøre Sophie Amalie«, »Afløseren for frillens gård på Amagertorv«, »Hustruvold i Pæretæet«, »Fem mand frem for en enke med hjertebrød« eller »Det tårnhøje helvede«.

I konklusionen fastslås det, at byens udvikling var karakteriseret ved konservatisme: Langsomt voksede den udad i takt med det stigende indbyggertal og de økonomiske muligheder. Byens struktur var uændret fra begyndelsen og indtil 1728. Det een gang anlagte gadenet bevaredes stort set uændret. Byens kvarterer opdeles i tre kategorier: de fine, en mellem-

gruppe og de dårligste. De mest ansete, Strand, Frimands og Snarens kvarter lå langs vandet, mens de ringeste lå i byens udkanter. Den stigende pladsmangel i byen bevirkede, at etagerne måtte udnyttes bedre, og mange huse fik gavlkviste. Ildebrandshuset, der blev stærkt udbredt efter 1728-branden, var gammelkendt før branden. Normalt havde husene to etager, og i slutningen af perioden ændredes vinduer, døre, trapper og fast inventar til mere hensigtsmæssige former, og vindovnsens udbredelse betød en friere udformning af lejlighedsplanerne.

Værkets registre optager næsten hundrede sider af bind III. Udformning af registre må altid bero på en afvejning. Navneregistret er sparsomt og opstillet efter fornavn! Sædvanligvis omfatter et navneregister alle personer, der har spillet en rolle for skildringen af bogens emne, men her er det begrænset til bygmestre, håndværkere og arkitekter, hvilket vel afspejler forfatterens egen faglige interesse, men det forringer registrets almene værdi betydeligt. At man ikke kan finde konger og bisper kan endda gå, men ejere og beboere af husene og personer, som har spillet en rolle på deres, ganske vist ofte beskudne felt i byens historie, søger man forgæves efter. Heller ikke mere kendte personer som f.eks. Tycho Brahe, der fejlagtigt kaldes Brade, Ole Rømer og Claus Rasch, begge politimestre i København, er taget med. Forfatterens iøvrigt prisværdige brug af stednavnenes gamle stavemåder, gør det vanskeligt at finde dem i registret. Store Lækkerbidsken eller Lækkerbidsken må man f.eks. søge under Lecherbischen, hvor der så er henvisning til matrikelnummeret, men ikke til gaden.

Sagregistret er til god hjælp, mens ordlisten er af tvivlsom værdi, da den dels mangler sidehenvisninger, dels er mangel- og fejlfuld. Forkortelsen Afgl. tydes som »afgledne«, men er vel snarere en fejllæsning af Afg. = afgangne. Bagstol er en stol med ryg, flaskefader skal være flaskefoder. Forklaringen af kornmåler er tvivlsom og uden henvisning, en spansk kappe er ikke en »klædning« men en veritabel tønne, der bruges til afstraffelse. Ved nogle ord gives grundig forklaring, ved andre slet ingen. Et register over samtlige huses

matrikelnumre henviser til sidetal i bogen og kan bruges sammen med de bag i bogen gengivne matrikelkort fra 1689 over byens kvarterer, og bind III afsluttes med et fyldigt résumé på engelsk.

I et så omfattende værk må der naturligvis nødvendigvis være meget at rose og meget at kritisere. En del er nævnt under ovenstående gennemgang. Derfor vil her til sidst kun mere principielle betragtninger blive berørt.

Som arkitekt har forfatteren ved sin indsigt i byggemåde og bygningskonstruktioner bidraget med værdifulde iagttagelser og forklaringer til større indsigt i hidtil mindre påagtede forhold og sammenhænge. Hovedformålet har angiveligt været at skabe et tredimensionalt billede af byen fra dens oprindelse til branden i 1728, så at sige at rejse byen op, således at man i stedet for det tidligere »flade« billede får et mere livagtigt indtryk af gader, huse og lejligheder. Der er lagt et stort arbejde i at fremdrage og indarbejde de mange oplysninger i det hidtidige Københavnsbillede. Spørgsmålet er så, om forfatteren har nået sit mål. Desværre ikke på alle punkter.

Forfatteren røber usikkerhed over for det store historiske kildemateriale og manglende indsigt i historisk metode. Enhver der har arbejdet med arkivalier, der spænder over så lange tidsrum, som der her er tale om, ved at der er utallige muligheder for fejllæsninger og fejlforklaringer. Ud over selve kilden kræver det en omfattende almen viden og indsigt i datidens forhold at tyde og tolke oplysningerne på rette måde uden at gå ud over, hvad kilderne udsiger.

Det fremgår af mange af beskrivelserne, at de til trods for, at der er henvisning til tidligere værker, ikke har været overvejet og bearbejdet, inden de uden fornøden kritisk afvejning er benyttet i teksten. Det er udmærket at henvise til håndbøger og leksika, men oplysningerne må efterprøves.

Et eksempel: I omtalen (I 25) af skrædernes lavsskrå citeres således en afskrift i »Københavns Diplomatarium« (I 26ff) fra 1543 af skråen, der dateres til 1275. I noten oplyses imidlertid, at årstallet iflg. »Københavns hvornår skete det« er forkert, men sagen efterforskes ikke nøjere. I

C. Nyrops »Danmarks Gilde- og Lavskraaer« (II 30) gives imidlertid en grundig udredning af tilblivelsesforholdet, og skrån dateres her til 1415. Nyrops oplysninger er udgivet efter at Oluf Nielsen havde gengivet skrån i KD, et eksempel på, at »Københavns hvornår skete det« i dette tilfælde er mere korrekt end den kildeudgave, som forfatteren bruger som hovedkilde til sit arbejde. Oluf Nielsen, som forfatteren karakteriserer som »hæderlig og nøgtern«, kan ikke klandres for denne fejl, som skyldes, at forfatteren ikke har brugt Nyrops grundlæggende lavshistoriske værk – selv om det er opført i litteraturlisten.

Et andet eksempel på manglende efterprøvelse af kildematerialet er sagen om de 50 bøhmiske klædemagere, der i 1653 skulle have fået overdraget Ladegården som arbejdssted. I KD omtales tilladelsen til at indkalde dem her til landet, og forfatteren forledes herved til at tro, at klædemagerne virkelig kom, men i stedet for de 50, man havde regnet med, kom der kun en. KD har således kun sagens begyndelse, ikke det videre forløb, og hele omtalen hviler på planer, der aldrig blev til noget. Når man betænker, at der i disputatsen er benyttet flere tusinde kilder fra KD, som ikke er verificerede, bliver man desværre skeptisk over for værkets troværdighed.

Forfatteren forsvarede med god grund Oluf Nielsens KD og Ramsings arbejder, men de må bruges med stor varsomhed, og med al respekt for Ramsings viden og indsigt, så er han alligevel ikke den rette at konsultere i spørgsmål af retshistorisk, økonomisk-historisk eller administrativ karakter.

Litteraturlisten er lang og giver indtryk af, at forfatteren har haft al relevant litteratur til rådighed, men man kan ikke undgå at få det indtryk, at mange af de ofte perifere værker ikke er studeret nøjere, men kun benyttet summarisk ved opslag i registre eller indholdsfortegnelser. Det gælder som for arkivhenviisningerne, at det synes som om det vigtigste har været at få så mange kilder med som muligt uden hensyn til deres kildeværdi. Troels-Lund er anført med et værk, men ikke, som man kunne forvente, med »Dagligliv i Norden«,

som bl.a. giver værdifulde oplysninger om huse og boligindretning. Også Hugo Matthiessens »Middelalderlige Byer« mangler sammen med adskillige andre oplagte værker som f.eks. »Kancelliets brev-bøger«, »Christian 4.s breve« og »Ordbog over det danske sprog«. Sidstnævnte kunne formentlig have givet forklaringer på nogle af de forældede betegnelser, som det kan være vanskeligt at tyde nu om dage.

De tre tykke bind er udstyret med mange skitser, skemaer, tegninger og kort, som alle er udført af forfatteren, og som er vigtige ved brugen af værket. Det kan dog undre, at der ikke bringes andre illustrationer, end ikke fotografier, hvoraf mange kunne give værdifulde oplysninger om huse og bydeles udseende, eller opmålinger og tømrertegninger bl.a. fra 1600-årene. Bortset fra Gottfred Hoffmanns smukke kort fra 1702 på bogens omslag er der kun eet gammelt billede: Daniel Meissners stik af sirenernes stad, som forfatteren har brugt som en noget søgt anledning til at give København et nyt navn, som om det gamle ikke var godt nok!

Hvilken værdi bind I vil få for eftertiden er vanskeligt at vurdere, men bind II og III indeholder vigtige, detaljerede oplysninger om Københavns bebyggelse, som majsommeligt er uddraget og samlet, så de er let tilgængelige. De vil være værdifulde ved fremtidig beskæftigelse med Københavns historie i perioden 1660-1728.

En af tidens herskende ideer, den stadige vækst, har også bredt sig til forskningen og viser sig bl.a. i den senere tids omfangsrige disputater, som med deres slagkraftige titler giver stor medieomtale. Denne disputats' 1540 sider er formentlig den hidtidige rekord. Computerteknologien forleder desværre til at forveksle volumen med kvalitet, en farlig udvikling, som medfører, at majsommeligt oparbejdet viden hurtigt kan gå tabt.

Poul Strømstad

Anna Rasmussen: Forsørgt og forfulgt
Om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. 255 s., ill. ISBN 87-89039-23-8. Kr. 195,-.

I forordet til denne bog om de fattigste af landbefolkningen i Aarhus amt skriver forfatteren, at hun har to tilskyndelser til bogen. Dels har hun ønsket at råde bod på den ringe interesse, der hidtil har været udvist for at give de allerfattigste landboere en plads i landbohistorien, og dels vil hun gøre opmærksom på, hvor stort og velbevaret et kildemateriale vedrørende ganske almindelige menneskers historie, der ligger i landsarkivernes amtsarkiver. Især det sidste er lykkedes meget fint. Både lokalhistorisk og socialhistorisk interesserede vil kunne blive oplyst – og få idéer – ved at læse denne bog, der bugner af spændende historier om mennesker, der har levet i randen af samfundet. Nogle af dem med vilje og kræfter til at kæmpe for den smule, de kunne tilkomme efter fattigreglementet af 1803, andre ydmygt indrettende sig efter præsters og fattigkommissioners ofte ret lemfældige (og uensartede) administration af reglerne.

I Aarhus amt sad amtmand C.V. von Munthe af Morgenstjerne, der forsøgte at hæve sig op over præsternes modvilje mod – og begunstigelse af – de fattige, de kendte godt. Han prøvede at udvirke en mere neutral og regelret fordeling af de forsørgelsesmidler, som skulle tilvejebringes af sognets bønder. Her skriver forfatteren under overskriften »Bondesindets labyrint«, at de største hindringer for den offentlige forsørgelse sikkert lå »i bondesindets mange lag og krinkelkroge. Her var aldrig ryddet op, og meget lidt var i tidens løb blevet kasseret. Bondesjælen var et pulterkammer at tro og overtro, af ældgamle traditioner, af arvet livssyn og sejlivede holdninger og fordomme. Det var tydeligt nok for alle, der havde med bønder at bestille, men ubegribeligt for andre end dem, der selv var bærere af dem. Hverken nye love eller nok så mange luthersk-ortodokse fejekoste nåede nogensinde ind i alle bondesindets kroge....«

I sådanne små tilløb til en mentalitetshistorie kommer bogens begrænsninger til syne. Forfatteren har ikke givet os tilstrækkeligt overblik og nok indsigt i tiden og kulturen til, at vi tør tro helt på hendes påstande her og andre steder, hvor hun forsøger at gå tæt på sociale gruppers mentalitet. Måske har hun ret – men hun har

været så fascineret af kilderne og optaget af at dykke al den spændende empiri op, at hun har glemt at interessere sig for bogens form og struktur, og vi møder følgende kun løsrevne stumper af en karakteristik. Netop derfor lykkes bogens første tilskyndelse: at vise, hvordan de allerfattigstes historie kan indplaceres i landbohistorien, ikke helt.

Når denne lille indvending er fremført, skal det samtidig siges, at bogen tjener andre vigtige formål, og den bidrager i høj grad til vor oplysning om de »forsørgede og forfulgte«. Det er ingen ny foreteelse, at formynderi og overvågen er en del af den »bistandspakke«, vi tilbyder de socialt set ringest placerede i samfundet. Vi kan se tilbage på en lang tradition for den form for forfølgelse!

Man kan måske nok i bogen finde eksempler på en form for vertikal kulturcentrisme, men det forekommer uvigtigt – og når man har vænnet sig til det, bliver det en del af charmen ved bogen, at den også tør rumme helte og skurke! En af skurkene er den så bekendte Niels Blicher, hvis topografi mange af os har oplagret i hukommelsen. Om Niels Blicher skriver amtmand Munthe von Morgenstjerne bl.a.: »Pastor Blicher er en utålelig, selvklog og egensindig mand, som aldrig lader sig overbevise uden ved højsteretsdomme og kollegiernes resolutioner....« Det kunne være en ganske morsom opgave at sammenholde Blichers skrivelser med Munthe von Morgenstjernes. Det er den type opgaver, der kan friste en etnolog. Jeg er iøvrigt overbevist om, at der for etnologer og folklorister er inspiration at hente i denne bog. Nogle inden for disse fag har aldrig fået øjnene op for landsarkivernes righoldige kildemateriale – og de finder måske endda arkivararbejde langsommeligt og kedeligt. Det er bl.a. denne bogs fortjeneste, at den viser, at kedeligt er det i det mindste ikke!

Edith Mandrup Rønn

Inge Adriansen: Sønderjysk kogebog

Med et efterskrift af Peter Seeberg. Christian Ejler's Forlag. København 1996. 190 s. ill. ISBN 87-7241-959-8. Kr. 148,-.

Sønderjysk køkken er en af de få velafgrænsede regionale madkulturer i Danmark. Placeringen mellem dansk og tysk kultur, har fra midten af 1800-tallet og frem til efter anden verdenskrig givet mad og drikke en særlig betydning, som understreger et kulturelt og nationalt tilhørsforhold.

Museumsinspektør Inge Adriansen udgav allerede i 1973 og 1976 de første udgaver af kogebogen, men har i de forløbne tyve år indsamlet mere omfattende kulturhistorisk materiale og opskrifter. Det er sket dels gennem spørgeskemaer udsendt fra Sønderborg museum, dels gennem gamle opskriftsamlinger og beretninger og bidrag fra nogle af landsdelens kogekoner. Der ligger således et solidt etnologisk forskningsarbejde bag bogen, der hæver den over de mange kogebøger af lettere kulturhistoriske og personalhistorisk tilsnit, som udkommer i disse år.

Bogen er opdelt i temaer som behandler maden efter den sammenhæng den indgår i. Her gives i kort form en udmærket præsentation af de mange centrale sammenhænge husholdning, mad og måltider indgår i.

Det drejer sig om mad og miljø – mad socialt, nationalt og geografisk. Maden dagen og året igennem. Sparemad og gildesmad. Her indkredses og beskrives de særlige træk ved en sønderjysk madkultur, som en helt særlig sammensmeltning af mange kulturer i en grænseregion med gode søfarts- og handelsforbindelser til omverdenen.

De sur/søde smagslementer i f.eks. supper og kålretter antyder en holstensk påvirkning, de sønderjyske skinker og pølser stammer fra tysk slagterhåndværk, melbuddinger og måltidskager med flæskedyppelse kan også findes i Vestjylland. Engelsk påvirkning kan findes gennem søfarten og særligt tydeligt på drikkenes område, mens kagerne er inspireret fra hernnhuterne omkring Christiansfeld.

Når der er bevaret særligt mange træk af ældre danske spisevaner i regionen, hænger det sammen med det tyske fremmedherredømme 1864 – 1920 som fik folk til bevidst at fastholde deres daværende madkultur. Trods dette slås det fast at det ikke er muligt at trække en grænse mellem

dansk- og tysksindede efter hvilke retter de spiser, og et menneskes nationale tilhørsforhold kan i Sønderjylland ikke bestemmes ud fra dets materielle kultur.

Endelig er der i bogen tre temaer, hvori de fleste opskrifter befinder sig. Her er opdelingen sket efter madlavningstekniker, således at der er et afsnit om kogeopskrifter, et om drikkeopskrifter og et om bageopskrifter. Disse er tæt sammenkædet med kulturhistorisk stof om arbejdsprocesser og sociale rammer omkring mad og drikke. Opskrifter og kommentarer er fint indarbejdet i hinanden, således at der både gives anvendelige fremgangsmåder, variationsmuligheder og forskellig brug af retten gennem tiden og i forskellige dele af Sønderjylland.

Særligt disse afsnit giver et billede af en stadig levende madkultur, som ikke kun er under afvikling, men også i vækst selvom det nationale ikke længere spiller samme rolle. Inge Adriansen peger selv på den grønne bølge og på en ny regionalisme som medvirkende til »at fastholde interessen for gode sunde fødevarer og for kostskikke, der bygger på de egnsnæssige særpræg og de lokale råvarer.« Denne kogebog er et værdifuldt bidrag til denne tendens, ved at karakterisere den sønderjyske madkultur og gøre den tilgængelig og mulig at omsætte i praktisk madlavning.

Afsnittet om kaffebordenes historie er nyt og ganske betegnende for den sønderjyske madkultur.

Kaffebordene forudsætter komfurer, kaffe og kaffestel og ikke mindst opskrifter – alt sammen elementer der vandt udbredelse fra 1860'erne og frem. Kaffeborde med mange slags kager blev almindelige over hele Danmark, men i Sønderjylland fik kaffebordene en særlig nationalpolitisk betydning. Dansksindede sønderjyder opførte i perioden fra 1890'erne og indtil 1914 hele 50 forsamlingshuse, som dannede rammen om møder og foredrag. De tyske myndigheder nægtede at give forsamlingshusene spiritusbevillinger, og derfor måtte de dansksindede finde andre måder at skabe en god stemning. Deltagerne bidrog hertil ved at medbringe hjemmebagte kager, og opdækningen med utallige og varierede kagefade nedad

de lange forsamlingshusborde, gav et overdådigt indtryk. Møderne var præget af kampånd, sange og god stemning og det sønderjyske kaffebord tog smag af denne begejstring og grundlagde dermed sit ry. En gammel tradition med føring til gilde blev hermed omsat i en ny sammenhæng og et sammenhold om det nationale.

I private hjem holdt det fulde sønderjyske kaffebord med syv slags bløde og syv slags hårde kager sig også efter genforeningen og helt op til anden verdenskrig, særligt på de middelstore gårde. I byerne og på poprietærgårdene var det ikke god tone at frådse i kager. Der lå ikke så lidt prestige i at kunne stille et sådant kagebord efter alle kunstens regler på benene og konkurrencen mellem husmødrene var hård. Kaffebordet forudsatte rigelig tilgang af æg og fløde og ikke mindst af billig kvindelig arbejdskraft og idag vælger de fleste husmødre en mindre voluminøs servering til kaffebordet. Denne gennemgang af kaffebordet viser eksemplarisk den nuancerede fortolkning af et bestemt madkulturelt element.

Endelig er Peter Seebergs herlige sanelige essay fra 1968 om det sønderjyske kaffebord genoptrykt som festligt punktum i bogen. Slaraffenland kalder han den spisebegivenhed, som han argumenterer for både kulinarisk, teknisk og arbejdsmæssigt og sundhedsmæssigt langt overgår den finere franske madlavning og selv orientens overdådighed og variation.

Det er glædeligt at den kulturhistoriske interesse for mad har engagerede museumsfolk til at holde et højt fagligt niveau i en kulturhistorisk fagbog som samtidig er en appetitlig og lettilgængelig kagebog.

Den sønderjyske kagebog fortjener at få en plads på køkkenhylden ikke kun i Sønderjylland, men hos alle med interesse for regional og historisk madkultur.

Lisbeth Haastrup

Annette Rathje, Birger Storgaard og Lone Wriedt Sørensen (red.): Himmelsk vin og jordisk føde.

Historiske smagsprøver

København, Christian Ejlers' forlag, 1997. ISBN 87-7241-803-3. Kr. 200,-.

De historiske smagsprøver som er samlet i denne bog, serveres af ansatte på et få år gammelt Institut for arkæologi og etnologi ved Københavns Universitet. Institutet er en samling af tre fag – forhistorisk arkæologi, klassisk arkæologi og etnologi som nu deler hus og administration. Tilsammen dækker fagene i princippet studiet af den materielle kultur i Europa og Middelhavsområdet fra oldtiden til vore dage.

Mad og drikke er et klassisk felt indenfor alle tre fag, og det er derfor en god ide at fagene har fundet sammen om en fælles udgivelse af artikler om dette emne.

Bogen er en opfølgning af tre arrangementer med foredrag og efterfølgende bespisning med retter fra henholdsvis jægerstenalder, det antikke middelhavskøkken og sidste århundredes Danmark. De blev med stort engagement fra ansatte og studerende, foruden med en sjælden mediebevågenhed holdt på instituttet i foråret 1996 i forbindelse med Kulturbyåret. Interessen galdt ikke mindst de eksotiske smagsprøver på mad og drikke. Denne interesse er nu forsøgt videreført i bogform, hvor der ganske vist bagerst er anbragt opskrifter på en middag fra jægerstenalderen og en fra det gamle Rom og Athen, men hvor hovedretten er faglige artikler, som kun indirekte knytter an til opskrifterne. Den sammenkædning af gastronomi og kulturhistorisk engagement som prægede arrangementerne, fornemmes kun i glimt af artiklerne som f.eks. beskrivelsen af sprødstegete vindede sild, de gode danske Limfjordsøsters eller drukkens berusende sider, som kun kan forstås af den der har prøvet den, samt i mange velvalgte illustrationer. Antologien bevæger sig dermed ud i en genre blandet af videnskabeligt værk og kagebog.

De tre fag der bidrager til bogen er først for nylig blevet bragt i tættere berøring med hinanden. Varierende kildetyper og materialer fra de forskellige tidsperioder og forskelle mellem fagene i fokus, teori og metode slår igennem som i høj grad fagspecifikke artikler. Den forhistoriske arkæolog benytter sig f.eks. af naturvidenskabelige analyser af mad og knoglerester og anlægger et sundhedsmæssigt perspektiv på maden, mens den klassiske arkæolog har et samtidigt tekst- og billed-

materiale at trække på ud over de arkæologiske fund. Etnologerne trækker på et bredt sammensat materiale af tekster, genstande, bygninger og optegnelser/interviews og nogle af etnologerne ser ud til at være mere inspireret af antropologiske, idehistoriske og filosofiske retninger end arkæologerne. Der er ikke gjort forsøg på at trække sammenhænge, ligheder eller forskelligheder frem. Artiklerne står ved siden af hinanden ud fra følgende betragtning i forordet: »Hensigten er dog ikke at give et helhedsbillede af betydningen af mad og drikke gennem tiderne, men derimod at fremdrage eksempler hentet fra vidt forskellige samfundsmæssige og rituelle sammenhænge.«

De emner der tages op spænder derfor vidt. Tidsmæssigt og geografisk kommer vi f.eks. fra spisekammeret i de arkæologiske udgravninger i Vedbæk, til barer i Pompeji og symposion i Grækenland, til kongelige banketter i antikken og videre til frugt og grønt i det 17. århundredes Frankrig, til købmanskost i Køge i midten af forrige århundrede og nordpå til det færøske spisekammer.

Bogen er et blandet tag selv bord, hvor hver ret efter læserens smag giver sit fascinerende, interessante og morsomme indblik i andre tiders og kulturers måde at spise og drikke. Der er både lette retter der hurtigt fordøjes og mere næringsrig føde som man vil have glæde af længe.

Artiklerne har alle et konkret materielt udgangspunkt enten i et levnedsmiddel som sild, grøntsager, vin eller olivenolie, eller i redskaber som anvendes i forbindelse med fremstilling, opbevaring, transport eller servering af levnedsmidler – som f.eks. oliepresse, hjeld til tørring og opbevaring af fårekød, amforæer til vin og olie, eller glas til at drikke af.

Størstedelen af artiklerne bliver ved det konkrete og empiriske niveau og gør rede for levnedsmidler og genstande, deres brug og udbredelse og placering i den samlede kost. Den sammenhæng de har haft med produktion, handel og fordeling mellem sociale grupper i samfundet, tages op i de fleste af artiklerne.

Andre prøver at rekonstruere den sociale og kulturelle sammenhæng, især omkring måltiderne, ved at inddrage spise-

rum, genstande, retter, og ved gennem billeder og tekster at fortælle om måltidets forløb, de sociale hierarkier under måltidet som afspejling og bekræftigelse på det øvrige sociale liv i samfundet, og i mødet mellem stater/kulturer. Det gælder særligt de klassiske arkæologers artikler om barliv i Pompeji, det græske symposion, fyrsternes banketter fra Øst til Vest og kongelige banketter i antikken. Disse artikler ligger tematisk så tæt på hinanden, at et yderligere teoretisk/metodisk samarbejde, eller indbyrdes sammenligninger, havde været oplagte.

Palle O. Christiansens indledende artikel Drik og druk, har som en af de få har et teoretisk formuleret kulturel problemstilling netop på det felt som er bogens emne. Det er ikke drikken som fysiologisk størrelse eller dens betydning for sundheden der står i fokus, men den kulturelle kode og markering som drikken får i relationen mellem mennesker.

Artiklen er bygget op i spændingsfeltet mellem drikkens kulturelle betydninger. Ved at drikke, særlig alkohol, i fællesskab besegler vi samhørighed – venskab, handel og andre kontrakter, eller kontakten mellem gud og den enkelte kristne ved altergangens vin. Gennem drikken kan der ske en omdannelse af og i os selv til »en anden« og når drik bliver til druk opstår der et kulturelt dilemma. Drikken kan både forlænge og udvide livet, og samtidig forkorte det. Fra reformationens bisper til nutidens læger er det fremført at druk hæmmer arbejdsevnen, gør det svært at opretholde et tidsprogram, det gør folk umedgørlige og utilregnelige, og nedbryder legemet og sundheden. Drukkens dilemmaer belyses fra middelalderen og op til vore dage og den moraliserende og medicinske opfattelse af druk sættes op overfor drikkens betydning i f.eks. adelige sviregilder og håndværkernes laugsgilder, eller mænds værtshusbesøg i vort århundrede.

Palle O. Christiansens artikel lægger ud med en måde at forholde sig til mad og drikke, bliver kun sporadisk fulgt op i de øvrige indlæg.

Erik Kalsgaard demonstrerer i Frugt og grønt på herskabets bord meget vidende, et komplekst samspil mellem det adels-

aristokratiske samfunds hierarki, og repræsentative overdådighed omkring mad og måltider, og elitens smag, kogekunst, opfattelse af sundhed, og artiklens fokus – oprettelsen af frugt og køkkenhaver.

Ulla Lund Hansens og Birger Storgaards artikel Gæstebud med romerske glas hos barbarerne har også et teoretisk formuleret problemstilling som udgangspunkt. Det er forholdet mellem romersk og germansk kultur som ønskes belyst og det kan mest konkret gøres med fund af romersk husgeråd som udgangspunkt. De romerske importsager, hvoraf især drikkegenstande brugt til gæstebud, optræder hyppigt i Danmark. Fundene af mange og helt unikke glasting af høj kvalitet viser at Danmark har haft en tæt handelsmæssig forbindelse med romerne, men også at disse nøje udvalgte glasting også har været gaver til bekræftigelse på traktater, fredsslutninger og alliancer til de »frie« germanske høvdinge fra romerne for at sikre ro i grænse-regionerne. De romerske drikkeglas sættes på den måde ind i en spændende sammenhæng om kamp og udveksling mellem to vidt forskellige kulturer og statsformer. Et afsluttende afsnit om dansk glasproduktion i en langt senere periode virker derimod påklippet hovedsigtet med artiklen.

Denne artikel, der i øvrigt hører til de mest interessante i bogen, peger for mig på et generelt dilemma ved antologien. Er det mad og drikke som er bogens mål, eller er mad og drikke et middel eller element i undersøgelsen at andre problemstillinger?

I flere tilfælde virker artiklerne som om de er hevet frem af skrivebordsskuffen eller trukket ud af større forskningsmæssige helheder til denne lejlighed.

For få af artiklerne beskæftiger sig med studiet af mad og drikke som et særligt felt med egne problemstillinger, metoder og teoriudviklinger – og referencerne til litteratur af denne art er sparsomme. De teoretiske spørgsmål som stilles, lader maden indgå som blot et delelement eller middel i en sammenhæng der i antologiens rum ikke får plads til at blive udfoldet.

En fælles indledning, indbyrdes henvisninger og en grundigere indbyrdes diskussion af mad og drikke som forskningsfelt

ville have løftet antologien. Det faglige samarbejde mellem de tre fag er i hvert fald på madens område, endnu kun er i sin vorden. I arbejdet med det særlige forskningsfelt som mad og drikke udgør kunne instituttet desuden have glæde af at se lidt længere ud end egne mure.

Bogen giver dog et godt indblik i fagenes måde at studere mad og drikke og det gode initiativ vil forhåbentlig danne grundlag for videre studier, diskussioner og arrangementer for det store interesserede publikum, som forhåbentligt vil følge den kulturhistoriske forskning i mad og drikke på vej.

Yderligere forsøg med at bringe forskningsproces og resultater i forbindelse med konkret madlavning og spising, kunne tænkes at formidle interessen for mad og drikke til et endnu bredere publikum – og måske spore forfatterne endnu mere ind på maden som forsknings- og praksisfelt.

Lisbeth Haastrup

Thomas Højrup:

Omkring livsformsanalysens udvikling

Museum Tusulanums forlag, Københavns Universitet 1995, 237 s., ill., med engelsk resumé. ISBN 87-7279-337-0. Kr. 178,- uindb. Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Doktorafhandlingen blev forsvaret den 9. juni 1995.

Foruden ovennævnte afhandling *Omkring livsformsanalysens udvikling* indgik tre tidligere udgivne større arbejder i TH's disputats: *Det glemte folk*, *Lønkapital under folkestyre* og *The Concept of Life-Mode*. Bag fremlæggelsen af denne række arbejder har Thomas Højrup (TH) ønsket om at gøre status og dokumentere en 15 årig udvikling i hans arbejde. At det sidste ord i denne sag ikke er sagt, markeres imidlertid ved, at bogen *Omkring livsformsanalysens udvikling* angives at være den første i en planlagt serie under navnet Stats- og livsformer. Vi præsenteres altså for noget, der er undervejs, noget som har sin egen indre udviklingslogik, og som skal betragtes som et projekt. TH skriver selv et sted, at det at etablere en kummulativ videnskabsproces af selvkorrigerende art

er på langt sigt den egentlige vision med hele projektet.

En sådan forskningsproces opsamler og gemmer således tidligere formuleret indsigt ikke som dødt stof i glemte magasiner, men som stof der modsiges, rettes på, forenkles, præciseres eller uddybes, og som sådan indgår det i den fortsatte videnskabsproces.

I sit forskningsarbejde inddrager TH især stof fra Aristoteles, Hegel, Marx, Althusser og den danske sprogforsker Louis Hjelmslev. Afhandlingens navn er en lettere omskrivning af navnet på Hjelmslevs værk *Omkring sprogteoriens Grundlæggelse*.

Den væsentlige drivkraft i TH's arbejde er kulturforskerens nagende utilfredshed med at skulle arbejde på et for løst grundlag. TH har ikke forkastet det, etnologien har haft at byde på, men tværtimod taget det alvorligt og arbejdet sig igennem det. Forud for livsformsanalysen arbejdede han engageret med forskere som Fredrik Barth og Börje Hanssen.

Det gode faglige grundlag må funderes på et ordentligt begrebsapparat. Afhandlingens 1. del omhandler derfor begrebsudvikling. Da vor forståelse og erfaring af verden skal medieres ved sprog og begreber, så tilstræber TH i sin forskning en klarhed i den måde, hvorpå begrebernes indhold gensidigt bestemmer hinanden. En vigtig side af forskningsarbejdet bliver da at udarbejde grundbegreber, som er hensigtsmæssige at arbejde med ved den kundskabsinteresse, som forskeren har. Hans begrebskonstruktion skal tage udgangspunkt i det pågældende områdes mest almene træk. Hjelmslev, hvis kundskabsinteresse var sprogteori, tog således udgangspunkt i grundbegrebet *tegn* og delte dette begreb i *udtryk* og *indhold*.

I *Det glemte folk* fra 1983 er grundbegrebet *produktionsmåde*, og de underliggende begreber 3 forskellige livsformer. Udgangspunktet der tages således i det økonomiske samfund, og samfundet betragtes inde- og nedefra, dvs. fra livsformernes perspektiv. I sit seneste arbejde tager TH udgangspunkt i det politiske samfund. Her bliver *staten* begrebssættningens udgangspunkt, og samfundet bliver da anskuet oppefra.

Staten kan her etablere betingelser, der kan fremme nogle livsformer, ligesom den kan vanskeliggøre vilkårene for andre. Fornuften ved statens dispositioner skal søges i dens bestræbelse på at kunne besidde det særlige kompleks af produktionsmåder, som i forhold til nabostaterne giver den forsvarevne nok til at hævde sig som suveræn stat blandt stater.

Staten er for TH grundlæggende en selvforsvarende enhed dvs. at stammesamfundet også skal betragtes som en stat, hvilket er imod dagligsprogets betydning.

Hovedafsnit II i TH's afhandling hedder transformationsanalyse. Den kulturhistoriske udviklingslære beskæftiger sig med transformationsanalyser, dvs. med undersøgelser af, hvordan samfundet og kulturen forandrer sig. Hegels udviklingslære bygger på uophørlig aktivitet og handling: Verdensånden er i stadig bevægelse (tätigkeit). Udgangspunktet er Verdensånden som opdeles i en serie underbegreber, som Hegel kalder *folkeånd*. Han taler fx om den græske og den germanske folkeånd. En folkeånd kan kun manifestere sig ved at være en selvforsvarende enhed, en stat. Statens folkeånd er dens indre opbygning og sædelighed. Betingelsen for at staten skal kunne oppebære en selvbestemt sædelighed med eget civilsamfund og retsfællesskab er, at den har tilstrækkelig forsvarevne. Hvor den ene folkeånds manifeste tilstedeværelse afløser den anden på historiens scene, ser Hegel en retning i bevægelsen: den går mod større og større frihed.

Her afviger TH fra Hegel og erstatter retningen med en selektionsmekanisme i lighed med Darwins udviklingsteori. TH overskrider Europæisk etnologis grænser både i rum og tid og tegner konturene af en *Almen etnologi* beslægtet med den, vi kender fra århundredes begyndelse.

TH's sidste afhandling vil være vanskelig tilgængeligt stof for de fleste, skønt hans bestræbelse på at være pædagogisk tydeligt fremgår af teksten. TH har prioriteret akademisk klarhed højere end imødekommenhed overfor læserne, hvilket er rimeligt nok ved en disputats. Men denne akademisme er ikke ensbetydende med, at TH's bog ikke har et vedkommende

budskab til lægmanden eller den kulturhistorisk interesserede læser. TH's invitation til videnskabelig selvransagelse indebærer, at han sætter spørgsmålstegn ved den verden vi tager for givet. Når TH genoptager evolutionstanken og inddrager staten som en afgørende faktor i kulturudviklingen, så er han ikke 'etnologisk korrekt', så piller han ved det for-given-tagne blandt humanistiske kulturforskere, men han befrier os måske også fra nogle af vore blinde pletter, og det kan nok være tiltrængt nu og da.

Udover den danske udgave af *Omkring livsformsanalysens udvikling* er afhandlingen også kommet på tysk i 1995, hvor den hedder *Staat, Kultur, Gesellschaft*, og den er under udgivelse på engelsk og russisk.

Johannes Møllgaard

Palle Ove Christiansen:

A manorial world

Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980. Scandinavian University Press 1996, 596 s., ill. ISBN 82-00-227359. Kr. 625,-. Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Doktorafhandlingen blev forsvaret den 17. maj 1996.

Det geografisk område, hvorfra Palle Ove Christiansen (POC) har hentet sit erfaringsmateriale til at beskrive godssets verden, er godskomplekset Giesegaard mellem Køge og Ringsted. I 1776 blev Giesegaard oprettet som stamhus. Stamhuset omfattede da de komplette godser Giesegaard, Spanager, Ottestrup og Juellund, der lå ved siden af hinanden, samt en del kirker i området. det samlede bøndergods udgjorde over 1200 tønder hartkorn.

Undersøgelsens tidsramme er i princippet fra Giesegaard bliver oprettet og anerkendt som komplet hovedgård i 1670'erne og frem til i dag, men hovedvægten lægges på perioden 1750-1980.

Det er ikke forfatterens sigte at bidrage til den lokalhistoriske litteratur eller skrive en godsmonografi. Derfor får han også det problem at afgøre, hvor almene de forhold er, som han finder på det særlige gods Giesegaard, og her begrænser POC sig til at tale om sjællandske godsforhold.

Giesegaards gods' overlevelse gennem tiderne under skiftende økonomiske og politiske vilkår er afhandlingens bærende tema. I snævrere forstand beror denne overlevelse på, om godset er i stand til at skaffe arbejdskraft til hovedgårdsjordens drift inden for de givne økonomiske og juridiske rammer.

I den studerede periode indtræffer 3 store reformer, der får afgørende betydning for godssets struktur og hermed dets forsyning med arbejdskraft: landboreformerne ca. 1800, den frie forfatning 1848, og afløsningen af stamhuset såvelsom af fæsteforholdet i 1919. Forandringsanalysen retter især opmærksomheden mod disse tre brud, og afhandlingen følger denne kronologi i sin opbygning.

POC's særlige kundskabsinteresse er, at studere social og kulturel forandring, og til dette faglige formål har POC så valgt Giesegaard gods som studieobjekt. Endvidere ønsker POC at redegøre for, hvordan det kan gå til, at folk fra de forskellige grupperinger under et og samme gods kan leve i så forskellige kulturelle verdener, som han mener at kunne påvise. Dernæst skal hele afhandlingen ved sit eksempel vise, at nutidsforståelsens dybde og fylde beror på graden af indsigt i det pågældende sagsforholds særlige historie. Derfor indleder POC afhandlingen med en nutidig beskrivelse af en rejse igennem godsområdet og slutter, hvor han begynder, ved dagens storlandbrug efter at have gennemgået godssets seneste 200-årige historie.

POC vælger – oprindeligt inspireret af Raidar Grønhaug – at betragte godset som et socialt system og beskrive dette system ved dels at rette opmærksomheden mod systemets ydre vilkår og dels mod de sociale relationer mellem systemets interne elementer. De interne elementer er grupper af mennesker (nu og da benævnt habitater, fordi de bor forskellige steder) af forskellig størrelse og funktion: herskabet, godskontorets folk, ladegårdens faste folk, husmænd knyttet til skovdriften, fæstebønder og landarbejdere for at nævne nogle af de vigtigste. Alle grupperne er dele af godssystemet, og er også gensidigt afhængige således, at hvis der sker forandring indenfor en af disse grup-

per, så over det indflydelse på de andre gruppers forhold. Inden for systemet findes en hierarkisk opbygning med herskabets dominans.

Denne – her lidt forenklede – model anvender POC ved behandlingen af sin problematik om social og kulturel forandring og kulturelle forskelle.

Afhandlingen er inddelt i fire dele. Efter en 1. del, der skulle give læseren den nødvendige baggrund for at gå i gang med afhandlingens tyngdepunkt, beskriver POC i 2. del forholdene på Giesegård gods-kompleks i slutningen af 1700-tallet. Her lægges hovedvægten på en klarlægelse af forholdet mellem herskabet og godsets fæstere.

Med denne beskrivelse som afsæt redogøres der i del 3 for forandringerne indenfor Giesegaards gods i perioden 1800-1980.

En sidste 4. del handler om det, POC kalder *Udskillelser fra godssystemet*. Her følger vi de befolkningsgrupper, der under den lange forandningsproces en efter en bliver uafhængige af godset og som sådan forlader systemet: selvejerbønder, statshusmænd, som er etableret på godsets afgivne jorder o.a.

Afhandlingen kan sikkert interessere en større kulturhistorisk kreds i Danmark, ikke mindst folk, der har arbejdet med godshistorie, men den mulige læser må være forberedt på, at afhandlingen kun foreligger i engelsk oversættelse, hvilket ikke gør den let at læse og nok indebærer, at den ikke findes på folkebibliotekerne, og at købe bogen selv er en dyr fornøjelse. Herved falder mange potentielle læsere fra, hvilket er beklageligt, og det er ikke særlig læservenligt overfor dansk kultur.

Johannes Møllgaard

Niels Petersen & Helle Blomquist:

Sundhed, Byråkrati, Politik

København, Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1996. 260 s. ISBN 87-574-6646-7. Kr. 195,-.

Bogen, der er en del af serien *Stat. Forvaltning. Samfund.*, behandler den danske sundhedsforvaltning fra oprettelsen af Det kgl. Sundhedskollegium i 1803, til det

opløses efter langvarige stridigheder med justitsminister P. A. Alberti, og erstattes af Sundhedsstyrelsen i 1907. Hovedparten af bogen udgøres af et manuskript, som arkiveret ved Rigsarkivet Niels Petersen har udarbejdet som led i et større projekt om den danske centraladministrations udvikling efter 1848. Anden del af bogen, der er skrevet af Helle Blomquist, redegør for sundhedspolitikken og sundhedsvæsenets historiske udvikling 1770-1950. Dertil kommer en ret kort gennemgang af nyere dansk sundhedsforskning, eller rettere forskning i sundhedsvæsenets historie.

Ved hjælp af de righoldige kilder, som skyldes at spørgsmålet om den rette ordning af det centrale sundhedsstyre gang på gang på var på dagsordenen gennem hele 1800-tallet, rekonstruerer Niels Petersen kampen om sundhedsvæsenets faglige centralstyre. Han starter sin redegørelse i slutningen af 1700-tallet. På det tidspunkt sagde den europæiske »statsræson«, at en stats styrke afhang af dens evne til at forøge sit befolkningstal. Således blev sikringen af befolkningens sundhed et vigtigt statsformål. Fremme af befolkningens materielle velfærd blev under navnet politividenskab en del af statsvidenskaben, eller kameralvidenskaben, som den hed på det tidspunkt. I den europæiske statsdebat var begrebet for det offentlige sundhedsvæsen følgelig *medicinalpolitiet*.

Det kongelige Sundhedskollegium bestående af både medicinere og kirurger, blev den første faglige centralautoritet under enevælden. I første omgang frygtede de juridisk uddannede embedsmænd for deres administrative monopol, men det lykkedes at få kollegiet underlagt Dansk kancelli, direkte under kongen. Det var egentlig tænkt som en midlertidig institution, mens Medicinalpolitikkommissionen arbejdede med en større samlet medicinalreform. Den kom bare aldrig, for kommissionen gik langsomt i opløsning, og Sundhedskollegiet med dens ulønnede lægearistokrati kom til at virke i godt 100 år. Dets opgaver bestod i opsyn med embedslægerne, modtagelse og bearbejdning af de årlige indberetninger om sundhedstilstanden i amterne, samt at sikre at der blev taget de nødvendige hygiej-

niske hensyn ved byggeri af hospitaler og arresthuse.

Under enevælden levede Sundhedskollegiet en tilbagetrukket tilværelse, hvor man ingen selvstændige initiativer tog, og kun svarede, når der kom forespørgsler. Konservatismen skyldtes ikke kun rekrutteringen af medlemmerne, men også at alle forandringer og reformer krævede kgl. resolution og dermed en fare for, at juristerne i Danske kancelli ville gribe ind og forsøge at forringe lægernes indflydelse. Efter enevælden skete der voldsomme omvæltninger i den øverste administration, idet kollegier blev erstattet af ministerier, dog ikke de mere underordnede som Sundhedskollegiet, der nu kom til at sortere under justitsministeriet. Der hørtes ingen kritik af Sundhedskollegiet i den offentlige debat, men fra midten af 1800-tallet begyndte den at lyde i korpset af embedslæger. I 1838 var medicin og kirurgi blevet lagt sammen til et fag, og det gav basis for en egentlig lægestand, der med den nye yttingsfrihed forstod at styrke standsbevidstheden og forvalte fagets interesser. I 1846 dannedes Provinsiallægenes Forening, der i 1857 blev til Den almindelige danske Lægeforening.

Kritikken mod den kollegiale form blev efterhånden mere massiv, og der kom en strøm af forslag, der sigtede mod en styrkelse af det lægelige element i sundhedsadministrationen. Mange menige læger ønskede et medicinsk departement i Justitsministeriet med en lægekyndig departementschef, der effektivt kunne præge lovarbejdet. Lægerne frygtede hele tiden lovforslag, der ville ophæve de autoriserede lægers monopol på at praktisere, fx ved at tillade det, lægerne definerede som kvaksalveri.

Sundhedskollegiets strid med justitsminister Alberti udspang af en harme over, at de ikke kunne komme til at virke for det almene vel og at lægestandens interesser blev tilsidesat; for lægerne i kollegeiet kunne disse mål ikke skilles ad. Striden endte med det uhorste træk, at medlemmerne nedlagde deres mandat. Derefter fulgte et voldsomt opgør i lægestandens egne rækker, hvor de læger, der havde udnyttet uroen i forbindelse med Albertis fald og kollegiemedlemmernes afgang til

pleje af egne karriereinteresser, blev sat på plads. Resultatet blev opbakning om lægeforeningen og den kollegiale adfærd, som vi kender så godt helt frem til idag. I 1909 barslede medicinal kommissionen med en lov om en sundhedsstyrelse ledet af en lægekyndig medicinaldirektør. Denne konstruktion var heller ikke problemfri, men det er en helt anden historie.

Bogen er fantastisk grundig og omstændelig, men ikke kedelig for den, der er interesseret i den historiske baggrund for lægeprofessionens monopol. Her får man for første gang en konkret redegørelse for, hvordan dette monopol etableredes. Kildematerialet er enestående, og man sidder tilbage med en fornemmelse af, at der kunne skrives flere interessante bøger på baggrund af dette materiale. Her er vægten lagt på den medicinske fagkundskabs rolle i den statslige administration, og hvad det førte med sig af kontroverser med juristerne og med den lægestand, som det efterhånden blev opfattelsen, at de repræsenterede, men der kunne formodentlig også skrives om andre spændende, medicinhistoriske emner. Jeg er ihvertfald blevet nysgerrig efter selv at læse, hvad det var for nogle sundhedsfaglige spørgsmål, kollegiet blev bedt om at tage stilling til.

Lene Otto

Bo G. Nilsson: Folkhemmets arbetarminnen

En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar. Nordiska museets Handlingar 121. Stockholm 1996. ISBN 91 7108 410 X.

Det er ikke denne bogs emne, der er nyt og interessant, men måden det analyseres på. Bo Nilsson har skrevet om indsamlingen og udgivelsen af svenske arbejdererindringer efter 2. verdenskrig, men han behandler dem ikke på traditionel vis ved at tage udgangspunkt i en faggruppes vilkår, holdninger til arbejde, fagstolthed etc. I stedet ser han på dem som *fortællinger*, hvor teksten således ikke bare er kilde – et middel til at få noget at vide, men både er middel og mål. Han interesserer sig ikke

bare for, hvad teksten fortæller om, men også for teksten selv som fænomen. Arbejdererindringen som kulturhistorisk fænomen. Derfor skelner han mellem *teksten* og *konteksten*, dvs. at han undersøger indsamlingen af arbejdererindringer i en historisk og samfundsmæssig sammenhæng. Hvilken sammenhæng han mere præcist tænker på, fremgår af bogens titel: arbejdererindringerne skal ses i sammenhæng med opbygningen af »folkhemmet«. Men ambitionen er større end det: han vil undersøge de historiske og diskursive forudsætninger for denne indsamling.

Disse forudsætninger søger han i den tidlige folkelivsforsknings interesse for »de andre«, dvs. de ikke uddannede grupper: »På gränsen mellan bildad och obildad skapades såväl folklivsdiskurdens institutioner, arkiv och museer, som den autenticitetsretorik, vilken omgav talet om det folkliga.«

Forudsætninger for indsamlingen af arbejdererindringer er »opdagelsen« af individet inden for etnologi og folkelivsforskning. Det var bla. Sigurd Erixon, der stod for en sådan nyorientering inden for etnologien. Der er tale om en proces, der indebar en semantisk nytolkning af begrebet »folk«, så det ikke bare betød almue, men også kom til at omfatte lønarbejderen, og hvor individet og »mands minde« blev vigtige kategorier i forskningen. De biografisk strukturerede spørgelister var en nyhed.

I mellemkrigstiden blev arbejderne anerkendt som et af kulturhistoriens subjekter; arbejderne skulle integreres i nationen. Arbejdernes livserfaringer skulle synliggøres. Fortællingerne om datidens klasse-samfund var deres politiske berettigelse. Forfatteren har eftersøgt omtalen af erindringerne i medierne efterhånden som de blev udgivet. Han viser, at de individuelle livshistorier blev til en almen kategori: Den Svenske Arbejder. *Folkhemmets* arbejder var samtidig arbejderbevægelsens idealprojektion af sig selv: den fagstolte, moderate og fornuftige, mandlige arbejder var et billede, som på de ene side reflekterede en del af sandheden, og på den anden side kontrollerede og gav virkeligheden retning.

Det nye var at individuelle arbejderes liv i sin helhed tematiseredes i fremstillingen. Arbejderne havde fået et liv ligesom borgeren. Tidligere var det bestemte temaer som fx læreårene og ikke det selvbiografiske, man fra indsamlerens side havde været interesseret i. Alligevel blev arbejderne ikke først og fremmest anskuet som individer, sådan som tilfældet var med de borgerlige biografier, men sås mere som repræsentanter for et fag. Alligevel spillede udgivelsen af disse erindringer en rolle i opbygningen af velfærdssamfundet.

Forfatteren påviser hvad der skete med erindringsmaterialet, når det skulle udgives. I en enkelt erindring blev der således foretaget mere end 300 redaktionelle rettelser. I forvejen forudsatte autenticiteten, at erindringen ikke havde litterær kvalitet, så rettelserne var først og fremmest af indholdsmæssig art. Det var især afsnit om problemer og slid, samt de afsnit der blandede fortid og nutid, der blev slettede. Udgiverne var kun interesserede i erindringer om fortiden, ikke i refleksioner over nutiden.

Man kan således ikke lade være med at tænke, at arbejderne ikke bare er subjekter, men snarere objekter i en autenticitetsdiskurs, hvor det netop er deres manglende subjektstatus, der giver deres erindringer værdi som dokumentation af fortiden.

Det er en behagelig afveksling at læse denne bog, fordi den forholder sig kritisk til forestillingen om personlige erfaringer som noget, der er uberørt af samfundet, en næsten hellig kilde til individets verden. Hovedparten af erindringsforskningen har nemlig ikke dette kritiske perspektiv, men er snarere med til at cementere dualismen mellem individ og samfund.

Lene Otto

Edith Mandrup Rønn: De fattige i ånden

Essays om kultur, normalitet og uformu. En etnologisk undersøgelse af praksis inden for dansk åndsvagevæsen og -forsorg ca. 1840-1990. Med eksempel materiale fra Åndsvageanstalten i Ribe. Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet 1996. ISBN 87-7289-376-1. Kr. 268,-.

Dette er på ingen måde en traditionel ph.d.-afhandling. Det er en meget personlig beretning om forfatterens møde med dansk institutionshistorie, med skiftende behandlertekniker og ikke mindst med de menneskeskæbner, der måtte lægge krop og (fattig) ånd til medicinens, psykologiens og pædagogikkens sandheder. Man er aldrig i tvivl om forfatterens tilstedeværelse i teksten. Læserne bliver delagtiggjort i de overvejelser af teoretisk, praktisk og moralsk karakter, der er gjort undervejs i undersøgelsen. Alle kapitler indeholder personlige refleksioner over det emne, der behandles, uanset om det handler om uønskede børn i fortid og nutid, anstalters arkitektur, civilisation, institutionskultur, livshistorier, begreber for anderledeshed eller behandlere.

I bogens lange indledning gøres der meget ud, hvad læsningen af Michel Foucaults værker har betydet for forfatteren. Man får den tanke, om ikke bogen med en direkte inspiration fra Foucault, burde have heddet »Åndsvaghedens historie«. Det skyldes måske, at afhandlingen godt nok er en Foucault-inspireret analyse af, hvordan vi har afgrænset og udgrænset de åndsvage fra samfundet, men forfatteren går ikke så vidt som til at sige, at åndsvagthed ligesom seksualitet er en diskurs. Begrebet diskurs bruges her snarere om de skiftende videnskabelige sandhedsregimer, der fastslår, hvad der er bedst for »de fattige i ånden«.

Gennem læsningen får man dog en fornemmelse af, at åndsvagthed kun eksisterer i kraft af de praksisser, der efterhånden er udviklet omkring disse afvigende mennesker, og i kraft af de begreber, der kan skille dem ud fra gruppen af normale. Tosses har man vel altid haft, men åndsvagthed som kategori eksisterer kun i kraft af foreningen af den medicinske vilje til at finde årsager til intelligensdefekter, så »sygdommen« kunne helbredes eller udryddes, psykologiens forsøg på at videnskabeliggøre sig ved hjælp af intelligens-tests og den politiske vilje til at skabe et samfund med en sund, normal og livskraftig befolkning, således som det kom til udtryk i Steinckes åndsvagelov fra 1934. Uden disse forskellige typer af praksis havde vi ikke haft en gruppe af åndsvage, der kræ-

vede anstaltanbringelse, straf, behandling, beskæftigelse, motivation og integration, men hvad havde vi så haft?

Bogens undertitel er vigtig, for netop den historiske omgang med – og omtale af mennesker med manglende åndlige evner, er afhandlingens fokus. Forfatteren har nærlæst arkivalier fra åndsvageanstalten i Ribe, og får med udgangspunkt i disse papirer skrevet historien om en åndsvageforsorg, der svulmede op, og som senere måtte på slankekur, fordi de såkaldte videnskabelige IQ-tests havde været for ubarmhjertige i deres krav, hvilket resulterede i en stor gruppe af de såkaldte *fejlanbragte*.

De mennesker, en senere tid så på som fejlanbragte, var personer, som efter tilsyneladende objektive kriterier, var blevet testet som åndsvag i en eller anden grad. Den eugeniske tænknings udbredelse i mellemkrigstiden betød, at de åndsvage blev betragtet som farlige. Problemet var ikke de dybt åndsvage, deres afvigelse talte for sig selv, men derimod grænsetilfældene. Man frygtede især de ikke-synligt åndsvage, der kunne narre med deres tilsyneladende normalitet. Man frygtede for befolkningens degeneration. Derfor blev det opfattet som vigtigt at få lavet en videnskabeligt defineret grænse mellem det normale og det unormale. Et enkelt point på en skala adskilte de mennesker, der kunne leve i frihed fra de, der blev dømt til livsvarig internering og tvungen sterilisation.

Datiden havde tilsyneladende ingen problemer med at betragte personer, der både kunne læse og skrive, og som var i besiddelse af en stor almenviden, som åndsvage. For de (sociale) træk man brugte til at *definere* åndsvagthed med, fx promiskuitet, kriminalitet, spiseforstyrrelser, åbenlys seksualitet, arbejdsværging, manglende personlig hygiejne etc. blev samtidig vendt om, således at en sådan adfærd blev *forklaret* med den pågældendes åndsvagthed. En gedigen cirkelslutning, og så rullede lavinen: diagnoser blev stillet, anstalterne blev fyldt, ventelister oprettedes, nye anstalter kom til, tests blev udført og revideret, rapporter blev skrevet, personale blev uddannet, tidskrifter blev oprettet, familier blev kontrol-

lerede, vejet og målt og de tilsynsførende havde travlt. Men pludselig ændredes hele grundlaget for denne udvikling. Forfatteren kalder det *en kovending*, og det er vist et meget præcist udtryk, for i 1959 skulle særfor sorgen pludselig udflyttes. Interne ringens tid var med ét slag forbi. Den medicinske sagkundskab mistede en arbejdsmark, men til gengæld blev der masser af nye opgaver for pædagoger. Åndsvaghed skulle ikke mere betragtes som en sygdom, der krævede indlæggelse, men som et handicap, der krævede pædagogisk støtte og vejledning, således at den enkelte kunne leve et liv så tæt på det normale som muligt. Normale og handicappede skulle integreres.

Forfatteren har en veludviklet evne til at læse bag om teksten, og det er en stor styrke i bogen, at der ikke med historiens bagklogskab lægges op til en forargelse over tidligere tiders normative syn på de åndsvage. Tværtimod reflekteres der til stadighed over såvel forfatterens egen – som samtidens syn på normalitet. Denne sensitivitet overfor stoffet betyder også, at man til tider får en fornemmelse af, at kilderne har styret disponeringen lidt vel meget – man kommer meget vidt omkring. For at kunne udnytte det spændende kilde materiale fuldt ud, har hun valgt essayformen, hvor mange vinkler medtages fremfor en stram analyse af åndsvagheden, der ville have styret kildevalget hårdere. Det er et valg, og det er gennemført, og jeg er fuld af forståelse for, at forfatteren har været dybt grebet af indholdet i materialet, for det bliver man også som læser.

Lene Otto

**Bernard Eric Jensen mfl.:
Erindringens og glemslens politik**

Roskilde Universitetsforlag. 1979. 280 s. ill. ISBN 87-7867-013-6. Kr. 175,-.

Bogen er første bind i en serie udgivet af Center for humanistisk historieformidling på Danmarks Lærerhøjskole. Der er tale om en antologi med ialt otte bidrag fra historikere, etnologer og litteraturforskere. Det fælles udgangspunkt er en udforskning af begreberne *erindring* og *minder* i

relation til historieformidling. Det er det, der i den engelsksprogede litteratur diskuteres under betegnelsen *commemorative*. Bernard Eric Jensen har skrevet indledningen, hvor han dels introducerer begreberne dels forsøger at relatere de enkelte artikler til disse begreber.

Den første artikel af Claus Bryld handler om formidlingen i tv af tre store historiske fænomener: besættelsestiden, arbejderbevægelsen og landboreformerne. Han undrer sig over, at kun formidlingen af de to første emner medførte kraftige reaktioner i offentligheden, mens den sidste gik nærmest upåagtet hen.

De to litteraturforskere Anne Birgitte Richard og Torben Weinreich skriver henholdsvis om problemerne med retrospektivt at skrive om en periode, som man både har en personlig erindring om, og som man før har behandlet professionelt men under andre forståelsesformer, og om erindringen som fortællestrategi i romaner.

De to etnologer Lene Floris og Anette Vasstrøm skriver henholdsvis om udgivelsen af folkelige erindringer og om Guldalder-festivalerne som en ny form for formidling på museerne. Den første reflekterer således over personlige erindringer, den anden over konstruktionen af kollektive erindringer som et kommercielt produkt, der bla. kan markedsføres i udlandet.

Derudover er der tre artikler. Temaet i Carsten Tage Nielsens artikel er det tidligere Østtysklands dobbelte fortidsbearbejdelse (nazitiden og efterkrigstiden) i en museal sammenhæng. Anette Warring diskuterer begreberne *kollektiv erindring* i forhold til de to teoretikere Maurice Halbwachs og Pierra Nora. Antologien rundes af med Bernard Eric Jensens præsentation af erindringshistorie som et nyere forskningsfelt. Han konstaterer en stærkt øget humanistisk forskning i jubilæer, mindefester og mindedage. Artiklen indeholder mange interessante refleksioner over forskningens rolle i denne »mindefesternes æra«, som vi tilsyneladende er midt i.

Selvom antologien er perspektivrig og engageret, bliver man ikke nødvendigvis overbevidst om det frugtbare i at udvide erindringsbegrebet til at omfatte al beskæftigelse med fortiden. Hvorved adskil-

ler *kollektiv erindring*, sig egentlig fra det gode gamle ord *historie*? Et muligt svar herpå får man ved at undersøge, om det indholdsmæssigt ville gøre nogen forskel, hvis man erstattede »kollektiv erindring« med »fortælling« eller slet og ret med »historie«. Umiddelbart ser det ikke ud til at gøre nogen forskel. Claus Bryld kunne lige såvel have skrevet »kampen om historien« som »kampen om erindringen« – rent faktisk skriver han ind imellem »historiepolitisk kamp« om de samme fænomener. Jeg anfægter ikke det legitime i at anvende modebegreber på gammel empiri, men spørger blot, om det giver nye erkendelser?

Dermed ikke sagt, at antologien ikke skulle være skrevet. Der er meget interessant stof at hente i den, med den lider af det, som mange antologier og forskningscentre lider af, nemlig at det er svært at kombinere fagtraditioner sammen til et mere samlet bud på en forståelse. Dog er denne antologi bedre end så mange andre inden for sin genre. Det virker som om bidragene, så forskellige de end er, udspringer af et frugtbart forskningsmiljø, som giver meget ny inspiration til den enkeltes arbejde. Man ser bestemt frem til nye udgivelser fra centret.

Lene Otto

Kirsten Rykind-Eriksen:

Det Tekstile Orgie, 1880-1950

Give-Egnens Museum, 1996, 36 s., ill. ISBN 87-985071-1-7. Kr. 35,-.

»Det Tekstile Orgie« er titlen på heftet, udgivet af Give-Egnens Museum i forbindelse med særudstillingen »Gemmemøbler & Tekstiler«, afholdt i sommeren 1996. Den beskrevne periode er 1880-1950, og titlen henviser til den overflod af broderede tekstiler, der fandtes omkring århundredskiftet, som vi ikke ser det i dag. De gamle kister, hvori tidligere generationer havde opbevaret sengeudstyr og tøj, var sat på loftet – og det nyder eftertiden og mange lokale museer godt af.

Der er tre kapitler, og heftet indledes med et kapitel om *tekstilt fremstilling*. En gennemgang af arbejdsprocesserne, for at råmaterialerne uld og hør bliver til garn og

senere forarbejdes til stoffer – kartning, spinding, tvinding, vævning, strikning, syning og tilskæring. Desuden et lille afsnit om knipling og et om broderiforretninger, der fortæller om tidens øgede interesse for broderier.

Lokale vævere leverede stofferne, der brugtes af den lokale befolkning, vadmel og hvergarn samt sengetøj, overdyner i olmerdug og underdyner i bolster, mens de mere luksuspægede såkaldte kramvarer købtes på markeder eller hos købstadens købmænd. Strikning af strømper, handsker, undertøj og sjaler var almindelig både til husholdningen og til salg gennem uldkræmmerne. Kniplingerne var til kvindedragtens hovedtøjer i 1800-årene samt til kraver, duge og til gardiner i 1920'erne.

Spredning af broderiforlæg og modenyheder skete blandt andet via modeblade. Handlen med industrielt fremstillede stoffer af uld og bomuld, konfektionssyede skjorter og bukser blev efterhånden overtaget af manufakturforretningerne, og i folketællingerne kan nedgangen følges i flere af de gamle håndværk – vævning og skræddersyning.

Kapitlets sidste afsnit om de nye gemmemøbler fortæller om den ændrede praksis med ophængning af familiens tøj. I stedet for at hænge en tung hvergangskjole på knager i skabet hængte man nu de noget lettere beklædningsdele på bøjle over en bøjlestang. Standkisten og dragkisten kom på loftet, kommoder og klædeskabe indgik som dele af et helt soveværelsesmøblement.

Det følgende kapitel har overskriften *Hjemmets skønhed* med omtale af de internationale bevægelser i sidste halvdel af forrige århundrede, hvor begreber om æstetik og filosofi blev kædet sammen med det borgerlige familiebegreb. Kvindelige sysler som broderi, der fremvistes i boligens broderede pyntetekstiler, var åndens og håndens værk kontra industrien og dens genstandsoverflod. I Danmark fik husflidsbevægelsen en folkeopdragende betydning gennem højskolerne blandt andet ved undervisning i broderi og vævning. Et større afsnit gennemgår hvidsyning og de forskellige broderiteknikker, der foruden hækling og orkis kom til at præge de broderede pyntetekstiler.

I det tredje kapitel om *tøj* gennemgås kvindedragt, mandsdragt og barnedragt ud fra museets dragtsamling. Det afsluttes dels med et afsnit om folkedansdragter fra egnen, dels om behandling af tøj og til sidst kort om højskoleæstetik, hvor tråden fra det foregående kapitlet om hjemmets skønhed tages op.

Et hefte på 36 sider, der både vil gøre rede for tekstilhistorie, internationalt og nationalt, dragthistorie og broderihistorie. Forfatteren er på sikrere grund ved beskrivelsen af dragtdele og broderier, hvor udgangspunktet er museets store samling. Heftet vi så meget og går egentlig så lidt i dybden. Ud over museets tekstil- og dragtsamling er folketællingerne blevet brugt samt uddrag fra litteratur om emnerne. Desuden mundtlige oplysninger, der dækker tiden i mellemkrigsårene fra to lokale kvinder, født lige før første verdenskrig.

Men hvordan bruges dette kildemateriale? Heftet er ikke beregnet til formidling til skoleelever, som man umiddelbart kunne antage efter det indledende kapitel om tekstfremstilling. Forøvrigt et unødvendigt kapitel i den sammenhæng, museets tekstilsamling er beskrevet på, der er ingen grund til at gå tilbage til middelalderen og 1600-tallet. Kapitlet er uden stringens og kludret, hvorfor omtale spinderokken til hør og ikke den til uld, og er der en forskel på redskaberne til 'dansk' hør og importeret hør? Sproget er unuanceret, man kan ikke skrive 'manufakturernes gik som regel konkurs'. Der var bestemte årsager til at de blev oprettet, hvor længe de fungerede, og hvorfor de holdt op! Jacquardvæven kom ikke, som nævnt, frem i 1700-tallet. Det skete først i begyndelsen af 1800-tallet, og det var manden Jacquard, der videreudviklede den tids mekaniske væv og fik den patenteret i begyndelsen af 1800-tallet. Han staves med c – derfor en jacquardvæv! Afsnittet om knipling har intet med Give egnen at gøre og er i denne sammenhæng overflødig. Det nævnes, at syersker syede stoffer og boligtekstiler. Betegnelsen boligtekstiler er fra vor egen nutid, og hverken skræddere eller sypiger syede stoffer til boligen. Specielt om skrædderne nævnes, at skrædderlavet holdt op i 1857, men ved næringsloven af

1857 var det samtlige håndværkslav, der ophørte. Man læser endvidere under kapitlet om dragten, at landbefolkningen først brugte den sorte farve i deres dragt for hundrede år siden. Det er ikke rigtigt. Sort og rødt har været anvendt i bonde- dragterne som reminiscenser fra renaissance-tidens dragt, og den sorte brudekjole, der bruges på landet omkring århundredskiftet stammer fra den borgerlige sorte dragt. I afsnittet om behandling af tøj savner man omtale af strygning, som dog var en meget væsentlig proces ved efterbehandlingen af det vaskede tøj.

Der tages udgangspunkt i Give-Egnen, hvor ulden og hørren har skabt den økologiske baggrund for egnens erhvervsmæssige udvikling. Hedeboenderne mod vest, hvor forarbejdning af ulden indgik som en binæring til husmandsbruget. Mod øst hvor dyrkningen og den videre forarbejdning af hørren indgik som binæring til landbruget, det var hovedsagelig mænd, der var vævere. Hvordan påvirkedes dette gamle erhvervsmønster af den nære voksende stationsby? Hvor meget har Andelsklædefabrikken i Grindsted, grundlagt i 1889, betydet for egnen? For væverne og spinnerne – men også erhvervsmæssigt for antallet af vævere anført i folketællingerne og for lokalbefolkningen eller for manufakturforretningerne – vist ikke meget, men et interessant perspektiv, der viser, hvorledes den lokale tradition med at få spundet og farvet garnet hos væveren eller farveren nu blev overtaget af fabrikken. Helt frem til 1922 var først og fremmest garnfremstilling og farvning de vigtigste arbejdsområder.

Geografisk ligger Give-Egnen midt i Jylland i Vejle amt. Give er stationsbyen på jernbanestrækningen på Vejle-Herning. Forfatteren nævner også, at den egentlige byudvikling først skete efter, at jernbanen var anlagt i 1894. Men hvorfor bruges dette faktum ikke som udgangspunkt i analysen af den erhvervsmæssige udvikling? Problematikken stationsby/opland er dog et etnologisk studieområde. Antallet af vævere går ned i de omkringliggende sogne, og antallet af manufakturforretninger stiger. Det antydes men bruges ikke som udgangspunkt til at forklare tallene i folketællingerne. Og oplandets bondebefolk-

ning blev opsøgt af stationsbyens borgerlige påvirkninger, både i boligens uformning, i bygningerne, som vist i heftet og også i dragten, der fulgte tidens mode.

Det var en fattig egn, og dagligtøjet blev slidt. En lokal egenart i sentetøj eller dragter kan ikke spores i museets tekstilsamling. Er tekstilsamlingen på Give-Egnens Museum så meget anderledes end mange andre lokalmuseers? Det tror jeg egentlig ikke, men hvert enkelt tekstil – sengetøj, broderi eller beklædningsdel – har, da udstillingen blev projekteret, været i hænderne på fagfolk og er blevet beskrevet. Forfatteren ønsker naturligt nok at kunne finde og beskrive lokalbefolkningens dragt, men perioden ligger så sent, at det er modedragten, der beskrives. Give-Egnens borgere har efter det beskrevne og ifølge illustrationerne fra udstillingen været klædt som de fleste andre bymæssige samfund i hele landet. At heftet så ikke kan fremhæve det lokale præg i selve tekstilerne er jo også et resultat.

Ingeborg Cock-Clausen

Anders Enevig:

Krucifikser i danske klosterhaver

88 sider, illustreret, Poul Kristensens Forlag. ISBN 87-7851-041-4. Kr. 160,-.

Enevigs nye bog »Krucifikser i danske klosterhaver« er vokset ud af arbejdet med bogen »Vejkrucifikser i Danmark« fra 1994. Nu er Enevig gået ind i de små katolske samfund og fortæller om enkelte krucifiksers plads og historie i dem. Og ikke alene bringer han oplysninger om de enkelte krucifiksers udførelse, om de processioner og valfarter, der er knyttet til nogle af dem, han taler også krucifiksernes og katolikernes sag med energi. Nu og da så kraftigt, at hans tonefald nærmer sig reklaments, som når han om Sostrup Slot skriver: »Alt i alt et særpræget og attraktivt kloster, der har forstået at leve op til nutidens krav som erhvervsvirksomhed«. Løvrigt understreger Enevig i bogen, at han ikke er katolik.

Det interessante ved denne bog er oprigtigt talt ikke så meget korsene som de indblik vi får i de katolskes samfund. Rundt om i landet findes og har i dette

århundrede været små klostre, hvor stædige nonner har ført de gamle klostertraditioner videre og passet den daglige dont. Mange gode fotografier i bogen fortæller derom, bl.a. et morsomt ét af to nonner på en mægrovogn ved Dalum Kloster.

Eske K. Mathiesen

Ena Hvidberg:

Keramik med traditioner

Greve Museum 1996, 120 sider, illustreret. ISBN 87-89367-03-0. Kr. 135,-.

Der findes et Greve på Sjælland, på Heden nær København, og et andet Greve, Greve in Chianti, i Toscana nær Firenze.

Det danske og det italienske Greve fandt i 1966 sammen som venskabsbyer. Den danske storkommune Greve skriver sig fra 1970, og man ønskede herfra i 1995 at markere 25-året for venskabsrelationerne til Greve in Chianti.

Dette afstedkom udstillingen »Toscansk majolika. En 600-årig levende fajencetradition« på Greve Museum. Jubilæet og udstillingen ligger således bag denne bog, der præsenterer en i Danmark hidtil upåagtet lokal fajencetradition.

Bogens hovedafsnit omhandler toscansk majolika fra Montelupo, en lille ny nær Greve in Chianti.

Når Toscana blev et af renæssancens store fajenceproducerende områder i Italien, skyldtes det, at produktionen på grund af brandfaren blev forbudt i Firenze og lagt ud i omegnen.

Indtil 1973 var Montelupos keramik lidet kendt, men dette år førte udgravninger under byens gamle retsbygning til, at en stor mængde potteskår fra før 1514, da bygningen blev opført, blev fremdraget, og de gav ny viden om renæssancens lokale fajenceproduktion.

Yderligere udgravninger førte til, at man efterhånden fandt frem til, at der havde fundet majolikaproduktion sted i Montelupo uden ophør gennem 600 år.

Forekomsten af velegnet pottemagerler i omegnen og beliggenheden ved Arno var naturlige forudsætninger for dette.

Fundene førte til indretningen af et museum i den gamle retsbygning, og en lokal pottemager optog produktionen af kopier

af majolikagenstande, der kunne rekonstrueres på grundlag af fundene.

Det var en samling af disse kopier, der i 1995 blev udstillet i det danske Greve.

Bogen redegør for Montelupo-keramikens fremstillingsmåde og karakteristika, og forfatteren tager os derpå med på en gevaldig flyvetur gennem fajencens og fajancens historie (de to forskellige stavemåder dækker henholdsvis den tidlige italienske produktion og den senere europæiske) og vupti er vi i Danmark med Store Kongensgade-fabrikken og Alumina.

Hovedafsnittet er omgivet af artikler med relationer til det danske Greve.

Den første er en lang og udførlig beretning om venskabsbyernes forbindelser gennem 30 år med opremsning af hvilke lokale dignitarere, der har været i Italien, rejserne forløb, hvad man har fået at spise osv. Den må især påkalde sig lokal interesse.

Til slut fortælles om pottemageren i Karlslunde og hans samarbejde med bildehuggeren Jane Grundahl.

Ebbe Johannsen

Æsops fabler

Gendigtet og med moraler af Vagn Lundbye, oversat fra fransk af Gabriela Walter. Illustreret, 293 sider. Hernovs Forlag. ISBN 87-590-2350-3. Kr. 428,-.

Siden Æsop, som måske selv er en fabel, er der blevet fortalt utallige dyre- og andre fabler og udkommet mange fabelbøger. Nu er der føjet én mere til rækken. Vagn Lundbye har udgivet og Gabriela Walter oversat to franske fabelbøger fra 1690 og 1714, og dem har de så bikset sammen i ét bind. Lundbye har Æsop-traditionen tro forsynet bogen med en fortælling om Æsops liv, og han har givet de enkelte fabler moraler, der undertiden bliver hele små essays.

Jeg er ikke nogen ven af denne moraliske vidtløftighed. Jeg mener med Lessing, at fabler skal være korte og deres pynt skal være mangelen på samme. Det er et asketisk synspunkt, indrømmet; men i denne bog kan jeg heldigvis få min smag tilfredsstillet ved blot at læse fablerne og droppe udlægningerne, da disse er tyde-

ligt adskilt fra fablerne. Andre fabeldigtere, bl.a. dem af Gellerts skole, har haft det med at digte det hele alt for meget sammen. Men i Lundbye og Walters udgave kan man nyde den rene vare, hvilket man gør, for selv om ikke alle fablerne er lige gode, så har de bedste dog pointer, der siger knæk, som når man knækker en haselnød.

Opbyggelige er disse historier fra La Bruyères tid ikke, i alle tilfælde ikke i den betydning, at de giver læseren særlig meget at tro på. De er ofte kyniske, i alle tilfælde nøgterne og bringer læseren lukt ind i den undertiden lovlig virkelige virkelighed. Desværre er reproduktionen af stikkene i de to gamle bøger blevet snart lovlig hård, snart lovlig ulden. Bogens format hentyder smukt til fabeln om frøen, der pusted sig op.

Eske K. Mathiesen

Nina Fabricius:

Landet med de store gårde

Landbohistorisk Selskab 1996. 146 s. ill. ISBN 87-7526-168-5. Kr. 148,- indb. Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd, Landbohistorisk Selskabs Støttekreds og Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.

Bogen er en kulturhistorisk egnsbeskrivelse af det nordøstlige Sønderjylland afgrænset af Kolding fjord i nord, af højderyggen, hvor jernbanen er lagt, imod vest og strækkende sig til Løjtland ca. 10 km nord for Åbenrå imod syd, eller kortere Haderslev egnen og den sydlige del af Kolding opland. Forfatteren, der var ansat af Haderslev Museum til at udarbejde en kulturhistorisk oversigt over Haderslev-egnen, blev på sine mange rejser i området i forbindelse med denne opgave slået af det gennemgående præg de store proprietærgårde satte på landskabet. Dette område kaldte hun »landet med de store gårde« og anbefalede, at man foretog en særlig undersøgelse af proprietærgårdene og den kultur, der knyttede sig til dem, og den betydning, de havde haft for området.

Det blev Nina Fabricius selv, der kom til at forestå denne uddybende undersøgelse-

se, og med den blev undersøgelsesområdet, der tidligere havde begrænset sig til Haderslev-egnen, udvidet med de 8 sogne syd for Kolding. Hvilket førte til et samarbejde mellem Haderslev Museum og Museet på Koldinghus. Undersøgelsen af de store gårdes land resulterede i en udstilling, der vakte så stor interesse og opmærksomhed, at man ønskede at gøre emnet til genstand for en samlet publikation. Imidlertid nåede Nina Fabricius ikke at fuldende sit arbejde, så museumsinspektør Peter Dragsbo og Landbohistorisk Selskab har stået for bogens redigering og udgivelsen.

Bogens første kapitel præsenterer egnen og retter opmærksomheden mod forskellene mellem egnen og de omliggende områder og mod de indre nationale og kulturelle brydninger i en grænseegn, der historisk var en del af Slesvig, hvor det meste af landet med de store gårde i over 50 år var inddraget i Tyskland.

Det følgende kapitel giver en oversigt over egnens landbrugshistorie og fremhæver bøndernes udnyttelse af landskabet i nøje samspil med bevægelser på det europæiske marked, som det lå nærmere ved end det øvrige land. Dernæst får vi karakteriseret livsstilen gennem tiderne hos de magtfulde gårdmænd: De gik ikke klædt i vadmel, som kapitlet hedder. Tjenestefolkene skulle sige *De* til proprietæren, og han tog ikke selv del i markarbejdet. Nogle havde forvaltere til at forestå det daglige arbejde. Ejerne var flot kørende med smukke heste med fint sele-tøj, og man klædte sig efter fineste købstadsmode.

Det følgende 4. kapitel, som er bogens centrale bidrag, skildres de store gårdeje- res livsform i et mands minde perspektiv med vægten lagt på det, der for dem førte – og fører til et godt liv. Nøgleordene er gården, slægten og anerkendelse på egnen. Vi følger livet på de store gårde, som det formede sig i dagligdagen og året igennem.

Med udviklingen efter 1960 tømmes gårdene for mennesker. Storhusholdet bliver til kernefamilie, hvor konen arbejder ude og manden er alene hjemme med en enkelt medhjælper det meste af tiden.

Som et appendiks slutter bogen med en

redegørelse for bygningskulturen i det østsonderjyske landskab fra 1500-tallet og frem til i dag. Egnen er jo netop for kulturhistorikere kendt for den gamle byggeskik med tømmerkrævende bulhuse. Netop med denne faglige ballast var Nina Fabricius taget ud i landskabet og opdagede i stedet de store gårde, som hun må konstatere har været overset af etnologerne. Det får hende til her og der at fremkomme med berettiget fagkritik som fx på s. 54, hvor det hedder: »Alt, hvad der smager af almindeligt, moderne liv på landet og af tilpasning til moderne markeds- og produktionsforhold, bliver ofte af historisk interesse anset for *ødelæggelse*«. Forfatterens opdagelse af de oversete store gårde har ført til en læseværdig og velillustreret bog om et stykke Danmark, vi ikke kendte, men mon ikke billedteksten på side 119 skal byttes om med den på side 123, og havde traktorerne virkelig gummi-hjul før anden verdenskrig?

Johannes Møllgaard

Lars K. Christensen: Smedesvend og Friherre

Maskinarbejde og arbejderkultur i København 1889-1914. Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie. Center for Arbejderkulturstudier. Københavns Universitet. Skriftserie nr. 36. 1996. 142 s., ill. ISBN 87-87739-40-2. Kr. 200,-.

Smedesvend og Friherre handler om arbejds-kulturen i den københavnske maskinindustri i perioden ca. 1890-1914. Det væsentligste kildemateriale er Nationalmuseets Industri-, arbejder-, og håndværksundersøgelser (IHA) fra begyndelsen af 50'erne.

Perioden er i følge forfatteren, Lars K. Christensen (LKC), særlig spændende fordi man her forlader en arbejds-kultur, der var baseret på det gamle laugshåndværk, til fordel for en moderne arbejds-kultur, hvis forudsætninger er den kapitalistiske produktions-måde.

LKC præsenterer i et indledende kapitel det teoretiske udgangspunkt for studiet af arbejds-kultur og har hentet inspiration hos bl.a. E.P. Thompson og i den svenske etnologi. Kernen i hans teoretiske over-

vejelser er at arbejdsprocessen i den kapitalistiske produktionsmåde fratager arbejderne kontrollen over arbejdet og at arbejdskulturen skal forstås som en kamp mellem arbejderklassen og borgerskabet om denne kontrol.

I de følgende kapitler gennemgår LKC konsekvenserne af det traditionelle laugshåndværk forsvinden til fordel for en moderne industri. Virksomhederne bliver større og mere mekaniserede. De gamle laugshåndværk bliver erstattet af nye faggrupper, der først skal til at formalisere deres uddannelse og rekrutteringen til de nye fag blev ikke længere styret af laugene. Det betød, at det stod åbent for langt flere end tidligere, at gå ind i smedefagene, deriblandt maskinarbejderfaget. Herefter følger en gennemgang af mekaniseringen i maskinværkstederne og helt i Bravermans ånd finder LKC at arbejdet gradvist tømmes for indhold, bliver til masseproduktion og at arbejderne udvikler en instrumental holdning til arbejdet.

Men det mener LKC ikke er tilstrækkeligt for at forstå arbejdskulturen og han skifter synsvinkel fra det rent praktiske aspekt i arbejdsprocessen til at se på arbejdsprocessen som en relation mellem mennesker.

Herefter følger en række udmærkede kapitler hvor LKC ser på relationen mellem arbejdere og ledelse, hvor perioden er karakteriseret ved at ledelsesformen skifter fra at være domineret af patriarkalske træk til at være en rational ledelse uden personlige bindinger mellem arbejdsgiver og arbejdstager. Arbejdet disciplineres, der indføres stempelure, og kontrollen med arbejderne intensiveres. Arbejdernes modtræk til den nye ledelsesstil er organisering og en kontinuerlig kamp om kontrollen over arbejdet, som i det daglige kommer til at udspille sig på mellemlederniveau. Sammenholdet overfor ledelsen bliver et centralt punkt i den nye arbejdskultur, men relationerne arbejderne imellem spiller ifølge LKC en stor rolle. Her fokuserer LKC på en indbyrdes rangorden baseret på faglig kunnen, og han kommer kort ind på forholdet mellem faglærte og ufaglærte. Men han introducerer også begrebet social kompetance som betyder evnen til at kunne begå sig i fællesskabet. Begge dele har

derfor afgørende betydning for udvikling af den moderne arbejdskultur.

Efter at have behandlet arbejdskulturen som et sæt af relationer mellem ledelse og arbejdere og arbejderne imellem, går LKC videre og inddrager normer for det gode arbejde.

Her skrider analysen desværre. Forestillingen om det gode arbejde hos maskinarbejderne bliver reduceret til et alment menneskeligt begreb om godt arbejde, der har rod i laugshåndværket, og ikke et arbejdsbegreb, der har rod i de aktuelle vilkår. Og det præger resten af bogen. Den faglige organisering bliver set som et forsøg på at modstå en reduktion af arbejdets faglige indhold fordi det strider imod nogle almene normer for et godt arbejde. Her kunne det have været interessant hvis LKC havde holdt fast i relationerne mellem faglærte og ufaglærte og prøvet at forstå den faglige organisering som et fags forsøg på monopolisering af et bestemt arbejdsområde. Den teknologiske udvikling gik dengang som nu meget stærkt og kravene til faglige kundskaber ændrede sig konstant. Det er derfor nærliggende at antage at fagstoltheden også ændredes i takt de skiftende krav, og ikke var en konstant der refererede til et ideal, laugshåndværket, hvis forudsætninger var forsvundet. LKC har ellers en væsentlig pointe i at mange af laugtidens omgangsformer, der blev videreført under den tidlige industrialisering, skiftede indhold fordi deres oprindelige forudsætninger, laugsvæsenet ikke eksisterede mere. Han burde have været opmærksom op det sammen med hensyn til idealet om det gode arbejde.

LKC giver ellers en god beskrivelse af disciplineringen af arbejderne. Man begyndte at drikke mindre, de blå mandage blev færre og man holdt til en hvis grad selvjustits blandt arbejderne. Denne disciplinering ser JKC ikke blot som resultatet af et pres ovenfra, men også som en intern disciplinering, der havde til formål at gøre arbejderbevægelsen til en troværdig forhandlingspartner, og ad den vej sikre en forbedring af arbejderne vilkår.

Bogen har mange gode intentioner og beskæftiger sig med en meget spændende periode i dansk arbejderkulturs historie. Der er også flere gode iagttagelser,

men desværre vil forfatteren for meget og på det analytiske plan mangler den stringens.

Torkil Adersen

Peter Henningsen: Nøgne og Brødløse

En lille bog om Store Egholm. Forlag JBJ, Ærø 1996. 60 s., ill. Forhandles i Ærø Boghandel telf.: 62531077. Kr. 119,-.

En spændende lille bog, der fortæller om marginal ressourceudnyttelse, når livsformer trues – eller om, hvad en holm kan bruges til.

Holmen er Store Egholm i det sydfynske ø-hav, der i gennem mange århundreder har været brugt til hævdevunden jagt og fællesgræsning for bønder på det østlige Ærø, i hovedsagen altså de 35 bol i Marstal, Kragnæs og Ommel. Efter udskiftningen og overgang til selveje i 1787 ændredes ikke væsentligt på græsningen på øen, der til stadighed var uindhegnet. Karle roede over og slog hø og en vogterdreng tilså kvæget og flyttede hegnspæle fra juli til oktober.

I slutningen af forrige århundrede skete et befolkningstryk på Ærø, der dels medførte udvandring, dels intensiv udnyttelse af jorden. Det medførte, at småkårsfolk blev nødsaget til at flytte derhen, hvor billig jord kunne erhverves, her altså til en stormflodstruet øde holm med langt til skole og nabokoner.

Eksistensgrundlaget for småkårsfolkene var landbrug kombineret med søfart (handel mellem øerne) og fiskeri, hvilket dog ikke behandles yderligere i bogen – al den stund, som det bemærkes, at det er begrænset, hvor mange fingeraftryk disse småkårsfolk har sat sig i bevarede arkivalier. Ikke desto mindre har bogen sin berettigelse som »et lille tandhjul i historiens store maskineri«.

P.H. beskæftiger sig i stedet indgående med, hvem der befolkede holmen hvornår: faktisk var der kun en familie, der formåede at holde ud i samfulde 37 år fra 1863 til 1900. Endvidere findes udførlig fortælling om holmens ejerlav gennem årene. Bogen har som sådan ikke mindst stor lokal interesse.

Mette E. Havsteen-Mikkelsen

Lars Heide:

Hulkort og EDB i Danmark 1911-1970

Systemes teknologiserie. Forlaget Systime A/S, Aarhus, 1996. 411 s., ill. ISBN 87-7783-224-8. Kr. 350,-.

Forlaget Systime har med Lars Heides store undersøgelse af databehandlingens tidlige historie i Danmark udsendt et nyt, væsentligt bidrag i serien af udgivelser af teknologihistorie, som forlaget, til glæde for mange, har valgt at satse på. Teknologihistorie er en af de indfaldsvinkler til historiefaget, der i de senere år er blevet markant interesse for.

Bogen er et vægtigt arbejde på et hidtil stort set ubeskrevet, men særdeles betydningsfuldt felt. Indførelsen af informationsteknologi kan med rimelighed kaldes den væsentligste teknologiske enkeltfaktor i de enorme forandringsprocesser i den industrialiserede lande i efterkrigstiden. Hvad indførelsen af databehandling frem til i dag har betydet for det danske samfund, erhvervslivet og for den enkelte, er imidlertid en voldsom opgave at beskrive og vurdere i sin helhed. Men den problematik er da heller ikke forsøgt behandlet i bogen. Ved at afgrænse undersøgelsen til at dække perioden indtil 1970 undgår forfatteren at skulle bevæge sig ind på det langt mere omfattende – men efter min mening også meget interessante emne: historien om og betydningen af den store udbredelse af elektronisk databehandling, eller som det oftest kaldes i dag: informationsteknologi, i Danmark.

Forfatteren har valgt at lade den elektroniske databehandlings forhistorie – hulkortteknologien – have samme omfang i bogen som historien om indførelsen af EDB. Selve fremstillingen fylder bogens første 318 sider, mens de sidste 92 sider udgøres af et fyldigt engelsk *summary*, en gennemgang af kildematerialet, to appendikser med tabeller og statistisk materiale samt noter og register. I fremstillingen fylder første del, »Hulkortsystemerne«, de første 153 sider og anden del, »EDB indtil 1970«, de næste 165 sider. Forfatteren begrundet den høje prioritering af historien om den langt mindre kendte og udbredte hulkortteknologi med, at den løste vigtige samfundsmæssige opgaver, og at den var

en afgørende forudsætning for udviklingen af EDB. Den meget mere grundlæggende forandring, der følger med indføringen af EDB betyder imidlertid, at fremstillingen 'brækker over' og i anden halvdel får en mere dynamisk karakter. Sagt på en anden måde bliver der lidt mere »hvorfor« i anden del, mens første del i højere grad beskriver »hvordan« og »hvornår«.

Bogen er en bearbejdning af forfatterens Ph.D. afhandling fra 1990. Den er baseret på et meget stort materiale indsamlet fra 1985 til 1988. Den indeholder således en guldgrube af detaljerede oplysninger, som nok må siges at have mest interesse for særligt interesserede. Vi får beskrivelser af, hvorledes de væsentligste, konkurrerende udenlandske hulkortsystemer og -fabrikater var opbygget og fungerede. Læseren kan i enkeltheder følge overvejelser over, hvordan offentlige institutioner og private virksomheder i Danmark har besluttet sig for indkøb af forskellige systemer til forskellige formål. Bogens anden del indledes med nogle mere oversigtlige og forklarende kapitler om baggrunden for udviklingen af EDB-teknologien. Men også i anden del føres læseren gennem detaljerede fremstillinger af indføringen af EDB dels i det offentlige og dels i private virksomheder. Ligesom hulkortteknologien er EDB udviklet i udlandet. Amerikanske IBM bliver fra starten førende på verdensmarkedet. Historien rummer kun et enkelt eksempel på en dansk virksomhed, der har udviklet EDB-teknologi, som har vakt international opmærksomhed: Regnecentralen.

Jeg vil tro, at detaljerigdommen generelt er for stor for de fleste læsere. Man kan på sin tur gennem detaljerne, navnlig i første del, nemt miste koncentrationen om stoffet og dermed overblikket over den generelle udvikling, som i høj grad må anses for spændende og relevant. Heldigvis er der dog i slutningen af hvert kapitel en kort sammenfatning, som kan hjælpe den standhaftige læser med at bevare overblikket over stoffet.

Blandt fagets udøvere er det et fremherskende synspunkt, at moderne teknologihistorie bør være »kontekstuel«. Dette skrækelige ord dækker over den indlysende tilgang til stoffet, at teknologisk

udvikling skal analyseres og forstås i sammenhæng og vekselvirkning med alle andre sider af den historiske udvikling eller kontekst. Lars Heide gør udmærket rede for hvordan tekniske og naturvidenskabelige landvindinger og i nogen grad også hvordan samfundsmæssige behov baner vejen for udviklingen for databehandling fra hulkort til EDB. Jeg kunne imidlertid godt have tænkt mig, at stoffet i langt højere grad havde været behandlet »kontekstuel«, at der havde været flere perspektiverende afsnit af mere reflekterende karakter. Hvad betød det for virksomheden, dens samfundsmæssige rolle og placering, for kunder, brugere, og de enkelte medarbejdere når den ny teknologi blev indført? Lars Heide har skrevet en bog, som i mange år vil være hovedværket om databehandlings tidlige historie i Danmark, men der er nok for meget teknik og for få mennesker i bogen til at den bliver en bestseller.

Flemming Steen Nielsen

Johannes Pedersen: Erindringer fra et bondeliv

Gunhild Nissen red. Roskilde Universitetsforlag og Gunhild Nissen, 1996. 255 s., ill. ISBN 87 7867-018-2, Kr. 195,-.

Johannes Pedersen er født 1907 i landsbyen Prejlerup, Grevinge sogn ved Lammejorden. I 1908 flyttede familien til en gård på Sasserup Mark på Holbækegnen, i dag »Urnehøjgaard«, og her har Johannes Pedersen siden haft sit hjem. Igennem den sidste halve snes år har han nu og da nedskrevet erindringer fra sit lange liv som sjællandsk bonde. I samarbejde med datteren, dr. phil. Gunhild Nissen, er teksterne samlet og bearbejdet med henblik på udgivelse til en bredere kreds, og resultatet foreligger nu i bogen »Erindringer fra et Bondeliv«.

Erindringerne er opdelt i 15 afsnit, der primært er kronologisk opbygget og begynder med bedsteforældrenes og forældrenes baggrund. Herefter fortælles om barndom, skoletid, ungdomsliv og temaer som markarbejde, afgrøder og stalde, arbejde i husholdningen, pligtarbejder, til-

lidsposter, kvægavl osv. Bogen afsluttes med en skildring af forfatterens hverdag i dag.

Bogen slutter sig til de udgivelser af landmandserindringer, som vi har set flere af gennem de senere år. Beretningen er klar og velskrevet, og har som mange andre lignende erindringsværker sit tyngdepunkt i skildringen af barndom og ungdomstid. Her rummer den også et væld af levende beskrivelser af dagligdagen på en gård i begyndelsen af dette århundrede, fortalt i korte og let læste afsnit med emner som »den spanske syge«, »lokal handel«, »dagligt fodtøj« m.v.

Her kan fremhæves den værdifulde og detaljerige beskrivelse af hvordan gården fik monteret vindmotor, som et af mange eksempler på, hvorledes man på mikroskop kan følge de store ændringer, der er sket på landet i den forløbne menneskealder.

Materiale af denne art, som baserer sig på aktørernes egne beretninger, er naturligvis behæftet med indlysende metodiske problemer. Erindringsfejl og bevidste eller ubevidste udeladelser er blot nogle af de mest umiddelbart iøjnefaldende. Det er også typisk for denne form for fortælling, at det er den forholdsvis ukomplicerede og vellykkede livshistorie, vi stifter bekendtskab med. Her er beretningen om en landmandsfamilie, der ved generationers hårdt og målbevidst slid har kunnet arbejde sig frem fra fattige kår til en veldrevet gård og fremtrædende tillidsposter i samfundet, – den positive historie fra en landmand, der kan være tilfreds med sit liv og sit virke.

På den anden side er netop den personlige skildring – de kildekritiske svagheder til trods – og det førstehåndskendskab, man herigennem får til landbruget i en periode, hvor det har gennemgået en revolutionerende udvikling, væsentlig. Kun gennem den type fortælling kan vi få et nuanceret og uddybende supplement til det, der ellers skrives om emnet på et mere overordnet plan.

Bogen vil givevise stor lokalhistorisk interesse, men vil med sit tiltalende fortællelesprog også kunne interessere en bredere kreds.

Mette Skougaard

Birgit Andreassen:

»Prøven« – en institution i Rødovre

Rødovre Lokalhistoriske Forening, 1996. 108 s., ill. ISBN 87-89316-02-9. Kr. 100,-.

Etnologen Birgit Andreassen har skrevet en bog om institutionen »Prøven«, beliggende i Rødovre. »Prøven« var en kriminalpræventiv institution, oprettet for »vanskelige unge« i 1906 med det formål at »vække deres Lyst og Længsel efter at komme til at gøre Gavn for Føden« og »opdrage eleverne til lovlidige mennesker og at værne dem til arbejde, orden og renlighed«. I 12 kapitler gennemgås institutionens historie fra grundlæggelsen frem til idag, hvor institutionen er afviklet, og bygningerne er blevet erklæret bevaringsværdige. Undervejs skifter institutionen funktion fra opdragelsesanstalt, statsungdomshjem, lærlingeplejehjem, ungdomspension til institution for psykisk handicappede. I takt hermed ændres institutionens navn fra det malende »Prøven« til det mere neutrale Espevang i 1976. Birgit Andreassen giver en grundig redegørelse for skolehjemmets behandlingsprincipperne, bygninger, elever, personale og dagligdagen på institutionen i form af undervisning og arbejde. Bogen skildrer ligeledes elevernes bedømmelser af deres ophold på »Prøven« og resultaterne af de pædagogiske anstrengelser.

Den stigende ungdomskriminalitet – mest i form af berigelsesforbrydelser – i slutningen af 1800-tallet havde medført et pres på de eksisterende fængsler. Erfaringerne viste, at kriminaliteten ikke mindskedes trods fængselsstraf. I 1905 blev en ny lov vedtaget, den såkaldte »Børnelov«. Unge mellem 15 og 18 år kunne idømmes betingede domme for de almindeligste overtrædelser som tyveri, hæleri og vagabondering. Loven gav det juridiske grundlag for oprettelsen af »Prøven«, hvor straf erstattedes med opdragelse. Det pædagogiske princip bag »Prøven« var således, at unge lovovertrædere ikke skulle straffes i fængslerne, men i stedet anbringes på et hjem, så det var muligt at påvirke dem til en normal tilværelse som nyttige borgere i samfundet.

Med inspiration fra engelske reformskoler gik foreningen »Fængselshjælpen«

igang med at arbejde for oprettelsen af opdragelsesinstitutioner for børn og unge, og »Prøven« blev en af de første. Institutionen skulle både være en skole, en læreplads og et hjem. De unge boede på institutionen, sov i sovesale og spiste sammen.

Disciplineringen af de unge var det væsentligste princip. Begreber som pligt og ære var centrale. Man skulle lære at lystre. Hertil var undervisningen i gymnastiktimerne egnet. Der var opbygget et system af belønninger (præmier, dusører, udmærkelsestegn), men også sanktioner (indskrænkelse af frihed og fordele, isolation, fysisk revselse) for at opnå målet.

Dagene var opdelt i arbejde og skoleundervisning (herunder gymnastik). I fritiden kunne der udøves husflid, læsning, sport og idræt. De unge måtte ikke færdes frit uden for området, kun under opsyn.

Mange havde mangelfuld skolegang, når de kom til hjemmet. Skoleundervisningen bestod af læsning, retskrivning og regning, tegning, sprog og musik. Hertil kom dansesestilbud som musik og foredrag.

Der var knyttet landbrug og gartneri til skolen, ligesom der var værksteder og køkken, hvor man kunne oplæres til fx skibskok. Der var også en sømandsafdeling med en øvelsesmast »Fregatten Ligstille« på gårdspladsen. Læretiden var op tre år, og mange forlod hjemmet med en svendeprøve. Efter opholdet på anstalten holdt forstanderen tilsyn med eleverne en tid frem.

De historiske kilder til beskrivelsen har været vanskelige at grave frem, men omhyggelige arkivstudier på Rigsarkivet og Landsarkivet af arkivalier fra Børne- og Ungdomsforsorgen, foreningen »Fængselshjælpen« og »Prøven« har bragt meget nyt for dagen. Hertil kommer studier af jubilæumstidsskrifter, aviser og tidsskrifter fra perioden. Birgit Andreassen har endvidere suppleret materialet med indsamling af interviews. Fremstillingen bygger for en stor del på gengivelse af citater ud fra en betragtning om, at terminologien i sig selv bidrager til tidsbilledet. De mange illustrationer er ligeledes med til at give et autentisk indblik, men lider under at være reproduceret fra ældre tryksager. Der findes ganske enkelt ikke fotografier fra stedet.

Metodisk er bogen bygget om som en traditionel, lokalhistorisk skildring, kronologisk opbygget, med tyngdepunktet på den tidlige fase. Mange sidetemaer, anekdoter og mindre episoder tages for fuldstændighedens skyld med. Det er fascinerende læsning, men man ville gerne have haft forholdet mellem klienter og ansatte, mellem behandlere og behandlere, mellem samfundet og den enkelte trukket skarper op. Her kunne en analyse af hele institutionskulturens retorik og terminologi, som den kommer til udtryk i jubilæumsskrifter og arkivalier, have været en indfaldsvinkel? Måske ville det have været frugtbart at have perspektiveret emnet og have sat det ind i en bredere kulturhistorisk kontekst? I bogen beskrives der meget, men forklares lidt.

Bogens store fortjeneste ligger helt klart i dokumentationsværdien. Der er taget fat på et forsømt emne og en gruppe marginaliserede mennesker, der er sjældent hives frem i lokalhistorien. Særlig stærkt står de knappe skildringer af de enkelte unges liv og levned: fx om en dreng, uægte født i 1897: »Fjernet fra Hjemmet. Moderen ugift, har 6 Børn med 4 forskellige Fædre. Ude af Stand til at opdrage ham. Hun spaar Folk. I Lære hos Malermester i Aarhus. Flyttet til Viby, fordi han søgte til sin Mor. Derefter daarlig Opførsel« eller om en anden, født 1892, hvor forældrene er udvandret til Amerika: »Doven, svinck, upaalidelig, tyvagtig og løgnagtig. Upaavirkelig. Meget graadig«. Han blev senere sendt til Amerika, andre gik det værre. 1000 unge mænd var på »Prøven« gennem årene. Hvad der blev af dem, ved vi lidt mere om nu.

Lykke L. Pedersen

Nynne Helge:

Familien Jensen og Vorherre

Religionens plads i københavnske arbejderfamiliers kultur og livsform 1870 til 1950 – med særlig vægt på perioden før 1920. Institut for Systematisk Teologi, Københavns Universitet 1996. 187 sider, ill. ISBN 87-983189-3-4. Kr. 100,-.

Nynne Helges bog »Familien Jensen og Vorherre« beskæftiger sig med køben-

havnske arbejderfamiliers syn på religion i perioden 1870 til 1950. Bogen er en udgivelse af en tværvidenskabelig ph.d.-afhandling fra 1994, afleveret på Institut for Systematisk Teologi. Nynne Helge har i sit arbejde med afhandlingen været inspireret af forskellige fagtraditioner, så som religionssociologi, historie og etnologisk arbejderkulturforskning. Det overordnede sigte med afhandlingen er at belyse holdningen til religion og synet på Folkekirken fra den enkelte arbejderfamilies synsvinkel. Selve indfaldsvinklen er typisk etnologisk, hvor hovedsigtet er en analyse af kulturelle variationer, hvad angår lønarbejderes holdning til religion og kirke set i lyset af hele livssammenhængen. Undersøgelsen vil udfra erindringsmateriale lade arbejderne »tage ordet«. Selve emnet bidrager til at nuancere den velkendte viden inden for de mere traditionelle arbejderhistoriestudier, hvor vægten har været lagt på klassens politiske manifestationer og kamperspektivet. Nynne Helges ærinde er at studere kultur, forstået som livsform.

Forfatteren tager fortjensfuldt et emne op, som hidtil er faldet mellem to stole. Arbejderkulturforskningen har ikke defineret religion som kultur, og religionsforskningen har ikke defineret hverdagslivets kulturelle forholdemåder som religion. I Nynne Helges bog forbindes religion og kultur på en måde, så hverdagslivet fremstår mere nuanceret, og der lægges nye perspektiver på, hvad der er religionsudøvelse.

Nynne Helge har valgt at afgrænse sin studie til hovedstadens arbejderbefolkning før Første Verdenskrig, bl.a. ud fra det anvendte kildemateriale. Hovedmaterialet dannes af Nationalmuseets store samling af arbejder- og håndværkererindringer fra 1950'erne. De nedskrevne erindringer danner grundstammen til belysning af et nu forlængst forsvundet hverdagsliv før 1920, betinget af lønarbejdet som eksistensbetingelse.

Bogen/afhandlingen er opdelt i to hoveddele, henholdsvis »Hverdagsliv og religion« og »Livsforløb, livsformer og religiøsitet«. Første del beskriver forskellige tematiske træk i arbejderkulturen med hensyn til indvandring fra land til by, arbejdsliv, hjem, årets og livets højtider,

opdragelse, skolegang, forsorg og kristent organisationsliv m.v. belyst med udsagn fra 148 arbejdere. Anden afdeling består af en næranalyse af fire arbejderfamilier, udvalgt som typer, der hver på sin måde bidrager til variationer i arbejderkulturen: den klassebevidste, den ressourcetsvage, den selvhjulpne og den religiøse arbejderfamilie. Metodisk supplerer de to hovedgreb hinanden, så livsformsvarianter indfanges.

Nynne Helge konkluderer, at arbejderne var kristne, men på deres egne betingelser. Arbejderfamilierne stod i opposition til både de etablerede kirkelige kredse og den socialdemokratiske antikirkelige partipolitik. Forholdet til kirken har også for nogle familier haft karakter af konflikt, men for andre af et passivt tilhørsforhold til folkekirken. Religionsudøvelse var knyttet til bestemte faser i livsforløbet, især barndom og ungdom, hvor kirkelige handlinger som dåb, konfirmation og vielse træder stærkt frem i fortællingerne. De personlige erfaringer og relationer var væsentlige i synet på kirken og præsterne, og religionen har tilsyneladende spillet en større rolle for kvinder end mænd. Interessant er det også, at selvom mange byarbejdere var stærkt kritiske overfor kirken og dens forvaltere, så blev begrebet »kristent« alligevel defineret positivt i modsætning til fx begreberne »religiøs« og »hellig«, der kunne have overtoner af overdreven gudsyndelse. For de fleste var kirken dog en intergreret og selvfølgelig del af deres eget liv og af samfundets. Næranalysen af fire erindringer viser, hvor begrænsende fx teorien om en fælles »folkereligiøsitet« er. Med inddragelse af de fire forskellige livshistorier med hensyn til køn, baggrund land/by, social og erhvervsmæssig spredning, argumenteres der overbevisende for, hvor væsentligt det er at inddrage livshistoriske brud og forandringer. Nye erfaringer bl.a. med hensyn til religion kan ændre sig med alderen, ligesom de enkeltes familiers livsstrategier kan forandres over tid.

Bogen indeholder flere relevante teoretiske diskussioner, bl.a. af begreberne kultur og livsform i forhold til arbejderkulturbegrebet og af sækulariseringsbegrebet i forhold til indvandringen fra land til by.

Nynne Helge påviser, hvorledes myterne bl.a. om det gode før-kapitalistiske liv på landet spiller ind i forskningen af »det forarmede« byliv og arbejderens religiøse praksis. I diskussionen af livsformsbegrebets anvendelighed, gives der nogle indvendinger, som jeg dog finder misforståede. Nynne Helge skiller kultur og livsform ad og sammenblander dermed den teoretiske analyses begreber om mål/middel med personernes eget begrebsunivers. I argumentationen henvises til, at lønarbejdet godt af arbejderne selv kan opfattes som mål i sig selv, ikke nødvendigvis som et middel. Hvis jeg ellers har forstået livsformsanalysen rigtigt, er det netop pointen, at der åbnes op for at skelne mellem et (strukturelt) teoretisk perspektiv og empiriens mangfoldighed, så vi undgår at postulere, at alle lønarbejdere er bærere af lønarbejderlivsformen, men netop får øje på variationerne. Nynne Helge er jo allerede selv inde på de mange, sammensatte livsformstræk hos lønarbejdere.

Nynne Helge giver en eksemplarisk gennemgang af kildematerialets brugbarhed, definatoriske spørgsmål og aktuel forskning på området. Problemstillingen bringer megen ny viden for dagen, bl.a. religionens betydning i livssammenhængen: at religionen både var et kampspørgsmål, men også en overlevelsesstrategi. Bogen er godt skrevet, klar og læsevenlig. Bogen havde fortjent en professionel grafisk bearbejdning og trykning. Nu er bogen til gengæld blevet prisbillig og dermed tilgængelig for mange.

Lykke L. Pedersen

John T.Lauridsen og Margit Mogensen (red.): København – porten til Europa. En antologi.

Udgivet af Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Tøjhusmuseet. 196 s. Rigt illustreret. ISBN 87-7023-386-1. Kr. 50,-.

Denne antologi er blevet til i forbindelse med Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Tøjhusmuseets fælles udstilling af samme navn i kulturbyåret. Forfatterne er ansatte ved de pågældende forskningsinstitutioner suppleret med forskere fra andre institutioner. Det fælles tema er

København som forbindelsesled til Europa set ud fra relationen mellem magt og kultur. Relationen magt-kultur er det prisme, hvorigennem en række delområder bliver set. Det er ikke antologiens ambition at være en Københavns historie eller at nå en fælles syntese. Bidragene kaster på hver deres måde lys over forskellige temaer som kropskultur, kampene for politiske rettigheder og dannelses- og uddannelsesrejser. Disse emner er ikke kun behandlet i forhold til København, men er alment diskuteret, København ses som arena for en del af de behandlede begivenheder.

Den første (indledende) artikel, af John T. Lauridsen, diskuterer København som Danmark og Nordens port til Europa. København ses som forbindelsesled mellem den danske provins, den nordiske »periferi« og de europæiske centerlande, hvad de politiske og kulturelle strømninger angår i de sidste 4-500 år. De »merkantile« aspekter har man ikke set på. Siden Christian d.4. befæstede Københavns status som hovedstad, militært og med repræsentationsbyggeri, har den været *byen* i Danmark. Først i dette århundrede har København mistet sin port-funktion mellem de internationale strømninger og den danske provins.

Den næste artikel (af Kay S. Nielsen) er egentlig den mest atypiske i antologien, idet den har et ret snævert emne; Christian 5. som konge og især sportsmand. Artiklen beskriver dermed kongens smag for den europæiske hofkultur og især karusellerne, parforcejagten og hesteopdræt. Også Henrik Horstbølls artikel om trykkefriheden som eksperiment under Struensee har et begrænset tidsperspektiv, men emnet fortsættes i sammes artikel om liberalismen, især om udgivelser, trykkefrihed og censur op mod enevældens fald. Tilsammen giver de to artikler et billede af den politiske debat og dens forhold under enevældens censur, og synes egentlig at kunne have været en artikel. Artiklen af Michael F.Wagner om den polytekniske litteratur omhandler også fortrinsvis udgivelser. Forfatteren viser teknologi eller fortællinger om teknologi som en historisk konstruktion, man ikke finder repræsentationer af før i 1700-tallet. I vore dage er den

polytekniske fortælling umuliggjort af den mangfoldige og uforudsigelige videnskabelige udvikling og af den mistede fremskridtstro.

Bredere perspektiv er der i artiklerne om de politiske bevægelser; Margit Mogensen om kvinders politiske (og uddannelsesmæssige) frigørelse i Danmark siden midten af forrige århundrede med vægt på perioden med kamp for stemmeret, og Mogens Rüdiger om arbejderbevægelse, kulturradikalisme og ungdomsoprør mellem nationalisme og internationalisme. De bredeste penselstrøg og det længste tidsperspektiv finder man i Niels Kayser Nielsen og Signe Mellemeaards artikel om kropskultur og i Erik Skyum-Nielsen artikel om dannelsesrejsen. Den sidstes tænksomme artikel tager afsæt i Holbergs Jean de France-figur og ser på (dannelses-)rejsens betydning for en række kendte danske forfattere og komponister bl.a. J. Baggesen, Carl Nielsen, Georg Brandes og Johannes Jørgensen. Imidlertid ses rejserne ikke blot som kulturimport, men også som en række kunstneres »flugt og eksil« fra det proviensielle København-stруп.

Artiklen om kropskultur ser på dyrkelsen af kroppen, som noget vi er men også har, og den måde kroppen er blevet et offentligt anliggende siden 1700-tallet. Den gymnastiske træning, holdsporten, sygdom og renlighed, kampen mod kroppens produkter, er temaer der (mer eller mindre grundigt) ses i lyset af de sidste århundreders forandring.

Antologiens artikler er velskrevne, rigt illustrerede og skrevet af forskere, der tydeligvis har en stor viden om deres emne. Kulturbyåret og udstillingen synes kun at have været en ydre anledning til at de kunne øse af deres viden. Med deres lidt forskellige perspektiv, fra det meget konkrete til det meget almene, løfter de sig over København som afgrænsning og ser i fugleperspektiv byen som en arena for generelle europæiske strømninger. Dette er med til at gøre antologien interessant, både for københavnere og ikke-københavnere, for lægfolk og forskere. Det kunne i den forstand ligeså godt være Danmark der var temaet, det geografiske udgangspunkt synes ikke afgørende. Danmark i

forhold til Europa belyst gennem hovedstaden er temaet i artiklerne, mens København som port mellem Norden og Europa, et tema der annonceres i indledningsartiklen, kun berøres få gange.

Artiklerne er hver for sig interessante og oplysende, men den fraværende fælles syntese og det meget almene perspektiv, der på den ene side hæver antologien op over lokalhistorie, betyder på den anden side at artiklerne ligesåvel kunne have indgået i mange andre sammenhænge. De er ikke nødvendige for hinanden, og København som udgangspunkt er ikke nødvendigt for dem. De belyser hver især vigtige indgange eller *porte* til forståelse af kulturelle og politiske fænomener i dansk historie, men der er også mange andre indgange, der hverken benyttes eller nævnes. Alligevel skal antologien roses for at være et eksempel på at kulturbyåret kunne række ud over det snævert københavnske perspektiv.

Tine Damsholt

**Karl-Erik Frandsen (red.):
Kongens og Folkets København –
gennem 800 år. Brikker til en mosaik.**

Københavns Universitet, Institut for Historie. Forlaget Skippershoved. 1996. 274 s., rigt ill. ISBN 87-89224-27-2. Kr. 240,-.

Denne bog er et af de varige resultater af Københavns status som Europæisk Kulturby i 1996. Den indeholder universitetets 13 »Gå-hjem-forelæsninger« over samme emne som bogens titel. Bogens bidrag er koncentreret og uddybninger af disse forelæsninger holdt af ansatte ved Københavns Universitet og andre forskningsinstitutioner, af redaktøren omtalt som »historikere« (under denne fællesbetegnelse er også fagfolk fra arkæologi og etnologi placeret).

Bogens titel er en smule misvisende, hvis man forventer en bog der primært behandler byens befolkning og København som regentstad i bred forstand. De enkelte bidrag repræsenterer forskellige emner og perspektiver placeret i (forholdsvis) kronologisk rækkefølge inden 1945. Fem af bidragene omhandler befæstningens historie, to bidrag skildrer flådens og

hærens markante betydning for byen og ikke mindst for befolkningens sammensætning især under enevælden. Dernæst følger et bidrag om Københavns udbygning til moderne storby indtil 1914 med vægt på boliger til den voksende arbejderbefolkning, hvilket giver nogen overlapning til de næste tre bidrag om arbejdere og arbejderbevægelser i København. Desuden er der et bidrag om barndom omkring århundredeskiftet og folkestrejken i 1944, begge med vægt på arbejderbefolkningen. Overordnet kunne man sige, at en del af bidragene er forholdsvis traditionel byhistorie med vægt på de fysiske rammer, og at disse suppleres med en del bidrag i kategorien »bindestreghistorie«, arbejder- og barndoms-historie.

Hovedindtrykket, når man læser bogen fra ende til anden, bliver derved, at perspektivet skifter drastisk midt i. Første halvdel handler primært om befæstningen og udvidelsen af byen ud fra et militært perspektiv, mens anden halvdel primært handler om »arbejder-historie«. Ingen af de to perspektiver er dog gennemført konsekvent kronologisk. Som helhed sætter bogen sig »mellem to stole«, der hver især er vigtige, men som ikke er gennemført. Man får både lyst til at få hele Københavns historie fortalt ud fra det militære perspektiv: Hvad har det betydet for København at være rigets hovedstad, strategisk placeret ved Sundet og rigets stærkeste fæstning? Men også til at få hele Københavns historie fortalt gennem den arbejdende befolknings socialhistorie. Desværre får man kun »brikker« til svar på disse spørgsmål. En hel del brikker mangler ligesom andre emner som fx byens borgerskab og overklasse forbigås næsten i tavshed. Man kan hævde at de er behandlet mange andre steder, især hvad guldalderens København angår, men billedet opleves i forhold til titlen noget skævt. Lidt irriterende i forhold til de manglende brikker er det også, at bogen rummer en del gentagelser og overlapninger mellem de enkelte bidrag.

Når disse indvendinger mod bogen som helhed er nævnt, skal de enkelte bidrag til gengæld også roses. De er velskrevne og rigt illustreret og præget af ønsket om at formidle temaer i Københavns historie til et bredt publikum. Det betyder at der ikke er

mange indforståede faglige diskussioner eller fagudtryk (bortset fra nogle få befæstningarkitektur-termer).

Bi Skaarup skriver om Københavns befæstning i middelalderen og tolkning af byens oprindelse diskuteres. Helge Gamrath skriver om Christian d. Fjerde som byens »anden grundlægger« og betydningen af udvidelserne af byen i hans periode. Karl-Erik Frandsen behandler København under svenskekrigene 1657-60 og ikke mindst forberedelserne op til stormen på byen i februar 1659, samt disse begivenheders betydning for byens borgere bl.a. i form af privilegier. Dernæst følger et bidrag af Gunner Lind om krigsmænd og borgere i byen fra 1600-1855, der især betoner hvilken betydning det har haft for befolkningens sammensætning og dagliglivet, at København var landets største garnison. John Erichsen fortsætter historien om befæstningens udbygning under enevælden, et emne der afsluttes af Peter Thorning Christensen, der med afsæt i 9.april 1940 skriver om Sø- og landbefæstningen efter 1858. Derefter følger (hvilket bryder bogens overvejende kronologiske princip) Frank Allan Rasmussens indlæg om flåden, Holmen og københavnernes fortrinsvis under enevælden, der betoner Holmen og flåden som to af byens største arbejdspladser. Dette perspektiv kunne have for tjent at blive sat i forhold til Gunner Linds pointe om København som garnisonsby. Hvad har de mange militært betingede arbejdspladser (hæren, flåden og Holmen) betydet for byen og dens befolkning? Det gives der ingen samlede bud på.

I stedet skifter bogens hovedfokus til arbejderbefolkningen. Ole Hyldtoft skriver om byens udvidelse fra fæstning til moderne storby fra 1840-1914, hvilket giver nogle overlapninger i forhold til det næste bidrag, hvor Niels Finn Christiansen skriver om København som arbejderby før 1914, idet det handler om boligforhold, arbejderkultur og arbejderbevægelse. Så følger Sidsel Eriksens behandling af folkelige bevægelser blandt arbejderne i København om afholdsbevægelsen og kirkefondets kirkebyggeri omkring århundredeskiftet. Ning de Cininck-Smith skriver om barndom i hovedstaden omkring år-

hundredeskiftet, om skolegang, børnearbejde og de pædagogiske ideer også med særlig henblik på arbejderbefolkningens børn. Anette Vasstrøms »Samlede er vi en magt – en historie om arbejderne i København fra 1918-1939« fortæller en del om fagbevægelsens udvikling og det politiske arbejde, men kommer også tæt på enkelte familier via erindringsstof. Hans Kirchhoff afslutter bogen med et bidrag om Folkestrejken 1944. Der er således mange 'brikker«, der fortæller om arbejderbefolkningen indtil og under 2. verdenskrig, men de er (heller) ikke integreret til et helstøbt eller dækkende billede af de københavnske arbejderes historie.

I stedet for at læse bogen som en helhed får man nok mere udbytte af at læse de enkelte bidrag hver for sig – efter interesse. De er velskrevne og oplysende og med mange detaljer og ikke mindst gode kort og mange gode illustrationer. Bogen kan således anbefales, blot man ikke venter en helstøbt og dækkende Københavnshistorie. Tine Damsholt

Sidsel Eriksen:
Stationsbyens Samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940.

Overgaard Bøger, Grindsted, 1996, 431 sider, ill. ISBN 87-98 5574-1-6. Kr. 275,-.

Sidsel Eriksens bog om Grindsted er en nydelig publikation, trykt med en letlæselig_tospaltet tekst på pænt papir. En oplagt gavebog til alle som er interesserede i Grindsteds fremvækst som stationsby, og hvad det var for kræfter, der påvirkede byens liv fra slutningen af 1800-tallet og frem til Anden Verdenskrig.

Men bogen er ikke blot en pæn bog, det er også en god bog .Den er skrevet ind i den faglige debat om de danske stationsbyer, som begyndte for ca. 20 år siden og som Sidsel Eriksens bog viser stadig er livskraftig. Bogen er som undertitlen også peger på en lokalstudie: den handler om Grindsted, men den er mere end det. Forfatteren, selv historiker, bevæger sig hjemmenvant i den efterhånden omfattende litteratur om dette emne, enten den er skrevet i en historisk, antropologisk, etnologisk eller kirkehistorisk faglig forskningstradi-

tion. Læseren bliver alment og bredt orienteret. En god bog at begynde med hvis man vil sætte sig ind i dette stofområde, men ikke kender meget til det i forvejen.

Men bogen er som sagt en studie af et lokalsamfund, en faglig indgang som i en antropologisk/etnologisk tradition nok har været den mest oplagte måde at drive forskning på. Den nu afdøde professor i etnologi i Stockholm John Granlund har engang i 60'erne sagt om en_lokalstudie af landsbyen Laknäs i Dalarne at »det skal lukta Laknäs«. Sidsel Eriksens bog lugter virkelig af Grindsted særlig i de afsnit, som behandler de to bevægelser: Indre Mission og_afholdelsesbevægelsen, som har præget livet og tilværelsesforståelsen ikke blot hos tilhængere, men så sandelig også hos folk, som tog afstand fra disse dengang talmæssigt dominerende_pressionsgrupper.

Bogen rører ved nogle af de stereotype opfattelser som i vide kredse på trods af nyere forskning stadig anses for god latin. Eksempelvis kan nævnes P.G. Lindhardtts karakterisering af grundvignere som velstående bønder i hestevogn på vej til folkemøder, mens missionsfolkene mestendels blev beskrevet som fattige fiskere og hedehusmænd. I Grindsted opmales et helt andet billede af en egn, som efter stærke missionske vækkelser omkring århundredskiftet efterhånden blev domineret af folk med ståsted i Indre Mission. At det også gjaldt gårdmændene viste sig ved at andelsmejeriet i en lang periode var søndagslukket, en af_missionshøvdingen Vilhelm Becks mærkesager. Missionen var således bredt funderet og havde tilhængere fra samtlige sociale og erhvervsmæssige grupperinger på landet og i byen.

De grundtvigsk inspirerede kredse var talmæssigt små, men til gengæld meget aktive og indflydelsesrige. Udgangspunktet var Demokratisk forening (stiftet i 1885), som oprindeligt havde sin base i landområdet og som i en lang årrække leverede såvel sognerådsformand som kredsens folketingsmand husmand Laust Rasmussen. Demokratisk Forenings delvise personsammenfald med Borgerforeningen (oprettet i 1902) sikrede forbindelsen mellem grundtvigske kredse på landet og de tilflyttede byfolk. Grundlaget var her-

med lagt for et grundvignsk foreningsliv centreret omkring byens privatskole. Her røres igen ved vores opfattelse af et grundvignsk lokalmiljø som hørende hjemme i rene landområder og gerne samlet om en friskole. I Grindsted var drivkraften imidlertid lederen og ejeren af den lokale privatskole/realsskole oprindeligt startet for at give de nye borgeres børn en bedre og måske mindre ensrettende skolegang end de kunne få i landsbyskolen hos den missionske enelærer, som desuden var den førende afholdsmand i byen. I denne mand, førstelærer Jens Kr. Nielsen forenedes således Grindstedegnens to stærkeste bevægelser: Indre Mission og afholdssagen.

Hvis man iøvrigt vil vide mere om afholdsbevægelsens sejre og nederlag på lokalt plan, er denne bog en guldgrube. Grindsted har leveret et fortrinligt empirisk materiale og Sidsel Eriksen er vist den der i Danmark for øjeblikket ved mest om afholdssagen.

Kort sagt Stationsbyens Samfund er en god bog, der varmt kan anbefales alle interesserede.

Poul Balle-Petersen

**Kjeld Kayser og Birgit Vorre:
Lille Mølle på Christianshavn.
Virksomhed og bolig 1669-1973.**

København, Nationalmuseet, 1996. 96 s., rigt ill. ISBN 87-89384-41-5 Kr.150,-.

Nationalmuseets afdeling »Nyere tid« har tre fine huse: Prinsens Palais, Brede Hovedbygning og Lille Mølle. Om de to første er der i de senere år kommet fornemme kunst- og arkitekturhistoriske værker, og nu er turen kommet til Lille Mølle. Det er ikke så fornem en bygning, men til gengæld er den morsom, og der har boet morsomme mennesker i den.

Lille Mølle er en christianshavnsk voldmølle, som har fungeret som mel-mølle fra 1669 til 1909. Efter at have stået tom nogle år, blev den i 1916 købt af en driftig ingeniør, som indrettede boliger i møllen og møllerboligen og fabrik i dampmøllebygningerne.

Den gamle vindmølle var væk – den sad på møllen i Taastrup ved Holbæk – og i

den 8-kantede møllestub blev der indrettet en ikke helt traditionel dagligstue, som udover almuemalede møbler og bilæggerovn med centralvarmeindlæg også indeholdt en rig bogsamling.

I kælderen bryggede man sin egen vin, og man havde dér en »hule«, hvor man drak den med vennerne og måske naboerne i de to andre lejligheder i møllekomplekset – efter middagen i gildessalen.

Familien, Ejnar og Johanne Flach-Bundegaard, var samlere. Ikke blot samlede de på souvenirs i videste forstand men gemte også deres eget: der ligger i møllen breve, papirer og fotoalbums, som sammen med interviews med endnu levende familiemedlemmer, danner grundlag for bogens beskrivelse af livet i dér.

Møllen i Taastrup blev i 1961 tilbudt Nationalmuseets Mølleudvalg, som godt nok fik den taget ned, trykimpregneret og oplagret, men det lykkedes aldrig at skaffe den ganske betydelige sum det ville koste at sætte den på sin gamle plads på Christianshavn. Den blev derfor som et led i Mølleudvalgets mærkværdige antikvariske principper brug som reservedele til møller andre steder i landet.

Flach-Bundegaards havde ingen børn, og deres ejendom blev derfor overdraget til en fond, som i 1973 overdrog Lille Mølle til Nationalmuseet. I skødet erklærede dette, at det i det omfang det var økonomisk muligt ville lade hjemmet stå som interiørmuseum med tilknyttede kulturelle aktiviteter – herunder også at give husly til tilrejsende museumsfolk på studiebesøg i København. Det er hidtil blevet til at Olaf Olsen kom rejsende fra Århus og fik tjenestebolig som rigsantikvar i den gamle møllerbolig 1981-95. Da han gik af, blev der indrettet café, som fungerede i forbindelse med en meget velbesøgt åbning af interiørene, med omvisning, i kulturbyåret 1996, og man har endnu ikke helt opgivet at gentage forsøget. Men det slider og sviner at have så mange folk gennem stuerne.

Bogen er velskrevet og velillustreret med såvel Flach-Bundegaards som Nationalmuseets fotografier og Kjeld Kayser skitseopmålinger, som gør det muligt at følge med i, hvor man er i det komplicerede anlæg.

George Nellemann

**Carsten Høgh:
Eventyrleksikon**

København, Munksgaard. Rosinante 1996.
256 s., rigt ill. ISBN 87-16-14079-6 Kr.
348,-.

Eventyrleksikon er en håndbog, der tager sig ud. Den har en lækker layout og fascinerende illustrationer, hvoraf mange er i farver. Det er en af de bøger, man får lyst til at bladere i, men det er også et værk, som er vel værd at fordybe sig i. Man mærker hurtigt, at den er velskrevet og fyldt med mangeartede og tankevækkende oplysninger om eventyr. Disse eventyr, der er så lette og dog så svære at gå til.

Vægten er lagt på europæiske, specielt danske folkeeventyr og hovedafsnittet er bogens leksikon. Her præsenteres på knap 200 sider det såkaldte eventyrinventar, samt forfattere, forskere og teorier. Formen er kortere og længere artikler fra *Aarne*, *Antti*, *Afanasjev*, *A.N.*, *Aktantmodel* og *Alf* til *Ønske*, *Ørken*, *Ånd* og *År*. Herudover omfatter håndbogen fire registre. Ud over de tre som de fleste vel vil forvente i en god håndbog, nemlig sagregister, register over forfattere, forskere, kunstnere, mv., samt register over eventyrtitler (med typenummer) også et register over illustrationer, så den der søger et billede hurtigt kan orientere sig.

Som håndbog henvender *Eventyrleksikon* sig til brede kredse. Både de der i almindelighed er videbegærlige om eventyr, men nok især til dem, der ønsker nærmere at studere eventyrenes verden. Her er også det indledende afsnit værdifuldt med sin præsentation af genrebegreber, eventyrtypologi og overlevering. Som det rigtigt fremhæves i forordet findes der ikke tilsvarende bøger på dansk, så naturligvis skal *Eventyrleksikon* anbefales som en spændende og nyttig håndbog, der er god at have i reolen. En bog jeg som universitetslærer vil håbe, at enhver folkloristisk studerende vil anskaffe og bruge som håndbog.

Alligevel må jeg tilstå, at jeg personligt er dybt skuffet over værket. Ikke over det der står, men over det der *ikke* står. Jeg kan forstå, at forskningen før Axel Orlriks tid – det vil sige før 1900 – ikke viste traditionens fortællende og syngende udøvere

den store opmærksomhed. Men at der idag, i tiåret før det 21. århundrede, kan udkomme et værk, der stadig overser de fortællende – det har jeg svært ved at forlige mig med. Ja mere end det: jeg undrer mig. Hvem har mon været fagkonsulent på bogen. Så tit udkommer der nu en gang ikke bøger på dansk, der henvender sig til studerende og lærere, der beskæftiger sig med eventyr, skrevet af en forfatter, der som Carsten Høgh vidende og ambitiøst er i stand til at formidle en omfattende og primær viden om dette tema. Heller ikke ordet variant eller version kan man slå op i leksikon eller register.

Som indledning til sit leksikonafsnit skriver Carsten Høgh i en tekst til en illustration, han selv har tegnet: »I Dragebrønden (tegnet af forfatteren, 1976) kan dragen symbolisere den frigørende fantasi eller livskraft, der stiger op fra brøndens underfulde og endnu ubevidste urdyb, hvortil leksikonet kan tjene som nøgle«. Som kulturforsker hører jeg gerne både om det underfulde og det ubevidste, men hvad er en frigørende fantasi uden lyttende og fortællende, der skabende forholder sig til en tradition.

Birgitte Rørbye.

**Flemming Mouritsen:
Legekultur**

Essays om børnekultur, leg og fortælling. Odense Universitetsforlag, 1996. Udspil 6. 230 s. ISBN 87-7838-212-2 Kr.200,-.

»Legekultur handler om børns kultur«, skriver Flemming Mouritsen i sit forord. Og de ord og den stavemåde skal vi lægge vel mærke til, for det lægger op til en vigtig pointe, der uddybes i indledningen. Her opdeles børnekultur i tre typer: 1) kultur produceret for børn af voksne, 2) kultur med børn, hvor børn og voksne sammen tager forskellige kulturteknikker og medier i brug og endelig det bogen handler om 3) børns kultur. Børns kultur beskrives i modsætning til de to første typer, hvor voksne spiller en væsentlig rolle, som de kulturelle udtryk børn frembringer i deres egne netværk: legekulturen. Flemming Mouritsen understreger samtidig, at denne børnenes legekultur omfat-

ter den klassiske børnefolklore (f. eks. rim, remser og viser), æstetisk organiserede udtryk som rytmisk lyd, pjat og gangarter, samt børns måder at tage medier og »steder« i brug på som arenaer, hvor de kan »lege barbie« eller »lave skrift«. Hvis det lyder lidt tungt med disse begreber her, er det min skyld. I bogen udgør de kun vigtige forbemærkninger, lige som den korte oversigt over forskellige teorier og forskningstraditioner knyttet til studiet af børn og kultur. Hele introduktionen er på 23 sider.

Så kommer vi til resten af bogen. Resten af bogen består af forskellige former for tekster. Først og fremmest af artikler man venter at finde. Det vil sige artikler som Flemming Mouritsen, der er vores førende specialist på studiet af børns kultur har skrevet til denne eller andre lejligheder. Vævet ind i denne klassiske faglitteratur står nye og gamle beretninger om situationer og samtaler først og fremmest med og om børn. Her møder vi Henrik, der er en hakkekylling for de andre børn, men som får beundring, fordi han er en souveræn pisser, der har pisset fra flere steder og vanskeligere steder end alle de andre børn. Eller pralerner

der overgår hinanden i en dialogisk fortælling, der handler om hvad de vil gøre ved deres mors cigaretter: klippe dem i stykker, brænde dem eller som »sejerherren« med nydelse slutter af: smide dem i en hundelort på vejen, hvor moren går ned og samler dem op igen. Men også den gamle eneboer Kristian, der fortæller om sit liv og ser det i lyset af sin barndom som udliciteret forældreløs, og som en af sine faste bemærkninger fyrer af: »De kunne lige så godt have stillet os op ad en mur – og skudt os«. – For ikke at forglemme alle de andre, som læserne selv må stifte bekendtskab med.

Hvilken bog. Et studium af legekultur, der viser at en voksen akademiker også kan lege og skabe arenaer med et medium han behersker i så høj grad, at han tør eksperimentere med den videnskabelige formidlingstradition. Resultatet er blevet en inspirerende balanceagt, der både leverer en faglitteratur, som enhver kollega kan lære noget af og samtidig en levende forskning, der giver læseren et sjældent indblik i, hvad det er for et stof og en verden kulturforskning er gjort af. Sådan kan det også gøres!

Birgitte Rørbye.

Bognotitser

Peter Dragsbo: Albert Egers saga Middelfarts historie gennem 1000 år
Middelfart, Forlaget Myren, 1966. 56 sider, rigt illustreret i farver. ISBN 87-89106-67-9. Kr. 140,-.

Bogen er på sin måde en børne-udgave af den store Middelfarts historie, som er anmeldt andetsteds. Peter Dragsbo er en habil tegner, og han lader her, i helsides akvareller, egernet opleve en lang række episoder af byens historie. Det er altså en art børnebog, dog mest for børn i Middelfart.

George Nellemann

Gitte Kjær: Livet på Kirkegården
Vedbæk, Strandbergs Forlag, 1996. 88 sider, ill. ISBN 87-7717-087-3. Kr. 125,-.

Trods emnet, er dette egentlig en ganske hyggelig bog om kirkegårde og ikke mindst om dem, der ligger begravet på de københavnske – for det er dem der dominerer. De kirkegårde udenfor hovedstaden, som er omtalt, er ikke med som repræsentative for de ca. 2000 der er, men snarere taget med fordi de giver anledning til en god historie. Livet på kirkegården er en samling gode historier, man kan hygge sig med. Hvem vidste f.eks., at der er et særligt socialdemokratisk hjørne på Vestre Kirkegård, hvor (næsten) alle pingerne ligger.

George Nellemann

Henrik Bertelsen: Russiske flygtninge i Danmark II: 1925-1995. En vellykket integration
Vordingborg, Forfatterforlaget Attika, 1996. 132 sider, ill. ISBN 87-7528-235-6. Kr. 125,-. Bind I-II tilbydes for kr. 150,-.

Bogen er en fortsættelse af Henrik Bertelsens historisk-dokumentariske beretning »Russiske flygtninge i Danmark 1917-1924, som udkom i 1992. Formålet er nu at skildre immigranternes skæbne her i landet, og der er tale om en ikke ret stor og socialt og etnisk homogen gruppe fra den gamle russiske adel og bourgeoisie. Immigranternes skæbne behandles dels ud fra tilhørsforhold til russiske sammenlutninger i Danmark, dels alfabetisk ordnet efter familienavn. Et af udgangspunkterne er den russiske afdeling på Assistentens Kirkegaard i København, hvis gravstensindskrifter er transskriberet – og for en dels vedkommende fotograferet, og informationerne stammer dels fra Justitsministeriets udlændingesager på Rigsarkivet, dels fra oplysninger hentet hos indvandringens anden og tredje generation.

Det er nok ukendt for de fleste, at von Schalburg – ham med Schalburgkorpset – var russisk immigrant: hans familie mistede alt under revolutionen, og hans felttog mod Sovjetunionen i tysk uniform var et hævnstog.

George Nellemann

Indsendt litteratur

- EYDUN ANDREASEN (red): Visions and Identities. Torshavn, Tungulist, 1996. 160 sider. ISBN 99918-41-22-9.
- FRANK BIRKEBÆK, Tom Christensen og Inge Skovgaard-Petersen (red): Absalon – fædrelandets fader. Roskilde Museums Forlag 1996. 242 sider, rigt ill. ISBN 87-88563-294. Kr. 150,-.
- ELSE-MARIE BOYHUS: Grønsager – en køkkenhistorie. København, Gyldendal, 1996. 128 sider, ill. ISBN 87-00-27376-7. Kr. 188,-.
- STEEN BUSCK: Billeder af Vejleby Historie. Aarhus Universitetsforlag 1996. 48 sider, rigt ill. ISBN 87-7288-012-0. Kr. 118,-.
- LENNART BÖRNFORS: Bankmannen. En etnologisk studie av yrkesvardag och yrkesidentitet 1945–1995. Lund, Historiska Media, 1996. 240 sider, ill. ISBN 91-88930-03-3. Sv. kr. 235,-.
- FRAM: Fra Ringkøbing Amts Museer. Herning 1996. 196 sider, rigt ill. ISSN 0108-3643.
- BIRTHE FREDERIKSEN: Caravans and Trade in Afghanistan. København, Rhodos, 1996. 270 sider, rigt ill. ISBN 87-7645-5659. Kr. 300,-.
- VILFRED FRIBORG HANSEN (red): Folk og liv på Rønneegnen bd. 12. Rønde, AOF & SI-MI-Tryk, 1996. 108 sider, rigt ill. ISBN 87-88579-17-4. Kr. 128,-.
- MICHAEL HERTZ: Et ministerium finder sin form. København, G. E. C. Gad, 1996. 360 sider, ill. ISBN 87-12-030227-9. Kr. 348,-.
- HØRSHOLM EGNS MUSEUM 1995. Hørsholm 1996. 72 sider, ill. ISBN 87-87371-18-9.
- BODIL IVERS DATTER NORDENTOFT: Lucia – lys i mørket. Risskov, Klematis, 1996. 48 sider, ill. ISBN 87-7721-736-5. Kr. 198,-.
- MADS LIDEGAARD: Danske træer fra sagn og tro. København, Nyt Nordisk Forlag - Arnold Busck, 1996. 256 sider, ill. ISBN 87-17-06601-8. Kr. 268.
- PALLE LYKKE: By og Universitet, Aarhus 1921-96. Århus Universitetsforlag 1996. 314 sider, ill. ISBN 87-7288-683-8. Kr. 198,-.
- METTE MÜLLER (red): Meddelelser fra Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling. V: 1994–95. København 1996.
- NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1996. Herning, Poul Kristensen Grafisk Virksomhed, 1996 220 sider, rigt ill. ISSN 0084-9308. kr. 258,-.
- ORD & SAG . 16. Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Århus Universitet 1996. 64 s. ill. ISSN 0108-8025.
- ULF PALMENFELT (red): Humor och kultur. Turku, Nordic Institute of Folklore, 1996. NIF Publications 34. 252 sider, enkelte ill. ISBN 952-9724-15-2.
- TRADISJON Tidsskrift for Folkeminnevitenskap 1. 1996. - Nesbru, Vett & Viten, 1996. 64 sider, ill. No. Kr. 238,- for 2 hefter om året.
- VENDS, Årbog for lokal- og kulturhistorie på Nordvestfyn. Middelfart, Vends herreds udgiverselskab, 1996.
- SØREN VICHMANN: Cuentos y Colorados. En Popoluca de Texistepec. Copenhagen, C.A. Reitzel, 1996. 397 p. ISBN 87-7421-979-0 DM 52,-.
- MARIANNE WAHLBERG: Jordens förbannelse. En kulturell studie av moderniseringsprocesser i Norrbotten. Uppsala, Universitetsforlaget, 1996. ISBN 91-554-3747-8.
- ERIK WIELANDT: Sorø Akademi. Mennesker i Sorø 1919-23. Vedbæk, Strandbergs Forlag, 1996 144 sider, ill. ISBN 87-7717-093-8. Kr. 125,-.

